

Gábos András

**A MAGYAR CSALÁDTÁMOGATÁSI RENDSZER TERMÉKENYSÉGI
HATÁSAI**

**Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia és Szociálpolitika Tanszék**

Témavezető: Dr. Gál Róbert Iván

© Gábos András, 2005

**Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia Ph.D. Program**

**A MAGYAR CSALÁDTÁMOGATÁSI RENDSZER TERMÉKENYSÉGI
HATÁSAI**

Ph.D. értekezés

Gábos András

Budapest, 2005

Áttekintő tartalom

TARTALOMJEGYZÉK.....	6
1. BEVEZETÉS	11
1.1. A kutatási feladat.....	11
1.2. Az alkalmazott módszertan és a főbb eredmények bemutatása.....	16
1.3. A családtámogatások definíciója.....	17
2. GYERMEKVÁLLALÁSI HAJLANDÓSÁG A FEJLETT ORSZÁGOKBAN	21
2.1. Globális folyamatok.....	21
2.2. Európai folyamatok.....	25
3. A TERMÉKENYSÉG ELMÉLETEI	36
3.1. Makroszintű magyarázatok. A demográfiai átmenet elmélete.....	37
3.2. A társadalmi normák és értékek szerepe a termékenységi döntésekben.....	41
3.3. Racionális döntési modellek	43
3.4. Összegzés	70
4. A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA ÉS KAPCSOLATA A CSALÁDTÁMOGATÁSI RENDSZER VÁLTOZÁSÁVAL MAGYARORSZÁGON	72
4.1. A demográfiai átmenet és a második világháború végéig terjedő időszak	72
4.2. A második világháború vége és az 1989-es politikai rendszerváltás között időszak	77
4.3. Az 1989-es rendszerváltást követő időszak	90
4.4. Összegzés	98
4.5. Hipotézisek.....	100
5. VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOMBAN	102
5.1. A vizsgálati módszerek tipológiája	102
5.2. Kérdőíves attitűd-vizsgálatok.....	102
5.3. Leíró-intuitív elemzések.....	104
5.4. Ökonometriai elemzések.....	104
6. A CSALÁDTÁMOGATÁSOK TERMÉKENYSÉGI HATÁSA – EMPIRIKUS ELEMZÉS MAGYARORSZÁGI ADATOKON.	121
6.1. Adatgyűjtés és az adatállomány szerkezete	121
6.2. A modell specifikálása	123
6.3. A magyarországi eredmények.....	137
6.4. Az eredmények értelmezése.....	148
7. ÖSSZEFOGLALÁS	160
FÜGGELÉK.....	165
IRODALOMJEGYZÉK	179

Tartalomjegyzék

TARTALOMJEGYZÉK.....	6
1. BEVEZETÉS	11
1.1. A kutatási feladat	11
1.2. Az alkalmazott módszertan és a főbb eredmények bemutatása.....	16
1.3. A családtámogatások definíciója	17
2. GYERMEKVÁLLALÁSI HAJLANDÓSÁG A FEJLETT ORSZÁGOKBAN	21
2.1. Globális folyamatok.....	21
2.2. Európai folyamatok.....	25
3. A TERMÉKENYSÉG ELMÉLETEI	36
3.1. Makroszintű magyarázatok. A demográfiai átmenet elmélete.....	37
3.2. A társadalmi normák és értékek szerepe a termékenységi döntésekben.....	41
3.3. Racionális döntési modellek	43
3.3.1. Bevezetés	43
3.3.2. A fogyasztási jószág modell	44
3.3.2.1. Becker kereslet oldali elmélete	44
3.3.2.2. Bírálatok.....	49
3.3.2.3. Kínálat-oldali kiegészítések	52
3.3.2.4. Életciklus-modellek	53
3.3.3. A tőkejóság megközelítés és az időskori biztonság hipotézis.....	60
3.3.3.1. A nemzedékek közötti vagyonáramlás elmélete.....	60
3.3.3.2. Az időskori biztonság hipotézis	62
3.3.2.4. A gyermek bizonytalanság-csökkentő funkciója	69
3.4. Összegzés	70
4. A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA ÉS KAPCSOLATA A CSALÁDTÁMOGATÁSI RENDSZER VÁLTOZÁSÁVAL MAGYARORSZÁGON	72
4.1. A demográfiai átmenet és a második világháború végéig terjedő időszak.....	72
4.2. A második világháború vége és az 1989-es politikai rendszerváltás között időszak	77
4.2.1. Az 1953-as abortusztilalom és az azt követő időszak.....	79
4.2.2. 1963-1971. A GYES bevezetésének időszaka.....	81
4.2.3. 1972-1981. Az 1973-as népesedéspolitikai határozat.....	83
4.2.4. 1982-1990. A GYED bevezetése, a családi pótlék összegének emelése és jogosultságának alanyivá tétele.....	87
4.3. Az 1989-es rendszerváltást követő időszak	90
4.4. Összegzés	98
4.5. Hipotézisek.....	100
5. VIZSGÁLATI MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOMBAN	102
5.1. A vizsgálati módszerek tipológiája	102
5.2. Kérdőíves attitűd-vizsgálatok	102
5.3. Leíró-intuitív elemzések	104
5.4. Ökonometriai elemzések.....	104
5.4.1. Az adatok	106
5.4.2. A családtámogatások köre és a magyarázó változó	107
5.4.3. A függő változó.....	108
5.4.4. Kontroll változók	109
5.4.5. A döntés és a megfigyelt esemény közötti időeltolódás	112
5.4.6. A nemzetközi szakirodalomban ismertített eredmények.....	113
5.4.7. „Természetes kísérletek”	118

6. A CSALÁDTÁMOGATÁSOK TERMÉKENYSÉGI HATÁSA – EMPIRIKUS ELEMZÉS	
MAGYARORSZÁGI ADATOKON.	121
6.1. Adatgyűjtés és az adatállomány szerkezete	121
6.2. A modell specifikálása	123
6.2.1. A modell-változók leírása	123
6.2.1.1. A függő változó	123
6.2.1.2. A magyarázó változók	124
6.2.1.3. Kontroll-változók	126
6.2.2. A modellek specifikálása és módszertani problémák	134
6.3. A magyarországi eredmények	137
6.3.1. A családtámogatások általános hatása	139
6.3.2. A családtámogatások termékenységre gyakorolt hatása születési sorszám szerint	143
6.4. Az eredmények értelmezése	148
6.4.1. Az empirikus eredmények összevetése a megfogalmazott hipotézisekkel .	150
6.4.1.1. Általános hatások	150
6.4.1.2. Születési sorrend szerinti hatások	152
6.4.1.3. A kontroll-változókra becsült hatások értelmezése	153
6.4.2. A politikai gyakorlat számára adódó következtetések	157
7. ÖSSZEFOGLALÁS	160
FÜGGELÉK	165
1. függelék A dolgozatban előforduló demográfiai mutatók leírása	165
2. függelék A termékenység alakulása az európai országokban, 1950-2005 között	168
3. függelék A magyar családtámogatási rendszer ellátásainak fontosabb jellemzői .	170
4. Függelék A családtámogatási rendszerek hatása a termékenységre: ökonometriai elemzések összefoglaló táblázata	174
5. Függelék A regressziós modellek változójának grafikus ábrázolása	177
6. Függelék A teljes termékenység változását magyarázó lineáris regressziós modellek. A 6.3. alfejezetben be nem mutatott futtatások eredményei.	178
IRODALOMJEGYZÉK	179

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat A 100 nőre jutó átlagos gyermekszám alakulása társadalmi rétegenként Magyarországon, 1900-1959	75
2. táblázat A futtatott regressziós modell változóinak definíciója, átlaga és szórása ...	133
3. táblázat A családtámogatások általános termékenységi hatása – a regressziós becslés eredményei (zárójelben a standard hibák).....	141
4. táblázat A teljes termékenységi arányszám és a családtámogatási index közötti ok-okozati kapcsolat – Granger-teszt.....	142
5. táblázat A családtámogatások termékenységre gyakorolt hatása születési sorszám szerint – a regressziós becslés eredményei (zárójelben a standard hibák).....	145
6. táblázat A születési sorrend szerinti termékenységi arányszámok és a családtámogatási index közötti ok-okozati kapcsolat – Granger-teszt	148
F1. táblázat A tiszta (nettó) reprodukciós együttható alakulása Magyarországon, 1953-2003	167
F2. táblázat Az ENSZ európai régióinak besorolása	168
F3. táblázat A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU-15-ök országaiban, 1950-2005	168
F4. táblázat A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU 2004-es csatlakozók és 2007-es tervezett bővítésével taggá váló országok körében, 1950-2005	169
F5. táblázat A teljes termékenységi arányszám alakulása a nem EU-tag európai országokban, 1950-2005	169
F6. táblázat A GYES igénybevétele és összegének alakulása, 1967-2003.....	170
F7. táblázat A GYES igénybevételeinek feltételeiben bekövetkezett változások 1967-2003 között	171
F8. táblázat A GYED igénybevétele és összegének alakulása, 1985-2003	172
F9. táblázat A családi pótlék főbb jellemzői, 1960-2003	173

Ábrák jegyzéke

1. ábra A Föld népességének alakulása kontinensenként, 1950-2050 (millió fő).....	22
2. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása kontinensenként, 1950-2005.....	24
3. ábra A tiszta reprodukciós együttható alakulása kontinensenként, 1950-2005	24
4. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása Európában, 1950-2005.....	27
5. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU-15-ökhöz tartozó néhány országban, 1950-2005	28
6. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU 2004-es bővítésekor belépő országok körében, 1950-2005	31
7. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása nem EU-tag európai országok körében, 1950-2005	34
8. ábra A nyers élveszületési arányszám és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1876-2003.....	73
9. ábra A teljes termékenység arányszám és a családtámogatások aránya a GDP százalékában Magyarországon, 1950-2002	79
10. ábra A születési sorszám szerinti teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon egy nőre, 160-2003.....	86
11. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása az anya legmagasabb iskolai végzettsége szerint, 1990-2000	96
12. ábra A 2003-ig befejezett termékenység az 1935-69 között született öt éves női kohorszokban, iskolázottság szerint.....	97
13. ábra Az iskolázottság relatív szórása az egyes születési kohorszokon és a különböző befejezett termékenységű csoportokon belül.....	98
14. ábra A családtámogatási index és a teljes termékenységi index alakulása Magyarországon, 1950-2002.....	125
15. ábra A GDP volumenindexének (1950=100) és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002.....	127
16. ábra A női foglalkoztatottság és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002.....	129
17. ábra A nyers házasságkötési arányszám és a teljes termékenységi arányszám alakulása, 1950-2002	130
18. ábra A csecsemőhalandóság és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002.....	132
F1. ábra A reálkeresetek és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002.....	177
F2. ábra A teljes első házasságkötési arányszám és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1956-2002.....	177

1. Bevezetés

1.1. A kutatási feladat

A fejlett országok és így az Európai Unió előtt álló legfontosabb kihívások egyike demográfiai jellegű. Ezeket az országokat alacsony és alapvetően csökkenő gyermekvállalási hajlandóság jellemzi. A termékenységi mutatók szerint a népesség egyszerű reprodukciója egyetlen, ebbe a körbe tartozó ország esetében sem biztosított. A demográfiai vizsgálatok szerint az egyes női kohorszok befejezett termékenysége még mindig magasabb, mint amit a naptári éves termékenység mutatói sejtetni engednek, de az országok döntő többsége esetében ez utóbbi sem éri el a kritikus értéket, a rendelkezésre álló statisztikák és az előrejelzések szerint. Az élettartam növekedésével emelkedik az időskori függőség ráta értéke, egyre inkább nő e társadalmak aktív korosztályaira nehezedő eltartási teher. Ez pedig komoly nehézséget okoz a jóléti állam évtizedek során kialakult intézményeinek és programjainak finanszírozásában. Az európai országokat ma még nem foglalkoztatja erőteljesen ez a probléma. (Demény, 2003: 21) A kimeneti oldalon már megindultak a rendszer átalakítását, a kialakult, de még inkább a közeljövőben kialakuló helyzet kezelését célzó reformok. Várható azonban, hogy a figyelem előbb-utóbb a bemeneti folyamatokra, így a termékenység alakulására és annak befolyásolhatóságára is ráirányul. Emellett ma már egyre több, valamilyen módon az Unió által finanszírozott kutatás foglalkozik az alacsony termékenység társadalmi-gazdasági hatásaival. (Pinelli et al., 2001; Keilman, 2003) Ahhoz azonban, hogy a társadalom hatékonyan tudja befolyásolni a demográfiai, ezen belül a termékenységi döntéseket, ismernünk kell az azokat meghatározó okokat és mechanizmusokat. Így képet kaphatunk egyrészt a kormányzati szerepvállalás lehetőségeiről, másrészt annak korlátairól is.

A termékenységi magatartás, vagy másként – ahogyan a dolgozat folyamán ennek szinonimájaként használjuk majd – a gyermekvállalási hajlandóság magyarázatára több kísérlet is született. Bár az egyes megközelítések feltevései, magyarázatai, és gyakran következtetései is különböznek, abban meglehetősen nagy az egyetértés, hogy a jelenség rendkívül bonyolult és összetett. Egy gyermek megszületése írható éppúgy a véletlen, mint a szülők tudatos döntésének számlájára. A szülők döntését számos tényező befolyásolhatja: a társadalomban vagy egy szűkebb közösségben uralkodó normáktól a háztartás jövedelméig, a szülők testvéreinek

számától az egyéni életpályára vonatkozó tervekig, a fogamzásgátló módszerek költségétől a házasság (párkapcsolat) minőségéig. De a döntésekben szerepet játszhatnak azok az anyagi ösztönzők és szolgáltatások is, melyek a jövedelmek társadalmi szintű újraelosztása során kormányzat részéről a gyermeket nevelőkhöz érkeznek.

Milyen eszközökkel élhet a társadalom, illetve a kormányzat a termékenység befolyásolása terén? McNicoll megfogalmazásával élve, az állam „nem tudja nem befolyásolni a termékenységet”, nem létezik tehát semleges magatartás a kormányzat részéről. (McNicoll, 2001: 139) Kétségtelenül elkülöníthetünk szándékolt és nem szándékolt cselekvéseket a döntéshozók részéről. Ez azonban nem feltétlenül döntő szempont, hiszen a nem termékenység-befolyásoló célú beavatkozásoknak is lehetnek hatásai a termékenységre. Ez természetesen fordítva is igaz, a népesedéspolitikák nem feltétlenül befolyásolják a gyermekvállalási hajlandóságot. Az igazán fontos tehát annak ismerte, hogy miként, milyen mechanizmusokon keresztül hatnak vagy éppen nem hatnak a termékenységre társadalom által elvont és újraosztott jövedelmekből finanszírozott programok.

A termékenység befolyásolására törekvő politikai döntéshozók számára több eszköz is rendelkezésre áll, a születésszabályozás törvényi kereteinek alakításától a gyermekvállalás anyagi (pénzbeni) ösztönzéséig. Az eszközöknek ez a csoportja – bármit is gondolunk a termékenység változása mögötti okokról – alapvetően a szülők racionális kalkulációjába beépülve fejt ki hatását a gyermekvállalási hajlandóságra. A családtámogatások hatásmechanizmusa, a termékenység okainak fentebb érzékeltetett sokszínűsége miatt, eleve behatárolja a családtámogatási rendszerek hatókörét. A fogamzásgátlási módszerek egyre modernebbé és elterjedtebbé válása mellett is születnek olyan gyermekek, akik nem a szülők döntésének köszönhetik életüket, vagy akiknek szülei nem élnek a fogamzásgátlás eszközeivel. A családtámogatási rendszer ellátásai csak azoknak a gyermekeknek a megszületését befolyásolhatják, akikről a szülők tudatosan döntenek.

A gyermekvállalás és a politika kapcsolata kétirányú. Egy társadalom termékenységi viszonyai befolyásolhatják a döntéshozókat a politikájuk alakításában, a politikai gyakorlat pedig hatással lehet a termékenységre. A fejlett országok kormányzatainak a termékenység befolyásolására irányuló politikája eltérő mintákat mutat. A kirívóan alacsony termékenység ellenére nem ösztönzi viszont számottevő mértékben a gyermekvállalást Spanyolország vagy Olaszország. Az országok egy másik

csoportja a 20. század jelentős részében explicit pronatalista politikát folytatott, illetve folytat ma is. Ide sorolhatjuk például Franciaországot és Svédországot, illetve bizonyos időszakokban az összes volt szocialista országot.¹

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a gyermekes családokra irányuló jóléti programoknak ne lenne fontos szerepe a szegénység és általában a jövedelemegyenlőtlenségek csökkentése terén. A dolgozatban mindazonáltal ezzel a kérdéskörrel egyáltalán meg foglalkozunk. A családpolitika és a gyermekszegénység összefüggéseiről a nemzetközi szakirodalomban kitűnő áttekintést ad Vleminckx és Smeeding (2001), Magyarországon pedig Spéder (2002a). Az elmúlt években született empirikus vizsgálataink közül megemlíthetjük Förster és Tóth (1999) közép-kelet-európai összehasonlító tanulmányát, Darvas és Tausz (2001) áttekintését a volt államszocialista országok helyzetéről, továbbá Frick és Kuchler (2003), valamint Gábos és Szivós (2003) paneladatokon végzett nemzetközi összehasonlító elemzését, Magyarországra vonatkozóan pedig Gábos és Szivós (2002) írását.

A termékenység elméleteinek bemutatásakor azok három nagyobb csoportját különítettük el. Az elsőbe azok tartoznak, melyek elsősorban makroszintű összefüggéseken keresztül próbálják magyarázni a termékenység változását. Ide soroltuk a demográfiai átmenet-elméleteket. Ez, a többek között a fejlett országok 19. század végén megfigyelt termékenységszökkenésének magyarázatára született próbálkozás, mint „eredeti narratíva” (van de Kaa, 1996), megtermékenyítően hatott a demográfiai magatartás magyarázó elméleteire és empirikus vizsgálatára egyaránt. Már a korai magyarázatokban is felbukkannak olyan elemek, melyek később más konstrukcióban, kidolgozottabb formában kerülnek majd elő. Az elmélet-alkotási kísérlet azonban nem volt igazán sikeres, mivel a makroszintű demográfiai összefüggések nem adtak egységes magyarázatot a demográfiai átmenet szabályszerűségeire, azon belül pedig a termékenység csökkenésének empirikusan megfigyelt történetére a fejlett országokban.

A másodikba csoportba tartozó magyarázatok a társadalmi normák és értékek felől közelítenek a kérdéshez. Ezek mögött már vannak egyéni cselekvési modellek, ám azok nem elég aprólékosan kidolgozottak vagy még nem megfelelő módon formalizáltak. A normatív megközelítések legnagyobb problémáját abban látjuk, hogy a

¹ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy míg a francia vagy a svéd politika kizárólag pozitív ösztönzőkkel operált, addig a szocialista államok gyakorlatában nem volt ritka a terhesség-megszakítások gyakorlatának erőteljes, néha erőszakos tiltása sem. Nem pronatalista, hanem vallási okokból szigorú abortuszpolitikát folytat ma is Írország és Lengyelország.

társadalmi normák exogénnek tételezése önmagába visszaforduló magyarázatokat eredményez. Ez alatt azt értjük, hogy e magyarázatok a társadalom tagjainak cselekedeteit meghatározó értékek és normák változására például magából a termékenység csökkenéséből, vagy azzal szorosan összefüggő folyamatokból következhetnek.

A normák kialakulásának magyarázatához is közelebb visznek bennünket a harmadik csoportba tartozó elméletek. Ezek a megfigyelt makroszintű folyamatok együttjárását az egyéni cselekvésekből magyarázzák és ehhez kidolgozott, formalizált modelleket társítanak. A tradicionális társadalmak magas gyermekszáma mögötti racionális megfontolásokra mutatnak rá azok a magyarázatok, melyek a gyermeket tőkejószággként írják le. Ezek mindegyike az intergenerációs kapcsolatok, a korosztályok közötti vagyon és transzferáramlás alapvető paramétereinek megváltozásával írják le a demográfiai átmenetet. (pl. Caldwell, 1976; Willis, 1979; Cigno, 1991) A fogyasztási jóság megközelítések szerint a gyermekválallási hajlandóság hanyatlásának fő oka az emberi tőke-beruházás hozamának növekedése a modern társadalmakban. Becker (1981) szerint a szülők a rendelkezésre álló jövedelmüket a gyermek és más fogyasztási javak megszerzésére költik el. A gyermekre fordított kiadásokat azonban nemcsak újabb gyermek(ek) vállalására fordíthatják, hanem a meglévő(k) humán tőkéjét is növelhetik. Ez a döntés a két alternatívából származó hasznok összevetéséből születik és Becker szerint a modern társadalmakban az utóbbi válik dominánssá. Ez a megközelítés nem tudja azonban megmagyarázni, hogy ilyen körülmények között a szülők miért vállalnak egyáltalán gyermeket. A problémát a gyermeknek más, tartós fogyasztási javakkal szembeni különlegességének hangsúlyozásával próbálja meg áthidalni. A modell bírálói szerint azonban a gyermektelenség fejlett országokbeli terjedése arra utal, hogy nagyon magas jövedelmű háztartások számára a gyermek "alacsonyabb rendű jóság". (Robinson, 1997)

Mindent figyelembe véve sem a demográfiai átmenet-elméletek, sem a normatív elméletek nem biztosítanak megfelelő keretet a családtámogatások termékenységi hatásainak vizsgálatához. A gyermekek iránti kereslet beckeri modelljéből azonban egyértelműen és közvetlenül fogalmazhatunk meg a családtámogatások termékenységre gyakorolt hatására vonatkozó következtetéseket.. Eszerint a családtámogatások a gyermekek számából adódó, állandó költségeket csökkentik és így a szülők gyermekvállalással kapcsolatos döntéseit a nagyobb gyermekszám irányába befolyásolják. Hasonló következtetésekre juthatunk a tőkejóság megközelítések

alapján is, hiszen a gyermeknevelés költségeinek csökkenése ezekben a modellekben is arra ösztönzi a szülőket, hogy gyermekeik számát növelék az alternatív befektetési lehetőségekkel szemben. Mindezek fényében nem véletlen, hogy a nemzetközi szakirodalomban fellelhető, a családtámogatások és a termékenység kapcsolatát vizsgáló empirikus elemzések döntő többsége a racionális döntésekre épülő megközelítésekből, jellemzően Becker (1981) kereslet-oldali elméletéből indul ki. Ezek szinte mindegyike a gyermekes családokra irányuló kormányzati programok pozitív, de nem túl erős hatását mutatja. (pl. Ermisch, 1988; Whittington et al., 1990; Gauthier és Hatzius, 1997)

A termékenység és a családtámogatások közötti kapcsolattal foglalkozó magyarországi kutatási eredmények között megemlíthetjük Andorka (1987) monográfiáját, Gál (szerk., 2003) tanulmánykötetének megfelelő részeit, valamint Kamarás (1991, 2001a,b), Spéder (2003a,b), Pongrácz és S. Molnár (1980), Tárkányi (2003), Vukovich (1991), vagy Gábos és Tóth (2000) tanulmányát.

A gyermekvállalás fejlett országokbeli alakulásáról írt monográfiájában Andorka így fogalmazott: „Egyetértek (...) azokkal a tudósokkal – és másokkal –, hogy kívánatos a gyermekszám emelkedését elősegíteni az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintre, és hogy a társadalomnak a jelenleginél nagyobb segítséget kell nyújtania a gyermekes családoknak, hogy ezt elérhessük. Ahhoz azonban, hogy ez a társadalompolitika helyes és eredményes legyen, a lehető legnagyobb mértékben támaszkodni kell a tudományos kutatások eddigi eredményeire. Ellenkező esetben fennáll a veszély, hogy a társadalmi ráhatás éppen a kívánttal ellentétes hatást váltja ki.” (Andorka, 1987: 9) Dolgozatunkban nem fogalmazunk meg a társadalom számára kívánatos demográfiai célt. A kutatás arra törekszik, hogy eredményeivel hozzájáruljon a társadalom gyermekvállalásban vállalt szerepének kvantitatív értékeléséhez és ennek nyomán a termékenység befolyásolására irányuló politikai gyakorlat tudományos megalapozásához. Arra keressük a választ, hogy milyen módon hat a népesedés- és/vagy családpolitika a gyermekvállalási hajlandóságra? Hat-e egyáltalán? Ha igen, milyen erősségű ez a hatás és milyen fontosabb jellegzetességeit tudjuk azonosítani? A dolgozat kérdésfeltevése tehát általános, de a hazai vonatkozások nem csupán az adathasználatban merülnek ki. A feltett kérdés, az elmúlt évtizedek tapasztalataiból kiindulva, mind tudományos, mind a laikus közvélemény érdeklődésére számít. Ezen túl, Magyarország az elmúlt évtizedekben az európai átlaghoz viszonyítva is

jelentős erőforrásokat fordított explicit népesedéspolitikai célok elérésére. Ebből kiindulva, elemzésünk e politika hatékonyságáról is tud majd egyfajta egyenleget vonni.

A dolgozat három ponton kíván újat nyújtani a témáról eddig összegyűjtött tudáshoz. A magyarországi eredmények vizsgálatához oly módon szeretnénk hozzájárulni, hogy a családtámogatások termékenységi kapcsolataira vonatkozó fő hipotézist a termékenység közgazdasági elméletei által kidolgozott egyéni, racionális döntési modellek alapján fogalmazzuk meg. Másrészt, a kutatási kérdések empirikus ellenőrzését ökonometriai módszerekkel végezzük el, tehát elkülönítjük a készpénzes közösségi programok önálló termékenységi hatását és arra kvantitatív becslést próbálunk adni. Végül, a kutatási kérdés magyarországi tesztelésével, ha szerény mértékben is, de bővíteni szeretnénk a nemzetközi szakirodalom eredményeinek tárházát. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy vállalkozásunk nem úttörő jellegű. Mind a kutatási kérdés, mind a használt elméleti keretek, mind pedig az alkalmazott módszertan jól ismertek a nemzetközi és hazai tudományos közösség számára.

1.2. Az alkalmazott módszertan és a főbb eredmények bemutatása

Hipotézisenket aggregált adatokat használó, idősoros ökonometriai modellek segítségével ellenőriztük. Az elemzési periódus 1950-től 2003-ig terjedt. Összesen 54 évre vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat, melyek forrásai jellemzően a Központi Statisztikai Hivatal, továbbá a társadalombiztosítás és a kormányzat intézményeinek publikációi. A legfontosabb információforrások a KSH általános statisztikai, demográfiai és szociális statisztikai évkönyvei voltak, de több adat származott a költségvetési és zárszámadási törvényekből is.

Elemzésünkben a családtámogatások gyermekvállalási hajlandóságra gyakorolt önálló hatására voltunk kíváncsiak. Másként megfogalmazva, a gyermekekhez kapcsolódó készpénzes támogatásokban bekövetkező exogén változásokra adott termékenységi válaszok léte és nagysága érdekelt bennünket. E hatás elkülönítéséhez a legkisebb négyzetek módszerét használó OLS lineáris regressziót használtuk, melynek során tekintetbe vettük az adatok idősoros jellegéből fakadó problémákat.

Empirikus vizsgálódásunk legfontosabb eredményét előrebocsátva megállapíthatjuk, hogy *a magyar családtámogatási rendszer, pontosabban annak készpénzes ellátásai többváltozós statisztikai módszerekkel is kimutatható, pozitív hatást gyakoroltak a gyermekvállalási hajlandóságra az 1950 és 2003 közötti időszakban, mely hatás rövid és hosszú távon egyaránt kimutatható.* Becsléseink az időszak

átlagában, rövid távon 17-22 százalék, hosszú távon pedig 23-31 százalék körüli elaszticitást mutattak. Figyelemmel a használt regressziós modellek dinamikus voltára, ez azt jelenti, hogy a családtámogatások kiadásainak a keresetekhez viszonyított arányában bekövetkezett 1 százalékos változás rövid távon a teljes termékenységi arányszám 0,17-0,22 század százalékos, hosszú távon pedig annak 0,23-0,31 század százalékos változásával jártak együtt. Ez az eredmény, mind a kapcsolat előjelére, mind annak erősségére vonatkozóan, összhangban van a nemzetközi szakirodalomban tapasztaltakkal.

A családtámogatások változása lényegesen jobban magyarázza a második és harmadik gyerekről szóló döntéseket, mint az első gyermek vállalását. Az első szüléshez tartozó teljes termékenységi arányszámnak a családtámogatási indexre vonatkoztatott elaszticitása rövid távon 10 százalék körüli, hosszú távon pedig 10-18 százalék körül változik. A második és harmadik szülésekhez tartozó TTA esetében az azonos módon becsült rugalmassági együttható rövid távon 20-26 százalékos, a hosszú távú pedig 22-37 százalék között változik.

1.3. A családtámogatások definíciója

A bevezetőben foglalkoznunk kell fogalmi definíciókkal is. A családpolitika esetében lehetséges egy szűkebb és egy tágabb értelmezés. (Gauthier, 2000: 1) A szűkebb definíció esetén a családpolitika alkotóelemeinek a közvetlen és közvetett pénzbeli transzfereket, az anyasági, illetve szülői szabadságot és az annak időszakában folyósított támogatásokat, valamint a gyermekek napközbeni, intézményes gondozási lehetőségeit tekinthetjük. Gauthier a közvetlen pénzbeli transzferek közé sorolja például a családi pótlékot, a lakástámogatást vagy az iskolai ösztöndíjakat míg a közvetettekhez az adó- és adóalap-kedvezményeket. (Gauthier, 2000: 17) A családpolitika tágabb értelmezésekor figyelembe vehetjük a családjogot, a különböző szolgáltatásokat (pl. oktatás, gyermekegészségügy, gyermekjóléti vagy gyermekvédelmi szolgálatok) vagy olyan politikákat, melyek például a tömegközlekedést, a munkanélküli ellátásokat vagy a bevándorlást szabályozzák. Gauthier (2000: 17)

Meg kell említenünk egy másik fogalmi megközelítést is. Statisztikai értelemben, az ESSPROS által a család/gyermek funkció szociális juttatásainak besorolására támaszkodva, két jelentősebb kört különböztethetünk meg: (1) a háztartásoknak a gyermekek felneveléséhez nyújtott pénzügyi segítséget és (2) a

gyermeket segítő, védő társadalmi szolgáltatásokat.² Ezen belül a rendszer megkülönböztet pénzbeli és természetbeni juttatásokat. Az előbbiek közé tartozik a jövedelemfenntartó támogatás a gyermek születése esetén, a szülési segély, a gyermekgondozási díj, a család- vagy gyermekpótlék, az eltartott gyermekek utáni kiegészítés és egyéb pénzbeli ellátások. A természetbeni juttatások közé a bölcsődei/óvodai ellátás, az elhelyezés, az otthoni segítségnyújtás és egyéb juttatások. Az ESSPROS rendszere azonban szigorúan csak a szociális védelmi kiadásokat fogad be, így nem integrálja például az ingyenes vagy támogatott iskolai étkeztetést, hacsak nem kizárólag az arra rászorulóknak részesülnek belőle.³

A dolgozatban a családpolitika, Gauthier által a szűknek nevezett, értelmezését használjuk, melyet fogalmilag megegyezőnek tekintünk a családtámogatási rendszerrel, és a továbbiakban ez utóbbi elnevezéssel élünk.⁴ Az empirikus részben családtámogatások alatt a családi pótlékot, a gyermekek után járó adó-, illetve adóalapkedvezményt, az anyasági támogatást, illetve az annak megfelelő más ellátásokat (anyasági segély, várandóssági pótlék), a terhességi gyermekágyi segélyt (TES), a gyermekgondozási segélyt (GYES), a gyermekgondozási díjat (GYED) és a gyermeknevelési támogatást (GYET) értjük. Nem soroltuk a közvetlen pénzbeli támogatások közé sem a lakástámogatásokat, sem az iskolai ösztöndíjakat, nem vesszük továbbá számításba az gyermekgondozás intézményi lehetőségeit sem.

A dolgozat felépítése a következőképpen alakul. A második fejezetben bemutatjuk a fontosabb termékenységi trendeket. Ennek során a globálistól a helyi viszonyok felé közelítünk, melynek során a világ népesedési helyzetének vázlatos bemutatását követően részletesebben is foglalkozunk az európai folyamatokkal. A harmadik fejezetben a termékenységi magatartás magyarázatára született elméleteket mutatjuk be. A következő, negyedik fejezet a magyarországi trendeket elemzi. Ennek során, leíró jelleggel és a hazai szakirodalom összefoglalásával, megvizsgáljuk termékenység mutatóinak és a családtámogatási rendszer fontosabb változásainak kapcsolatát. Ezt követően megfogalmazzuk hipotéziseinket. Az ötödik fejezet a hipotézisek empirikus tesztelésére alkalmas és a szakirodalomban fellelt vizsgálati módszereket, illetve azok eredményeit mutatja be. A hatodik a magyarországi, idősoros

² Az ESSPROS a szociális védelem európai integrált rendszere (European System of Integrated Social Protection Statistics).

³ Eurostat (1996).

⁴ A dolgozat megírásakor felhasznált és idézett munkák döntő többsége is hasonlóképpen határozza meg a családpolitika, illetve a családtámogatási rendszer fogalmát, előfordulhatnak azonban ettől eltérő definíciók is.

és aggregált adatokon végzett elemzést tartalmazza. Bemutatjuk a felhasznált adatokat, a regressziós modellek specifikációit és természetesen az eredményeket. A dolgozat a főbb megállapítások összegzésével zárul.

Egyes fejezetek, fejezetrészek már korábban megjelentek publikációként folyóiratokban, a Gál Róbert Iván szerkesztette *Apák és fiúk és unokák* (2003) tanulmánykötetben, valamint kutatási zárójelentésekben. A 3. fejezet Gábos és Gál (2003) megfelelő részeit felhasználva íródott. A 4. fejezet jelentős részben Gábos és Tóth (2000) leíró szakaszaira épült. Az 5. fejezet szinte teljesen megegyezik az *Apák és fiúk és unokák* 2.3. fejezetével. (Gábos, 2003a) A 6. empirikus fejezet egy olyan elemzési folyamat része, melynek fontosabb állomásai Gábos (2003b), Gál és Gábos (2004), valamint Gábos, Gál és Kézdi (2005) voltak.

A dolgozat megírásakor többen is segítségemre voltak. Témavezetőm, *Gál Róbert Iván* szakmai támogatása és biztatása szükséges feltétele volt a dolgozat megírásának. Széleskörű tájékozottsággal ajánlotta figyelmembe a téma klasszikus és kurrens irodalmát egyaránt. Ugyancsak sokat köszönhetek *Tóth István Györgynek* (TÁRKI), aki tanárként felkeltette az érdeklődésemet a téma iránt. Szerzőtársam volt a témában írt legelső tanulmányom megírásakor és azt követően is figyelemmel kísérte kutatásaimat. A dolgozat szövegét a megírás több fázisában is figyelmesen átolvasta, újabb ötleteket adott és számos pontosító megjegyzést fűzött hozzájuk.

Külön is szeretnék köszönetet mondani *Kézdi Gábornak* (CEU, MTA KTI) és *Szivós Péternek* (TÁRKI), akik – Gál Róbert Ivánhoz és Tóth István Györgyhez hasonlóan – szerzőtársaim voltak a dolgozat elkészítését közvetlenül vagy közvetve megalapozó tanulmányok megírásában, de ezen túl is fontos szerepük volt a társadalomtudományi kutatáshoz való viszonyom alakításában, szemléletmódom formálódásában. Kézdi Gábortól rendkívül sokat tanultam az ökonometriai elemzés, speciálisan az idősorelemzés módszertanáról, buktatóiról. Szivós Pétertől több tanácsot kaptam a statisztikai adatok útvesztőjében való eligazodáshoz.

Hálás vagyok *Elekes Zsuzsának* és *Spéder Zsolt*nak a dolgozat tézisintervének alapos bírálatáért. Köszönet illeti továbbá, a dolgozat alapjául szolgáló tanulmányok valamelyikéhez fűzött megjegyzéseikért *Halpern Lászlót* (MTA KTI), *Kertesi Gábort* (MTA KTI) és *Kamarás Ferencet* (KSH NKI). Kamarás Ferenc és *Szakadát László*

(jelenleg GVH) több idősort is rendelkezésemre bocsátott az elemzéshez. Az adatgyűjtéshez segítséget nyújtott még *Hablicsek László* (KSH NKI), *Scharle Ágota* (PM), *Hack József* és *Branyiczkiné Géczy Gabriella* (KSH). *Tárkányi Ákos* (KSH NKI) és *Medgyesi Márton* (TÁRKI) fontos irodalmakra hívták fel a figyelmemet.

A TÁRKI inspiráló közegnek és ideális munkahelynek bizonyult a kutatáshoz. A dolgozatot megalapozó tanulmányok munkahelyi vitájában több olyan, az elméleti és az empirikus részt is érintő, részben kritikai megjegyzés hangzott el, melyek beépültek a dolgozat szövegébe. A már megnevezett kollégákon kívül köszönettel tartozom ezért *Kolosi Tamás*nak és *Rudas Tamás*nak is. Az empirikus elemzés eredményeit egy korábbi szakaszban ugyancsak bemutathattam a *Munkaerő-kereslet és munkaerő-kínálat a magyarországi munkaerőpiacon. Közgazdasági és demográfiai összefüggések* című, az MTA Munkatudományi Bizottsága és az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpontja által szervezett konferencián, 2002. november 10-11. között. Itt több ötletet és a kutatás módszertanának továbbgondolására készítő kritikát kaptam, többek között *Galasi Pétertől*, *Kőrösi Gábortól*, *Köllő Jánostól* és *Lakner Zoltántól*. A fennmaradt hibákért a felelősség kizárólag a szerzőt terheli.

Végül, de távolról sem utolsó sorban, hálával tartozom feleségemnek kitartó türelméért és folyamatos bátorításáért. Szüleim áldozakészsége tette lehetővé, hogy a kutatást megalapozó tanulmányaimat elvégezzem.

A TÁRKI-ban több olyan, Gál Róbert Iván vezette kutatásban vettem részt, mely a dolgozat témájához szorosan kapcsolódott és annak megírását nagyban segítette. Ezeket a kutatásokat az Állami Pénztárfelügyelet és jogutódja, a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete, a Miniszterelnöki Hivatal, az Országos Tudományos Kutatási Alap (T 022537.) és a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Pályázat 2002/5/62. sz. projektje finanszírozta. Támogatást nyújtott még az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság ösztöndíja.

2. Gyermekvállalási hajlandóság a fejlett országokban

A népességszám változása a társadalomtudományok, illetve az általános közbeszédben manapság két ellentétes trenddel összefüggésben jelenik meg lehangsúlyosabban. Bolygónk népességének gyors növekedése és az ehhez kapcsolódó járulékos problémák (az éhezéstől a népességvándorláson át a terrorizmusig) jelentik az egyiket, míg a fejlett országok, elsősorban Európa államaiban már tapasztalható, vagy rövid időn belül megjelenő népességfogyás, és ennek járulékos következményei (a nyugdíjrendszerek finanszírozásától a bevándorlásig) a másikat.

Az egyes országok népességszámát három alapvető demográfiai folyamat együttesen határozza meg: a termékenység, a halandóság és a népességvándorlás egyenlege. (Hablicsek és Tóth, 2001: 395) A dolgozatban kizárólag a termékenységgel foglalkozunk, sem a halandóság, sem pedig a vándorlások egyenlege nem tartozik vizsgálódásaink hatókörébe. A fejezetben, egy általános, a globálistól a helyi szint felé fókuszáló képet szeretnénk adni a termékenység változásáról. Ennek során elsősorban leírásra törekszünk, az európai folyamatok bemutatásakor azonban kitérünk a mögöttük meghúzódó lehetséges okokra is. A témának rendkívül gazdag nemzetközi és hazai szakirodalma van, ennek teljes áttekintésére nem vállalkozunk, de igyekszünk a legfontosabb és legfrissebb eredményeket bemutatni. Azért is tartunk fontosnak egy ilyen áttekintést, mert nemcsak nemzetközi kontextusba helyezi a magyarországi termékenység-történetet, de segít a dolgozat középpontjában álló probléma megfogalmazásában is.

2.1. Globális folyamatok

A Föld népessége jelentős ütemben növekszik.⁵ Az elmúlt ötven évben megfigyelt növekedési ütem az előrejelzések szerint némileg lassulni fog, ám a 2000-ben mért 6 milliárdos népességszám így is közel 9 milliárdra nő 2050-ig, az ENSZ előrejelzése szerint.⁶ (1. ábra) A várakozások szerint a növekedés üteme különösen az ázsiai

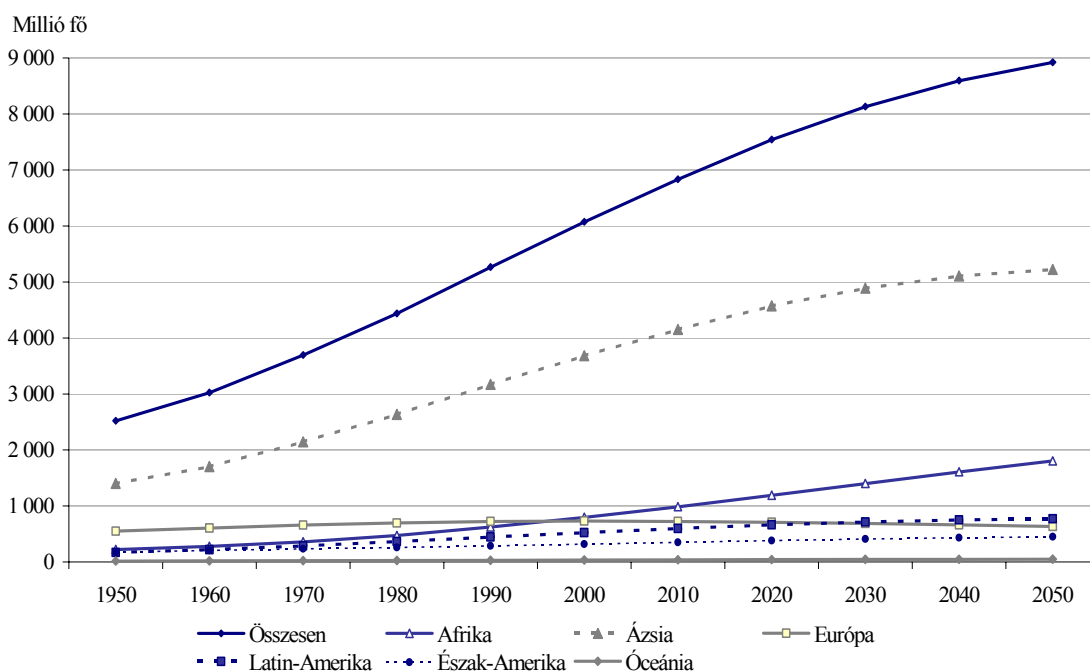
⁵ A népesedési folyamatok nemzetközi áttekintését lásd Bulatao and Casterline (ed.) (2001). A tanulmánykötet részletesen elemzi a globális termékenységi átmenet aspektusait. Livi-Bacci (1999) monográfiája demográfia- és gazdaságtörténeti kontextusban tárgyalja a világ népesedési folyamatait.

⁶ Az ENSZ több forgatókönyvet készített demográfiai előrejelzése során. Ezek közül itt a közepes variáns (*medium variant*) eredményeire hivatkozunk. Ez azt jelenti, hogy az ENSZ szakértői közepes termékenységgel, valamint átlagos (*normal*) halálozással és vándorlási egyenleggel számoltak. A közepes termékenység az alacsony termékenységi szintet mutató országok esetébe például azt jelenti, hogy az egy nőre jutó gyermekszám végig 2,1 alatt marad, 2045-2050-re 1,85 körül alakul. A használt feltételrendszer leírását lásd <http://esa.un.org/unpp/assumptions.html>, illetve magyarul Hablicsek (2003).

kontinensen esik majd vissza, Afrikában viszont feltehetően gyorsulni fog. Az előrejelzés szerint, Európa kivételével, mindegyik földrész népessége nő majd az előttünk álló időszakban, kontinensünk lakossága – a bevándorlás gyakorlatában bekövetkező radikális változás hiányában, abszolút és relatív értelemben, egyaránt csökken majd.

1. ábra

A Föld népességének alakulása kontinensenként, 1950-2050 (millió fő)

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

Megjegyzés. 2000 és 2050 között előreszámítások, közepes forgatókönyv (*medium variant*) alapján (lásd a forrásnál). Latin-Amerika a Karibi-térséggel együtt értendő.

A népességszám növekedési ütemének lassulása mögött jelentős mértékben a termékenység, tehát a megfelelő népességre vetített születések számának csökkenése áll.⁷ A termékenységi mutatók az utóbbi tizenöt-húsz évben a korábban előre jelzettnél nagyobb ütemben estek vissza. A teljes termékenységi arányszám alakulását mutató 2. ábrán jól látható, hogy a termékenység csökkenése az 1970-es évektől globálissá vált, csupán az észak-amerikai kontinensen fordult meg a trend a nyolcvanas évek első felében.⁸ A termékenység szintjét és csökkenési ütemét tekintve azonban jelentős

⁷ A termékenységi mutatók leírását részletesen lásd Andorka (1987: 11-15), illetve Klinger (1996: 173-185). Az 1. függelékben bemutatjuk a dolgozatban előforduló demográfiai mutatókat.

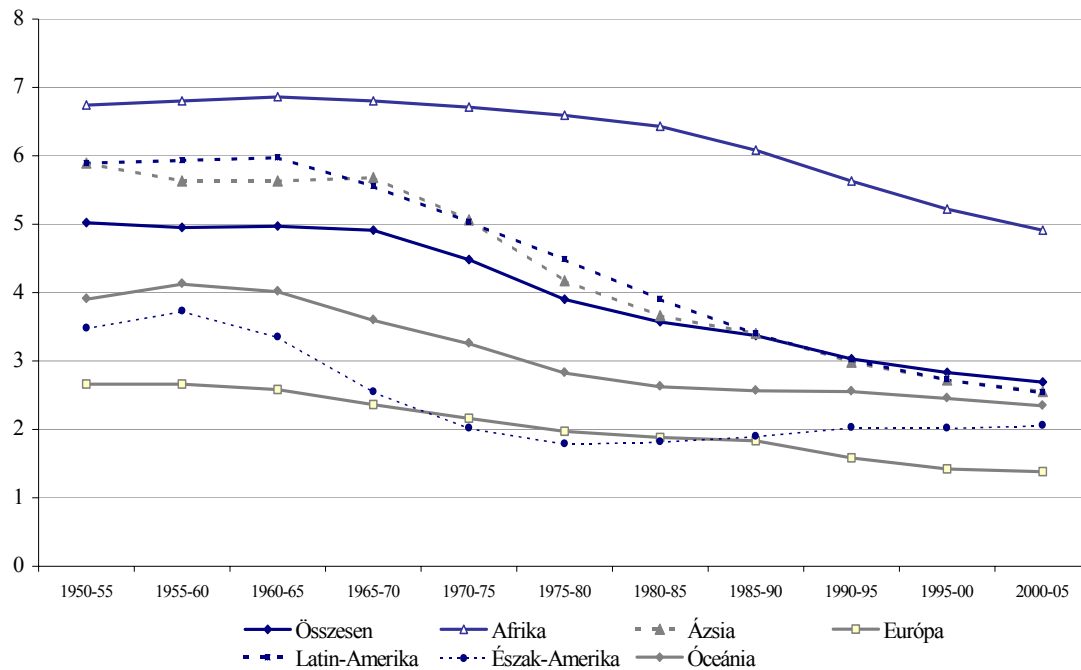
⁸ A teljes termékenységi arányszám leírását lásd az 1. függelékben.

eltérések vannak a fejlett és a fejlődő országok, észak és dél között. A fejlődő országok esetében új jelenséggel van dolgunk, a termékenység hosszú távú csökkenő trendje viszont, nagyságrendjét és az időszak hosszát tekintve eltérő mértékben ugyan, de minden fejlett ország esetében megfigyelhető. Ez még akkor is igaz, ha – amint említettük – az észak-amerikai kontinensen ez a trend megfordult. A 3. ábra a tiszta (nettó) reprodukciós együttható alakulását mutatja 1950 és 2005 között a Földön.⁹ A csökkenő trend kezdete e mutató esetében is jellemzően a hatvanas-hetvenes évekre tehető. Az afrikai kontinensen a trendváltás ennél később, csak a nyolcvanas évek második felében kezdődött el, míg Európában és Észak-Amerikában már jóval korábban, az ötvenes évek végén. Az észak-amerikai minta különlegessége itt is megfigyelhető: egy nagyon gyors csökkenő periódus után a trend megfordul, és lassú növekedés kezdődik a nyolcvanas években, melynek nyomán mára a kontinensen népességének reprodukciója biztosítottnak látszik. Ezzel szemben Európában a csökkenés folyamatos, a hetvenes évek második felétől kezdve a születések száma nem elégséges a népesség reprodukciójához. Ahogyan a teljes termékenységi arányszám, úgy a nettó reprodukciós együttható alakulása is a termékenységi minták konvergenciájára utal világszerte, annak ellenére, hogy Afrika és Európa – igaz, egymással ellentétes irányú – eltéréseket mutat ettől a trendtől.

⁹ A tiszta (nettó) reprodukciós együttható leírását lásd az 1. függelékben.

2. ábra

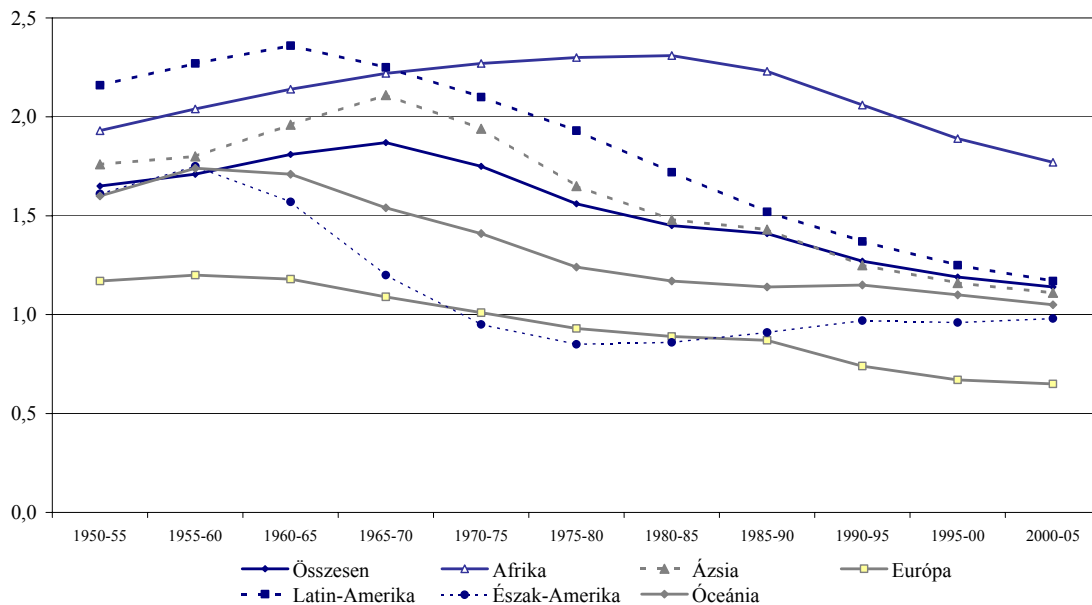
A teljes termékenységi arányszám alakulása kontinensenként, 1950-2005

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

3. ábra

A tiszta (nettó) reprodukciós együttható alakulása kontinensenként, 1950-2005

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

Megjegyzés a 2. és 3. ábrához. A 2005-re vonatkozó adatok előszámítások, közepes forgatókönyv (*medium variant*) alapján (lásd forrás). Latin-Amerika a Karibi-térséggel együtt értendő. Az ENSZ besorolása szerint az észak-amerikai régiót az Amerikai Egyesült Államok és Kanada alkotja.

2.2. Európai folyamatok

Amennyiben vizsgálódásunk fókuszát Európára irányítjuk, az előbb leírt általános tendenciákon belül jelentős eltéréseket figyelhetünk meg. A 4. ábra a teljes termékenységi arányszám időbeli változását ábrázolja, öt éves periódusok átlagában, régiónkénti bontásban, az ENSZ adatai alapján. A világszervezet besorolása némileg eltér attól, amit mi magunk választanánk, ám a regionális minták így is beszédesek. Az észak- és nyugat-európai régiók mintái nagyon közel állnak egymáshoz, a dél és a kelet-európai minták azonban mind az előbbi kettőtől, mind egymástól eltérnek. A nyugat- és észak-európai országokat az ötvenes-hatvanas években a termékenység növekedése jellemezte, ez volt a háborút követő *baby boom* időszak. Ennek nyomán a két régió átlaga elérte a dél-európai termékenységi szintet, mely végig magas volt ezekben az években. A hatvanas évek végétől elkezdődött azonban egy tizenöt-húsz évig tartó időszak, melyet – az észak-ametrikai régióhoz hasonlóan – a gyermekvállalási kedv gyors visszaesése jellemezte. Ez a *baby dust*, vagy ahogyan ma már gyakrabban nevezik, a *második demográfiai átmenet* időszaka volt.¹⁰ Ezt követően viszont elváltak a két országcsoport útjai, hogy – az előrejelzések szerint – 2005-re újra találkozzanak. Nyugat-Európában a nyolcvanas évek első fele a növekedésé, a második viszont a csökkenésé volt, míg Észak-Európát átlagosan a stagnálás jellemezte. A nyugati országokban a termékenységi szint a kilencvenes évek közepére stabilizálódott és az előrejelzések szerint 2005-ig lassú növekedés lesz jellemző, melyet a rendelkezésre álló adatok alá is támasztanak. Az északi régiót ezzel szemben lassú visszaesés jellemezte a kilencvenes években.

A dél- és kelet-európai régió esetében megállapíthatjuk, hogy az időszak elején magasabb mutatókat értek el, mint az észak- és nyugat-európai országok, míg az időszak végén a helyzet fordítottá vált. A csökkenés mindkét országcsoport esetében gyakorlatilag folyamatos, ám csak a vizsgált időszak elején és végén érnek össze, a köztes időszakban a trend eltérő alakot mutat. Az államszocialista berendezkedésű kelet-európai országok viszonylag stabil termékenységi mintát mutattak a hatvanas és a nyolcvanas évek vége közötti időszakban, a rendszerváltást követően azonban egy gyors csökkenési fázis látható. Ezzel szemben a dél-európai országokban a termékenység összességében azonos mértékű csökkenése egyetlen hosszú, elnyújtott trend eredménye volt.

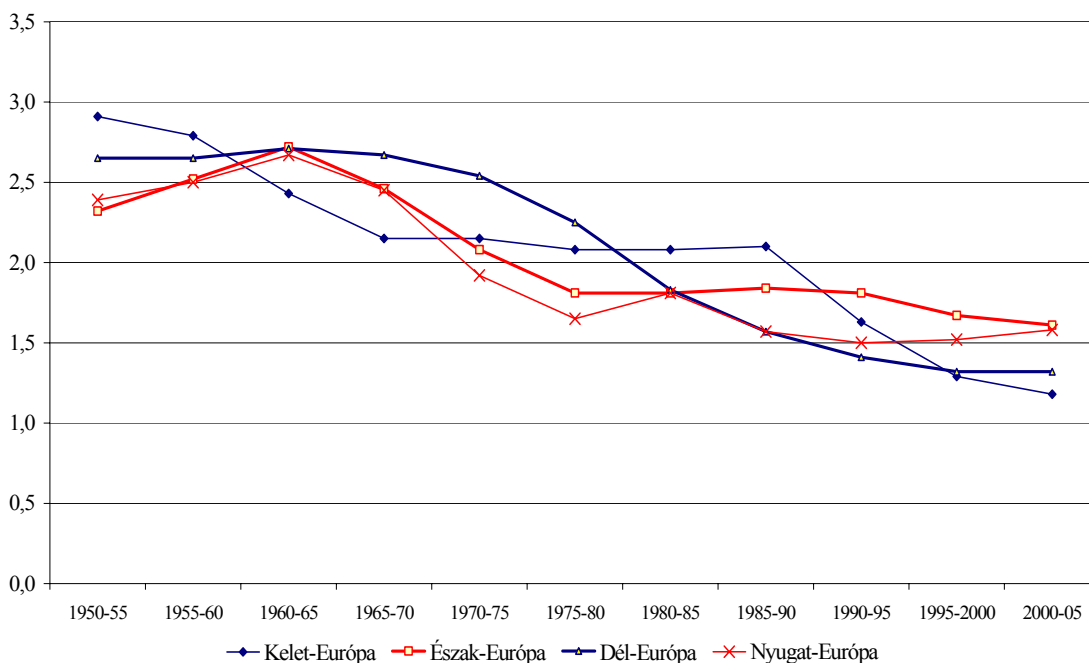
¹⁰ A második demográfiai átmenetről lásd a dolgozat 3.1. pontját.

A 2000-ben készült előszámítások szerint 2000 és 2005 között a teljes termékenységi arányszám értéke – a besorolt országok átlagában – Kelet- és Dél-Európában 1,3 körül, míg Észak- és Nyugat-Európában 1,6 körül alakul. A megfigyelt különbségek ellenére megállapítható, hogy a népesség egyszerű reprodukciója a kontinens egyetlen nagyobb régiójában sem biztosított. A termékenységi mutatók országonkénti elemzése pedig arról is meggyőzhet bennünket, hogy ez az állítás nemcsak a régiók, hanem az államok szintjén is megállja a helyét.

A kilencvenes évek észak-európai folyamatainak a 4. ábrán látható alakulása mögött részben a regionális besorolás sajátossága áll, melynek nyomán az alacsony és éppen ebben az időszakban meredek zuhanást produkáló balti államok ebben az ország-csoportban kaptak helyet. A folyamatok finomabb elemzését teszi lehetővé, ha a gyermekvállalási hajlandóság időbeli alakulását országonként vizsgáljuk. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért ezt három nagyobb ország-csoporton belül tesszük meg, melyeket ezúttal az Európai Unióhoz való viszony alapján definiálunk. Először a legutóbbi bővítést megelőző tagországokat vizsgáljuk, majd az újonnan csatlakozottak következnek, ideértve a 2007-ben belépő Bulgáriát és Romániát is, végül az Unión kívüli országokat elemezzük.

Az EU-15-ök esetében figyelmet érdemel a francia és a svéd termékenységtörténet. (5. ábra) Franciaország esetében a TTA csökkenés már a hetvenes évek második felében megállt, és azóta nem esett lényegesen a 2,0 szint alá. Ötéves periódusok átlagában az elmúlt 25 évet a stagnálás, a szinten maradás jellemezte. Az európai összehasonlításban is kiterjedt, komplex és bőkezű francia családpolitikai rendszer minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy a franciaországi termékenység ebben a periódusban nem követte az általános európai mintát. Ekkert-Jaffé (1986), valamint Gauthier és Hatzius (1997) empirikus elemzései ezt a feltételezést megerősítik.

4. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása Európában, régióként, 1950-2005

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

Megjegyzés. A 2005-re vonatkozó adatok előszámítások, közepes forgatókönyv (*medium variant*) alapján (lásd 3. lábjegyzet). Az egyes régiókhoz besorolt országok listáját lásd a 2 függelék F1. táblázatában.

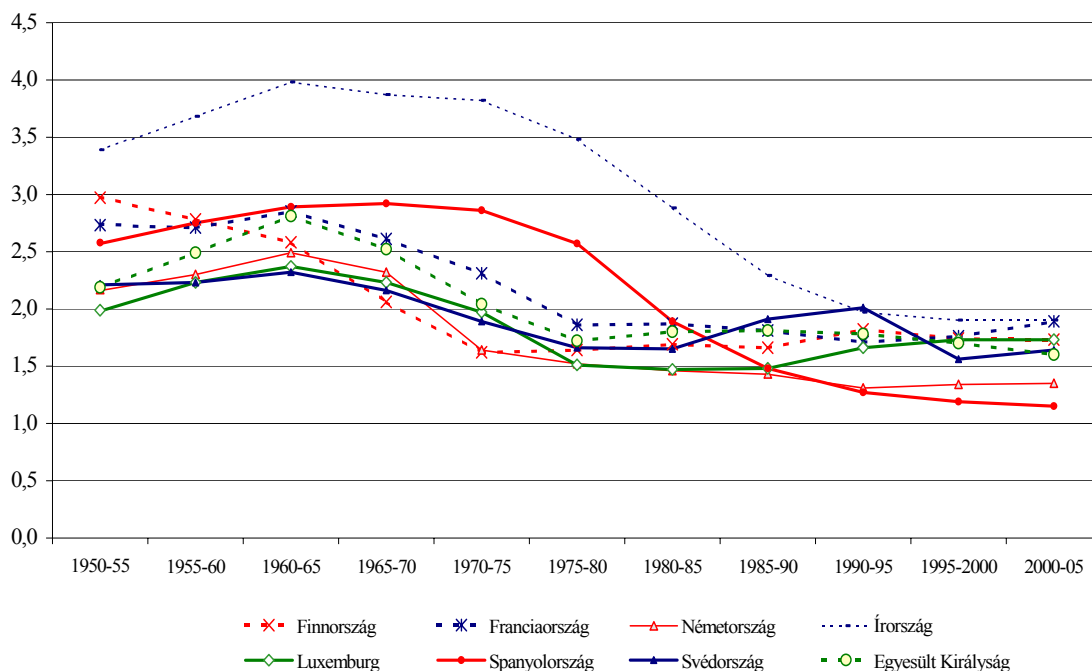
A svédországi termékenység szintje, az EU-15-ök más országaival összehasonlítva, a nyolcvanas évek fordulójáig az alacsonyabbak közé tartozott, a nyolcvanas évek elejétől a kilencvenes évek közepéig tartó növekedés viszont a legmagasabbak közé emelte. Ezt a növekedési szakaszt egyetlen más országban sem figyelhettük meg, mint ahogyan eltért az EU-15-ök általános trendjétől a kilencvenes évek második felét jellemző számottevő csökkenés is.¹¹

Az európai unió keleti bővítését megelőző tagországok termékenységi görbéit figyelve megemlíthetjük még a magas írországi termékenységet, de a kilencvenes évek folyamán már az is a 2,0-es érték alatt maradt. Ekkor az ír mutatók már nem tértek el kirívóan a magasabb termékenységű nyugat- és észak-európai országokétól.

¹¹ Néhány, Franciaországra és Svédországra vonatkozó empirikus elemzések eredményeit – más nemzetközi vizsgálatokéval együtt – az 5. fejezet részletesen is bemutatja. A francia és a svéd termékenység-történetet, valamint a családpolitikák termékenységi hatásainak leíró elemzését e két országban, magyarul összefoglalóan lásd Tárkányi (1996, 1997, 2001a).

5. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU-15-ökhöz tartozó néhány országban, 1950-2005*

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

Megjegyzés. A 2005-re vonatkozó adatok előszámítások, közepes forgatókönyv (*medium variant*) alapján.

*A teljes adatsort a 2. függelék F3. táblázata tartalmazza.

A keleti bővítést megelőzően is EU-tag országok közül szólnunk kell a dél-európai országok, Olaszország, Spanyolország és Görögország alacsony termékenységéről, a „mediterrán paradoxon”-ról is, melyet jól jellemezhetünk a spanyol esettel.¹² A spanyolországi TTA még a hetvenes évek elején is 3,0 közeli értéket mutatott, ma azonban a legalacsonyabbak között van Európában. Értéke a kilencvenes évek második felének átlagát tekintve csupán 1,19 volt. A paradoxon abban rejlik, hogy Spanyolország termelési szerkezete tradicionálisabb, mint az EU-15-ök országaiban, a jövedelmek alacsonyabbak, az egyenlőtlenségek nagyobbak. Ehhez társul még a társadalom hagyományosabb jellege, a vallásosság magasabb foka és a női foglalkoztatás alacsony szintje. E tényezők együttesen az EU-15-ök átlagánál magasabb termékenységi szintet vetítenek előre, ezzel szemben a spanyol naptári éves termékenység – az olasz és a görög mellett – a legalacsonyabb az orszáok összehasonlításában. (Cordón és Sgritta, 2000: 1-2) A demográfia folyamatok felől

¹² Portugália e vonatkozásban eltér az említett mediterrán országoktól. A „mediterrán paradoxon” kifejezést Cordón és Sgritta (2000) műve ihlette.

közelítve ehhez a jelenséghez, meg kell említeni, hogy – az átlagos gyermekszülési életkor általános európai kitolódása mellett – Spanyolországban a 25 év alatti nők által szült gyermekek átlagos száma lényegesen alacsonyabb, a harminc évesnél idősebbeké pedig magasabb volt a kilencvenes évek második felében, mint például az Egyesült Királyságban vagy Ausztriában. Ez arra utal, hogy a spanyol (és az olasz) nők körében a gyermekvállalás időbeli elhalasztása hangsúlyosabb, mint más, az EU-15-ökhöz tartozó országok esetében. A gyermekvállalási kor kitolódása negatívan függ össze a végső gyermekszámmal. Ezzel párhuzamosan nő a spanyol nők körében az akaratlagos gyermektelenség is. Ugyancsak eltérő a mediterrán országokban a párkapcsolatok formálódásának és a fiatalok önállósodásának mintája. A spanyolországi fiatalok más európai kortársaikhoz képest nemcsak később vállalkoznak a házasságra, hanem különálló háztartással járó élettársi kapcsolatok sem alakítanak ki. (Cordón és Sgritta, 2000: 3-9)

A demográfiai folyamatok azonban az alacsony termékenységnek csak közvetlen kiváltói, a mélyebben rejlő okok a társadalmi-gazdasági változásokban, a gyermekvállalási döntések feltételeinek átalakulásában keresendők. A spanyol helyzetre különösen jellemző a magas munkanélküliség a fiatalok körében, ami a lakáshoz jutás nehézségeivel párosulva komoly akadály a önálló életkezdetnek. Miközben a nők részvétele – az olaszok mellett – a legalacsonyabb az EU-15-ök körében, a fiatalabb női korosztályok körében a gazdaságilag aktívak aránya lényegesen magasabb a szülői generációkénál. Életkori csoportokban vizsgálva a gazdasági aktivitást, azt láthatjuk, hogy – bár minden korcsoportban alacsonyabbak, mint például a briteké – a spanyol vagy az olasz nők részvételi mutatói a 20-29 éves korosztályokban lényegesen közelebb állnak a többi európai ország mutatóihoz, mint az idősebb korosztályokban. Míg például az Egyesült Királyságban vagy Franciaországban a nők gazdasági aktivitása 20 és 49 éves kor között egyenletesen 70-80 százalék körül alakul, addig Spanyolországban 30 éves kor, Olaszországban és Görögországban pedig 40 éves kor után meredeken csökken az egyébként is valamivel alacsonyabb aktivitási szint.¹³ Cordón és Sgritta (2000) kohorsz-elemzéséből azonban az is kiderül, hogy a háború utáni kohorszok aktivitása folyamatosan emelkedett, 25-40 éves kor között viszont, a gyermekvállalásból adódóan, egyre csökkenő mértékű. Az 1968-as és azt követő

¹³ Cordón és Sgritta (2000: 11). Az adatok 1999-re vonatkoznak, forrásuk az Eurostat munkaerő-felvétele.

kohorszok esetében az említett korosztályokban a gazdasági aktivitás csökkenése alig-alig tapasztalható, az aktivitási szint pedig 70 százalék körül alakul.

A mediterrán országoknak az EU-15-ökhöz viszonyított alacsony termékenységének fő okát azonban minden bizonnyal a család és a jóléti állam közötti „munkamegosztás” eltérő mintájában kell keresnünk. Ezekben az országokban a jóléti programok, különösen a családtámogatási rendszerhez tartozó ellátások szerepe kiegészítő jellegű, az életpálya menti jövedelem- és fogyasztás-kiegyenlítés szerepe – a tradicionális társadalmakhoz hasonlóan – továbbra is a családra hárul. Az emberi tőke folyamatos felértékelődése mellett folyamatosan nőtt az elmúlt évtizedekben a nők iskolázottsága, jövedelemszerző képessége, miközben a társadalom intézményei nem követték a nyugat- és észak-európai mintákat. Az előző bekezdésben tárgyalt demográfiai folyamatok, így a termékenység gyors csökkenése és nagyon alacsony szintje a mediterrán országokban, véleményünk szerint jelentős mértékben az így keletkezett feszültség következményei. Ezzel szemben a nyugat- és észak-európai országok intézményrendszerének fokozatos átalakulása nyomán – legalábbis a kilencvenes évekre – lefékeződött a termékenység csökkenése, egyes esetekben a trend meg is fordult, miközben a női foglalkoztatottság szintje relatíve magas.

Az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott kelet-európai országok termékenységének jellemző trendje jelentős eltéréseket mutat az EU-15-ökéhez képest. (6. ábra) Míg a nyugat-európai országokat az ötvenes években a növekedés jellemezte, addig a volt államszocialista országokban folyamatos csökkenést figyelhetünk meg ebben az időszakban. Ezt egy hullámzásokkal tarkított stagnálási periódus követte, mely nagyjából a rendszerváltásig tartott. Szlovénia és Magyarország kivételével a teljes termékenységi arányszám ekkor még mindenhol 2,0 körül, jellemzően e kritikus érték felett alakult. A kilencvenes években gyorsan csökkent a gyermekvállalási hajlandóság, mára a TTA értéke minden 2004-ben csatlakozott, vagy 2007-ben várhatóan csatlakozó országban 1,5 alatt van.¹⁴ Jóllehet a kelet-európai országok termékenységi rátáinak szóródása már a nyolcvanas évekre is jelentősen csökkent, az ezredfordulóra a legmagasabb és legalacsonyabb TTA-val rendelkező országok közötti eltérés egészen minimálissá vált, a termékenység egy nagyon alacsony szinten stabilizálódni látszik.

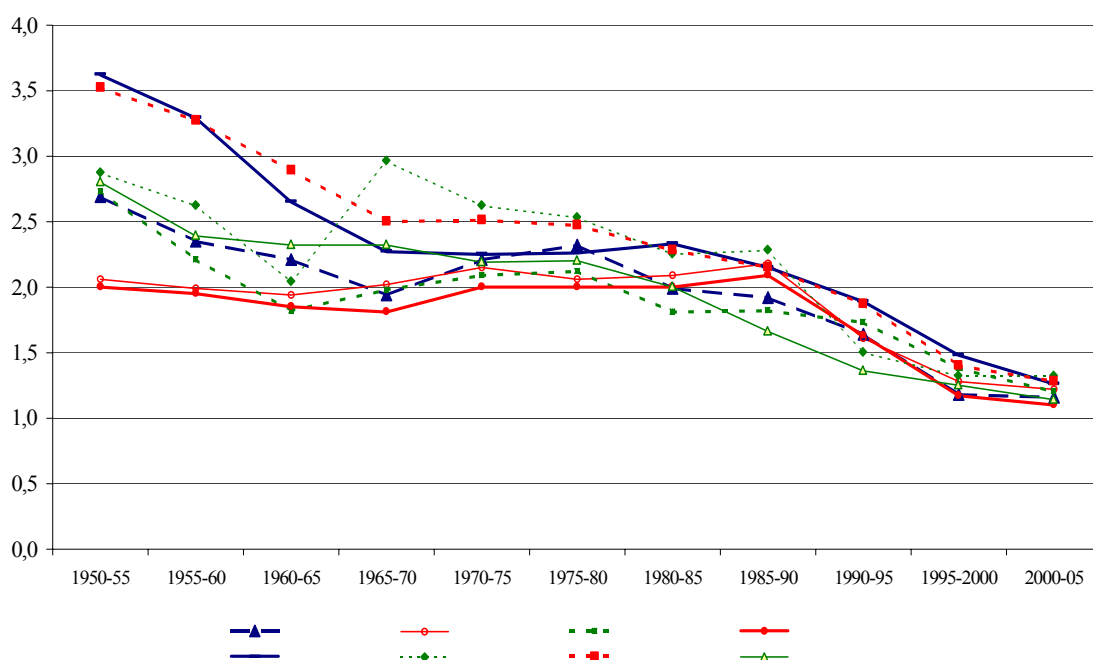
Kézenfekvő a kilencvenes évek gyors termékenységcsökkenését a rendszerváltással összekapcsoló magyarázat. Nem egyértelműek azonban azok a

¹⁴ Ez igaz az ábrán fel nem tüntetett országokra is. (lásd a 2. függelék F3. táblázatát)

mechanizmusok, melyeken keresztül a társadalmi-gazdasági környezet megváltozása ilyen gyors hatással volt a termékenységre. A szakirodalom a gazdasági-intézményi szerkezet gyors és teljes körű átalakulása mellett a mentális, illetve az érték- és normarendszerben bekövetkező változásokat említi.¹⁵ Általánosan megállapíthatjuk, hogy megváltozott, sokkal bizonytalanabbá vált a gyermekvállalási döntés környezete.

6. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU 2004-es bővítésekor belépő országok körében, 1950-2005*

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

Megjegyzés. A 2005-re vonatkozó adatok előreszámítások, közepes forgatókönyv (*medium variant*) alapján.

*A teljes adatsort a 2. függelék F4. táblázata tartalmazza.

Áttérve a lehetséges okokra és mechanizmusokra, elsőként a gazdaság szerkezetének átalakulását, az államszocialista gazdálkodás helyébe lépő új intézményi kereteket említhetjük. Ennek konkrét elemeiként a háztartások jövedelmi szerkezetét, a munkaerő-piaci kereslet szerkezetének átalakulását, a felsőoktatás expanzióját és a jóléti rendszer változásait sorolhatjuk fel. Miközben a várakozások szerint a női foglalkoztatottságnak a gazdasági visszaesésből eredő csökkenése a gyermekvállalási

¹⁵ Lásd Spéder (2003a,b).

hajlandóság növekedésével kellett volna járjon, a reáljövedelmek, különösen a keresetek vásárlóerejének visszaesése csökkentette a családok rendelkezésére álló és többek között gyermekvállalásra felhasználható erőforrásokat. Az erőforrások szűkülése az aspirációk megnövekedésével járt együtt. A megnyíló új fogyasztási lehetőségek alternatívát jelentettek a gyermekvállalással szemben.¹⁶ Az új gazdasági rendszerben megnőtt az emberi tőke-beruházás hozama, ami a fiatal női korosztályok felsőoktatási részvételének radikális növekedésén, általában az iskolarendszerben töltött egyre hosszabb időn, másrészt a gyermek (várható) költségeinek növekedésén keresztül érzékeltethette negatív hatását a termékenységre.¹⁷ A demokratikus politikai rendszerre és a piacgazdaságra való áttérés gazdasági visszaesést és a jóléti rendszer megreformálását eredményezte. Ennek egyik következményeként, miközben az EU-15-ök országaiban a családtámogatásra fordított kiadások a kilencvenes évek folyamán jellemzően növekedtek, a rendszerváltó országokban a kiadások reálértékének jelentős visszaesését figyelhettük meg.¹⁸ Mindezek a tényezők állhattak a naptári éves termékenység kilencvenes évekbeli gyors csökkenése mögött ezekben az országokban.

A 6. ábrán nem szerepelnek a kelet-német termékenységi adatok. Regionális szinten a legradikálisabb változás az újraegyesített Németország keleti régióiban volt, a teljes termékenységi arányszám az 1989-ben megfigyelt 1,58-es értékről már 1991-re 1,0 alá csökkent, 1993-94-ben pedig, a folyamat mélypontján csupán 0,77 volt. A kilencvenes évek második felére a trend megfordult és az évtized végén a TTA ismét meghaladta az 1,0-es értéket (1,11), mely azonban még így is a legalacsonyabb volt Európában 1999-ben. (Kamarás, 2003: 40) A Németország keleti tartományaiban lejátszódott demográfiai folyamatokat, így a gyermekvállalási hajlandóság ilyen jelentős visszaesését nem lehet függetleníteni a kelet-német rendszerváltás jellegétől, egészen pontosan az azt követő egyesítéstől. Ez a tény a kelet-németországi példát elkülöníti a többi rendszerváltó kelet-európai országtól. Miközben rendelkezik ez utóbbi minta fő

¹⁶ Spéder (2003a) nyíló fogyasztási lehetőségekről beszél a hiánygazdaság felszámolását követően, mellyel összefüggésben utal többek között a tartós fogyasztási cikkek gyors elterjedésére a magyar háztartásokban.

¹⁷ Lásd például Klasen és Launov (2003). A szerzők a csehországi termékenységcsökkenés okait kutatva arra a megállapításra jutottak, hogy azt (1) az első gyermek vállalása időzítésében kitolódása, (2) a nők iskolai végzettségének emelkedése, illetve (3) a munkaerőpiacra való visszatérést megkönnyítő, megfelelő gyermekgondozási intézmények hiánya okozta.

¹⁸ Az EU-15-ök családtámogatási kiadásainak alakulásáról a kilencvenes években lásd Eurostat (2003), magyarul ismerteti Gábos (2004). A kelet-európai országok családtámogatásra fordított kiadásainak alakulásáról lásd például Darvas és Tausz (2001).

jellemzőivel, különbözik attól az átalakulás, az intézményi változások, az életformaváltás, vagy a megnyíló lehetőségek gyorsaságában és mértékében.

A kelet-európai országok gyors termékenység-csökkenését kiváltó közvetlen demográfiai okok közül a szülő nők átlagos életkorának gyors emelkedését kell kiemelnünk, ami Nyugat- és Észak-Európában korábban kezdődött.¹⁹ Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy a szülőképes korú nők kitolják az első gyermek vállalásának időpontját. Ez a jelenség befolyásolja mind a a szülések időzítését (*tempo effect*), mind pedig gyermekszámot (*quantum effect*), és két, egymással ellentétes módon érintheti a naptári éves termékenység viszonyát. Mint ahogyan arra korábban utaltunk, a szülési életkor kitolódása miatt a naptári éves termékenység gyors csökkenése nem feltétlenül jár együtt a végső gyermekszám csökkenésével. Elképzelhető, hogy mindössze a szülések időzítése kerül későbbre a propagatív életszakaszon belül. Ezzel ellentétes várakozásaink lehetnek akkor, ha arra számítunk, hogy az időzítésbeli változások a végső gyermekszámot is befolyásolják. Könnyen belátható ugyanis, hogy minél később születik meg az első gyermek, annál kevesebb idő marad további gyermekek vállalására. Ezt a feltételezést támasztja alá Frejka és Calot (2001) elemzése is, akik a 20. század harmincas és hatvanas éveiben született női kohorszok befejezett termékenységét hasonlították össze az alacsony termékenységű országokban. Vizsgálódásaik eredményeként megállapították, hogy Észak- és Dél-Európában a szóban forgó korosztályok befejezett termékenysége országcsoporton belül relatíve homogén, miközben a két régió között különbség jelentős. Ezzel szemben a nyugat- és kelet-európai országok esetében komoly csökkenés figyelhető meg a jelzett időszakban. A nyugat-európai országok esetében a csökkenés folyamatos volt, az egykori államszocialista országok esetében viszont a csökkenés csak az ötvenes évek végén és a hatvanas évtized elején születetteknél figyelhető meg. A szerzők szerint az eredmények arra utalnak, hogy a gyermekvállalási idő kitolódása nemcsak a szülések időzítését rendezte át, hanem a végső gyermekszámra is hatással volt. Várakozásaik szerint a később, tehát a hatvanas-hetvenes évtizedben született női korosztályok befejezett termékenysége alacsonyabb lesz, mint szüleiké.²⁰ E tekintetben a magyarországi adatok valamelyest eltérnek az általános kelet-európai mintától. Erre a kérdésre a 4. fejezetben részletesebben is visszatérünk.

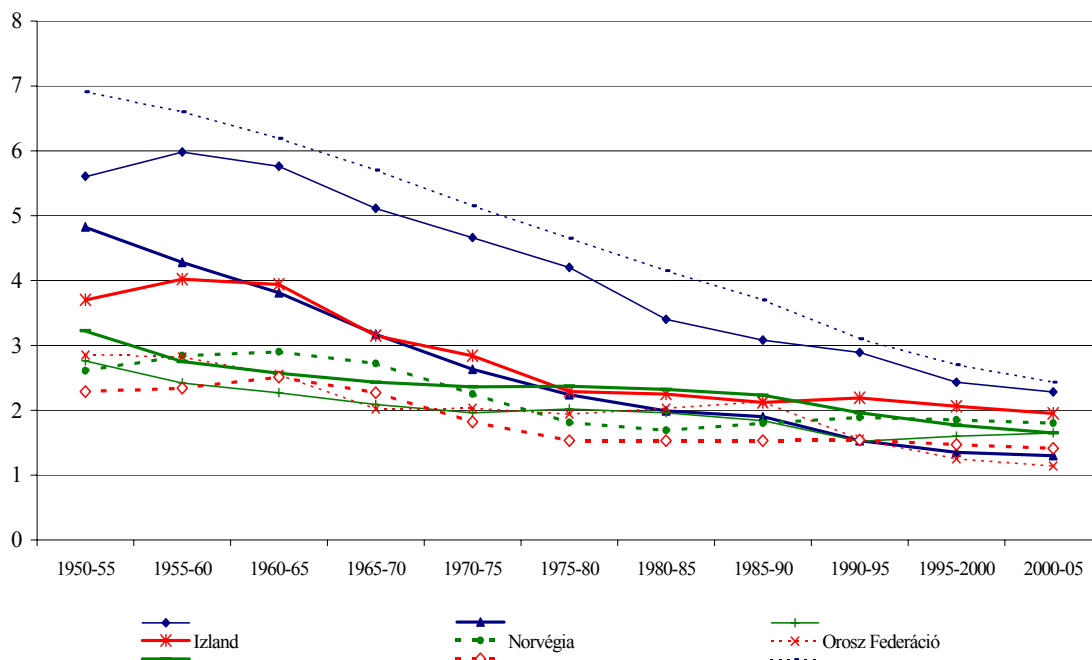
¹⁹ Erről lásd Bongaarts és Feeney (1998) tanulmányát, illetve ennek vitáját a *Population and Development Review* folyóirat hasábjain. (van Imhoff and Keilman, 2000; Kim and Schoen, 2000; Bongaarts and Feeney, 2000)

²⁰ Frejka and Calot (2001: 128-129).

Az EU-hoz belátható időn belül nem csatlakozó, ám annak vonzáskörzetébe tartozó országok termékenységi trendjei az előző két csoportnál nagyobb szóródást mutatnak. Ez érthető, hiszen ezen országok között más vonatkozásban is jelentősek a különbségek. A 7. ábra ugyanakkor azt is mutatja, hogy az ötvenes évekbeli különbségek a teljes termékenységi arányszám mértékében mára számottevően csökkentek. Az ábrán feltüntetett országok közül Svájc, Izland vagy Norvégia termékenységi trendje az EU-15-ök általános mintáját követi, de érdekes módon ide sorolhatjuk Horvátországot is. Az Orosz Federáció és Szerbia-Montenegró, akárcsak az ábrán nem szereplő Ukrajna, Fehéroroszország vagy Moldova esetében a kelet-európai minta rajzolódik ki.

7. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása nem EU-tag európai országok körében, 1950-2005*

Forrás: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2002 Revision and World Urbanization Prospects: The 2001 Revision, <http://esa.un.org/unpp>, 2005. január 13.

Megjegyzés. A 2005-re vonatkozó adatok előreszámítások, közepes forgatókönyv (*medium variant*) alapján.

*A teljes adatsort a 2. függelék F5. táblázata tartalmazza.

Más a helyzet a muzulmán többségű Törökországgal és Albániával, illetve a szintén jelentős muzulmán lakossággal bíró Bosznia-Hercegovinával. E három ország esetében a termékenység csökkenés az elmúlt ötven évben folyamatos, a csökkenés üteme pedig meglehetősen egyenletes és gyors volt. Két észrevétel azonban ide kívánkozik. Az

egyik, hogy a termékenység szintjében az időszak teljes hosszában jelentős eltérés volt a három ország között. Az ötvenes években Törökországban a TTA értéke 7,0, Albániában 6,0 körül alakult, míg Bosznia-Hercegovinában 5,0 alatt volt. Ezek a különbségek szinte végig fennmaradtak. A második észrevételünk azonban már arra vonatkozik, hogy míg Törökországban a csökkenő trend végig egyenletes, a másik két ország esetében a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején a trend megtörik, a termékenység csökkenése azóta lassabb ütemű, mint azt megelőzően. Ennek köszönhetően az albán termékenység ma közel azonos a törökkel és még mindig az egyszerű reprodukciós szint felett található, a boszniai érték azonban csupán 1,3-1,4 között van.

3. A termékenység elméletei

A termékenység magyarázata egyik kitüntetett területe a társadalomtudományi kutatásnak. A kérdés rendkívül összetett jellege is hozzájárulhatott ahhoz, hogy több tudományág is foglalkozik ezzel a témával. Ugyancsak a gyermekvállalási döntések komplexitása az, amely ezidáig ellenált annak, hogy egy olyan egységes elméleti keretbe illesszék, mely teljes mértékben kiállja az empirikus ellenőrzés próbáját. (van de Kaa, 1996: 390) A témában született írások száma ma már szinte lehetetlenné teszi azok teljeskörű, vagy akár csak nagyon alapos áttekintését, szemlélését. Az alábbiakban erre nem is vállalkozunk, de a dolgozat biztosította keretek között, szeretnénk bemutatni azokat a magyarázatokat, melyek a legnagyobb hatást gyakorolták a termékenységi magatartásról való gondolkodásunkra. A szakirodalom áttekintésekor különös hangsúlyt fektetünk azokra az elméletekre, melyek a megfogalmazott kutatási kérdés, tehát a közösségi programok termékenységi hatásai szempontjából gyümölcsözőek lehetnek.

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban több áttekintő tanulmány is született a termékenységi elméletekről. Van de Kaa (1996) „lehorgonyzott narratívák”-ról (*anchored narratives*) beszél. Úgy véli, hogy a termékenységi magatartás magyarázatára törekvő kísérletek valójában történeteket mondanak el, melyek valamilyen módon a világról alkotott közös tudásban vannak lehorgonyozva. Ezeket a történeteket a termékenység fő meghatározó tényezői szerint csoportosította. (van de Kaa, 1996: 398-402) Elkülönített egy kezdeti narratívát, mely kiindulópontot jelentett a későbbi történetek számára, mely a 19. századi francia demográfiától a második világháborút követő princetoni vizsgálatig ívelt. A történet elmesélésének kereteit a demográfiai átmenet elmélete biztosította. A fő meghatározók ezen a szinten (1) biológiai és/vagy technológiaiak, (2) strukturálisak, és (3) kulturálisak. Ebből ágaznak szét azok az általános alnarratívák, melyek az előző szint önmagába visszaforduló magyarázatából akarnak kitörni. A szerző ezek közé sorolja a (1) javuló közegészségügy és egészségügyi szolgáltatások, a (2) gazdasági fejlődés, a (3) társadalmi fejlődés, szekularizáció és individualizáció és a (4) kulturális lemaradás, normatív szabályozás és intézményi megoldások narratíváját. Ezek az elméleti magyarázatok már lényegesen operacionalizálhatóbbak voltak és így a az empirikus kutatások számára is megfelelőbb kereteket nyújtottak. Végül elkülönített egy harmadik szintet is, az ún. specifikus alnarratívákét, melyek még aprólékosabbá és így méginkább

tesztelhetővé váltak, mind mikro-, mind makro adatállományokon. van de Kaa arra számít, hogy a témában felhalmozott ismeretek mennyisége tovább növekszik, ám továbbra sem valószínű, hogy a történet-töredékek egyetlen nagy magyarázattá állnak majd össze. (van de Kaa, 1996: 390)

Magyarországon elsősorban Andorka (1987) monográfiáját kell megemlítenünk. Ebben a szerző alapvetően a tudományágak mentén tagolta a termékenységi magatartás magyarázatára született kísérleteket. Ennek megfelelően beszélt demográfiai, szociológiai és közgazdasági elméletekről, de kitért olyan próbálkozásokra is, melyek e tudományterületek határán születtek. (Andorka, 1987: 33-69) Hasonló szerkezetben tárgyalja a demográfiai változásokat magyarázó elméleteket Klinger (szerk., 1996: 487-518).

Az alábbiakban mi magunk a magyarázatok három nagyobb csoportját különítjük el. Az elsőbe azokat soroljuk, melyek elsősorban makroszintű összefüggéseken keresztül próbálják meg magyarázni a termékenység változását. A másodikba tartozók a társadalmi normák és értékek felől közelítenek a kérdéshez. E magyarázatok mögött meghúzódó egyéni cselekvési modellek nem elég aprólékosan kidolgozottak, egyelőre nem megfelelő módon formalizáltak. Végül, a harmadik csoportba azokat a megközelítéseket soroljuk, melyek a megfigyelt makroszintű folyamatok együttjárását az egyéni cselekvésekből magyarázzák és ehhez kidolgozott, formalizált mikromodelleket társítanak.

3.1. Makroszintű magyarázatok. A demográfiai átmenet elmélete

A fejezet bevezetőjében már utaltunk arra, hogy van de Kaa (1996) a demográfiai átmenet elméletét tekinti az első, a modernkori demográfiai folyamatok teljeskörű magyarázatára tett kísérletnek. Azt is megemlíti ugyanakkor, hogy előzményei a francia demográfia 19. század első felében megjelenő próbálkozásaihoz nyúlnak vissza. Magyarázatai makroszintűek, és a termékenység változását jellemzően demográfiai folyamatokkal magyarázzák azt. A demográfiai átmenet elmélete – Malthus (1982) népesedésmélete mellett – egyik legfontosabb kiindulópontja a későbbi tudományos magyarázatoknak. Szerepének és eredményeinek értékelése még ma sem teljesen lezárt. (Andorka, 1987)

A két világháború között született elmélet egy társadalom két, demográfiai értelemben egyensúlyi állapota közötti átmenet jellemzőit fogalmazta meg, majd kísérletet tett az átmenet okainak egységes magyarázatára. Az elmélet első változatai

alapvetően leíró jellegűek voltak és a demográfiai fejlődés és az átmenet egyes szakaszainak leírására szorítkoztak.²¹ Az átmenetet három szakaszra bonthatjuk. Az elsőben a halandóság csökken, míg a termékenység stabilan magas, ami a 19. századi népességrobbanás fázisának felel meg. Ezt követően, nagyjából a század utolsó harmadában a termékenységi mutatói csökkenésnek indulnak, de a halandóság további, folyamatos javulása és a népesség korösszetétele biztosítja a népességszám további emelkedését. Végül pedig a termékenység csökkenésének üteme lényegesen meghaladja a halandóságét, melynek következtében egy új egyensúlyi állapot alakul ki, véget ér az átmenet. (Melegh és Őri, 2003: 498)

Az elmélet nyújtotta fogalmi kereteket használó magyarázat-kísérletek teljesen egységesek voltak abban az állításukban, hogy a demográfiai átmenet a társadalmak modernizációjának kísérőjelensége, ahhoz szorosan kapcsolódik. Ezért az egyes fázisok és természetesen az átmenet kezdete és vége egyértelműen meghatározható különböző társadalmi, gazdasági és főként demográfiai indikátorok alakulásából. A modernizációs feltételezés egyben a hagyományos és modern társadalmak közötti különbségek listájának felállítását, továbbá az átmenet fázisainak időbeli alakulásával összhangban az európai országok földrajzi felosztásában is megjelent. (Andorka, 1987: 40-41)

A demográfiai átmenet elméletének igazolására, a hipotézisek ellenőrzésére egy, az érintett országok teljes körére kiterjedő, átfogó és szisztematikus empirikus vizsgálatot folytattak (princetoni vizsgálat). A kutatássorozat azonban nem tudta azonban igazolni, hogy az átmenet minden országban azonos szabályszerűségek alapján ment végbe. Számos olyan eset jelentkezett, melyben a modern társadalmak fejlődése az elmélet perdikcióival szemben éppen ellentétes jellegzetességeket mutatott. Andorka (1987) tanulmányában a következőképpen összegzi például a vizsgálat vezetőjének eredményeit: „Coale szerint mindössze annyit mondhatunk a demográfiai átmenet elmélete alapján, hogy vannak hagyományos társadalmak és modern társadalmak, s ezek nem csak gazdasági és társadalmi fejlettség, hanem a demográfiai mutatók tekintetében is lényegesen különböznek egymástól”. (Andorka, 1987: 47)

Az elmélet leíró fázisát több olyan próbálkozás követte, melyek a termékenységnek a halandósághoz képest késleltetett, majd annál gyorsabb ütemű csökkenésének okait keresték. A magyarázatok jelentős része közvetlenül a halandóság változásához próbálta kötni a termékenységi folyamatokat. Ezalatt nagyjából a

²¹ Lásd Thompson (1929), Landry (1934, 1945), magyarul idézi Andorka (1987: 37), valamint Melegh és Őri (2003: 496-497).

csecsemőhalandóság javulását értették, mely több módon is előidézhette a termékenység csökkenését. A magas halandóság a meghalt gyermekek pótlására ösztönzi a szülőket, javuló csecsemőhalandóság mellett viszont a szülők a tervezett gyermekszámot alacsonyabb számú szüléssel is elérhetik. Hasonlóképpen, a halandóság javulása növeli annak valószínűségét, hogy a vállalt gyermek megéri a felnőttkort és biztosítja a szülők időskori megélhetését. Az empirikus vizsgálatok nem igazolták azt a feltételezést, hogy a halandóság javulásának egy adott szintje közvetlenül is kiváltja a termékenység csökkenését. (van de Kaa, 1996: 406-407)

A magyarázatok egy köre azonban túlmént az előbb bemutatott kereteken és a társadalmi környezet változásából próbált magyarázatot adni az átmenet elméletében leírt demográfiai folyamatokra. Notestein (1945) első lépésben szintén a halandóság változásával hozza összefüggésbe a termékenység csökkenését. Az átmenet első fázisában, mint láthattuk, a halandóság csökkent, ám a termékenység változatlanul magas volt és növekedett. Mi volt az oka annak, hogy a termékenység csak késve reagál a halandóság javulására? Notestein úgy vélte, hogy a premodern társadalmak, éppen a magas halandóság ellensúlyozására, olyan módon voltak berendezve, hogy egy magas termékenységi szintet tartsanak fenn. Ebben szerepet játszottak a jogi csakúgy, mint a morális törvények, a családszerkezet és a házassági minták. A környezet tehát csak lassan vagy alig reagált a javuló halandóság miatt megváltozott helyzetre. A változást Notestein szerint a fogamzásgátló eszközök elterjedése idézte elő, melyek azonban csupán eszközei voltak a társadalmi változásokra adott reakcióknak. Ez utóbbiak közés sorolja Notestein a növekvő individualizmust, a család funkcióinak csökkenését vagy a társadalom által fenntartott tabuk leomlását. A termékenyégcsökkenés végső okának a társadalmi célrendszerben bekövetkező változást tartotta, melynek nyomán az egyén jóléte és fejlődése átvette a közösség vagy csoport fennmaradását preferáló célok helyét. A társadalom, mint önálló cselekvő később is megjelenik Notestein-nél.²² (Notestein, 1983) A termékenység csökkenésének kiváltó okának ekkor is a párok gyermekvállalási döntésének a társadalmi intézmények és normák kontrollja alól történt kikerülésében látta. A későbbiekben visszatérünk azokra a magyarázatokra, melyek a termékenységi döntéseket a társadalom elrendezésétől (fejlettségi fokától) függetlenül racionálisnak írják le. Itt csupán megállapítjuk, hogy a Notestein által is használt érvrendszer a

²² A Population and Development Review-ban megjelent írás a szerző egy 1964-es, a Ceylon Association for the Advancement of Science társaságban elmondott beszédének szerkesztett változata.

gyermekvállalási döntést a modern társadalmakban jellemzően racionálisnak, a tradicionális közösségekben pedig normavezéreltnek tételezi.

A demográfiai átmenet elméletének végül az átmenet végpontját sem sikerült azonosítania. A fejlett országokat a második világháborút követő másfél-két évtizedben jellemző növekvő termékenységi szakasz a hatvanas-hetvenes évek fordulóján lezárult és a termékenység csökkenésének új szakasza kezdődött, mely a népesség egyszerű reprodukciójához szükségesnél alacsonyabb termékenységi mutatókban jelentkezett, a várható élettartam és a halandóság javulása mellett. Ennek felismeréséből született meg a *második demográfiai átmenet* elmélete, mely van de Kaa és Lesthaeghe nevéhez fűződik.²³ Eszerint az átmenet során termékenység tovább csökken, számottevő mértékben (legalább 10 százalékkal) és tartósan az egyszerű reprodukciós szint alatt marad. Az átmenet további jellemzői között említhetjük még a gyermekvállalási kor kitolódását, a válások számának növekedését, a házasságok számának csökkenését, a házasságon kívüli együttélések és az ilyen jellegű kapcsolatokból származó gyermekek arányának jelentős emelkedését, az egyszemélyes és az egyszülős háztartások arányának növekedését, valamint a szándékos gyermektelenség terjedését.²⁴ A termékenység gyors csökkenése a két időszakban más-más, gyakran egymással ellentétes folyamatokkal kapcsolódott össze. Ugyancsak az átmenet jellemzője még az élettartam további növekedése, következésképpen a népesség öregedése és egyúttal csökkenése, stagnálása is. (Melegh és Őri, 2003: 500-501)

Az elméletnek az a feltételezése, hogy egy újabb átmenet szemtanúi lehetünk, felveti egyúttal az átmeneti fázis végének kérdését. Ennek problematikusságát jelzi, hogy a kilencvenes években a termékenység kelet- és dél-európai országokban megfigyelt zuhanása nyomán egyes demográfusok az átmenet egy új fázisáról, a nagyon alacsony termékenységről (*lowest-low fertility*) beszélnek. (Kohler et al., 2002) Ehhez kapcsolódik a szakirodalomban jelenleg is folyó vita arról, hogy vajon a termékenység csökkenése a jövőben is folytatódni fog, vagy az anya első szüléskori életkorának növekedése miatt az utóbbi években elmaradt szülések előbb-utóbb megtörténnek, ami az éves termékenységi arányszámok jelentős növekedésével jár majd együtt. Ez utóbbi mellett érvel például Bongaarts és Feeney (1998), Bongaarts (1999), míg ellene például Lesthaeghe és Willems (1999). A Bongaarts és Feeney (1998) által javasolt formula, a tisztított teljes termékenységi arányszám (*adjusted total fertility rate*) a megfigyelt,

²³ Lásd Lesthaeghe and van de Kaa (1986), van de Kaa (1987) és Lesthaeghe (1991).

²⁴ Az akaratlagos gyermektelenség magyarázatának elméleteiről lásd Keilman (2003: 15-18).

naptári éves teljes termékenységi arányszámot korigálja a szülő nők átlagos életkorával. A módszer kritikáját adja többek között van Imhoff és Keilman (2000), valamint Kim és Schoen (2000).

3.2. A társadalmi normák és értékek szerepe a termékenységi döntésekben

A termékenységi döntések normavezérelt jellege már a demográfiai átmenet elméletének megfogalmazásakor is fontos szerepet kapott, de az igazán jelentős lökést egy önálló elméleti keret megalkotásához Judith Blake-nek a Becker mikroökonómiai modelljével szemben megfogalmazott kritikája adta.²⁵ (Blake, 1968) Egy teljes magyarázó elmélet megalkotásával azonban Ron Lesthaeghe kísérletezett először. Az általa észlelt empirikus szabályszerűségek magyarázatára olyan elméleti keretet állított fel, melyben a gyermekválallást az értékek változása exogén sokként hat a termékenységre. (Lesthaeghe, 1983) Véleménye szerint a termékenységi magatartásban a 19. évszázad végén és a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben bekövetkező törés nem önálló jelenség, hanem – összezsengően Notestein érvelésével – a nyugati értékek és eszmék rendszerében végbement, elhúzódo paradigmatváltásra, jelesen az életcéloknak és az azok elérését segítő eszközöknek az egyén kizárólagos kompetenciájába kerülésére vezethetők vissza. Lesthaeghe a preferenciák, az értékek, tehát a döntéshozókhöz képest belső tényezők fontosságát hangsúlyozza. Nem vitatja, hogy mind a modernizáció során megváltozó külső társadalmi-gazdasági feltételekkel, mind pedig az egyéni szintű döntések során alkalmazott racionális kalkulussal megmagyarázható a termékenység nyugat-európai szintjében bekövetkezett radikális csökkenés egy része. Meghatározónak azonban azt tartja, hogy a reprodukciós folyamatokat korábban szabályozó, a társadalom és a szélesebb család által ellenőrzött mechanizmusok fokozatosan átadták helyüket az egyéni döntés szabadságának, s ezáltal a gazdasági racionalitás érvényesül ezen a területen is. Lesthaeghe nem fogadja el a mikroökonómiai modellek axiómáját, mely szerint a preferenciák adottak, térben és időben változatlanok.

Lesthaeghe a felvilágosodás koráig vezeti vissza a nyugat-európai termékenységi viszonyokat befolyásoló értékrendbeli változások gyökereit. A 18. század végének filozófusai átfogalmazták az ember és az univerzum viszonyát, amikor az egyén döntési szabadságának elvét legitimálták. Ez az elv dominálta az azóta eltelt

²⁵ Blake (1968) tanulmányának fontosabb megállapításait a 3.3.2.2. alpontban ismertetjük.

két évszázad társadalmi, gazdasági és politikai változásait. Az individualizmus térhódítása áll nemcsak a termékenység csökkenése, hanem a nem házasságban történő születések, az öngyilkosságok gyakoriságának vagy a baloldali pártok szavazótáborának növekedése mögött is. Lesthaeghe szerint a Felvilágosodás eszméinek elterjedésével magyarázható az 1870 és 1910 között lezajlott első demográfiai átmenet, a születések számának drasztikus csökkenése. Ez volt a kapitalizmus és a nukleáris család dominánssá válásának időszaka Nyugaton, amikor a gyermek került a családi élet középpontjába. A gyermek minőségének kérdése egyre fontosabbá vált, először a polgárság, később minden társadalmi réteg körében.

Ezt követően, a 20. század első felében a családi értékek megerősödésének időszaka következett, amit a két világháború és az instabil gazdasági környezet idézett elő. A gazdasági prosperitás a hatvanas években az értékrendszer, az attitűdök, és ennek nyomán a termékenységi magatartás újabb gyors átalakulását hozta magával. A *második demográfiai átmenet* során Nyugat-Európában a termékenységi arányszámok az egyszerű reprodukciós szint alá csökkentek. Ez együtt járt a házassági minták megváltozásával, a válások számának növekedésével, az öngyilkossági ráta újbóli emelkedésével egy relatíve stabil időszak után. Az értékrendszerben bekövetkezett változást jelzi az önkéntes gyermektelenség, a nők növekvő mértékű munkaerő-piaci részvétele, az abortusz, vagy a homoszexualitás elfogadottságának növekedése a társadalomban.²⁶ A döntések középpontjában ekkor már nem a gyermek, hanem maga a döntéshozó, a felnőtt szülő jóléte áll. Lesthaeghe elemzésében a családi élet hagyományos és új formáinak hosszabb távú együttélését jelezte előre.

Amint az eddigiekből is kiderült, a kutatók gyakran összekapcsolják a demográfiai folyamatok változását a nyugati, fejlett világban élők gondolkodását meghatározó paradigmaváltásokkal. Láthattuk, hogy Lesthaeghe a demográfiai átmenet előfeltételeként a Felvilágosodás eszméinek széles körűvé válását, tömeges elterjedését tekintette. Hasonlóképpen, a második demográfiai átmenet esetében is felvetődött a posztmateriális értékek térnyerésének szerepe általában a demográfiai minták átalakulásában, a termékenységi mutatóknak az egyszerű reprodukciós szint alá esésében. Tanulmányában van de Kaa (2001) azt vizsgálta, hogy a posztmodern értékek és a második demográfiai átmenet jellegzetes tünetei miként kapcsolódnak össze a fejlett országokban. Írásában vizsgálta az ingleharti posztmateriális értékek és a

²⁶ Lesthaeghe többek között egy Hollandiában 1965-1974 között lezajlott attitűdvizsgálat eredményeire hivatkozik.

posztmodern egymáshoz való teoretikus viszonyát. Az egész Európára kiterjedő empirikus vizsgálat során az Inglehart által kidolgozott hagyományos skálán mért materiális-posztmateriális dimenzió és a hagyományos vs. szekuláris autoritáshoz való viszony alapján különített el posztmodern, modern és vegyes értékeket valló csoportokat.²⁷ Néhány outlier országtól (Nyugat-Németország, Finnország, Svédország, Izland és Írország) eltekintve azt találta, hogy pozitív kapcsolat van a posztmodern értékrendszer és a termékenységi átmenet-index között. (van de Kaa, 2001: 312) Ez utóbbit négy standard demográfiai mutató kombinálásával állította elő (van de Kaa, 2001: 303): (1) a 30 év feletti nők teljes termékenységi arányának súlya, a házasságon kívüli születések aránya, (3) az TTA 1992-es értéke, mely a vizsgálat időpontjában mérte a termékenységet és (4) a TTA 1980 és 1995 közötti változása, mint a volatilitás fokának mutatója a vizsgált társadalmakban.

3.3. Racionális döntési modellek

3.3.1. Bevezetés

A normatív elméletekkel szemben, a termékenység mikroszintű, alapvetően a mikroökonómia, illetve az új háztartásgazdaságtan talaján megfogalmazott magyarázatai, formalizált, korlátozott mennyiségű peremfeltételből építkező, racionális döntései modellekre támaszkodnak. Az első próbálkozások ezen a területen az '50-es évek végén, a hatvanas évek elején Harvey Leibenstein és a chicagói új háztartásgazdaságtani iskola képviselője, Gary S. Becker nevéhez fűződtek.²⁸ Ezek a próbálkozások több, a jövedelem és a termékenység kapcsolatára vonatkozó empirikus szabályszerűség megválaszolására törekedtek. Miért csökkennek folyamatosan a születési ráták egy olyan történelmi korszakban, melyben a jövedelmek, és ennek nyomán a reálfogyasztás addig soha nem látott mértékben emelkedtek? Miért nem figyelhető meg hasonló jellegű kapcsolat jövedelem és termékenység között a fejlett országok mindegyikében? Hogyan magyarázhatók a termékenységi mutatók olyan kilengései, melyek a II. világháború után a születési hullámhegyet, majd nem sokkal később a születési hullámvölgyet jellemezték?

A termékenység mikroszintű magyarázatára több kísérlet is született. Ezek megegyeznek abban, hogy a gyermekvállalást a szülők döntésének tekintik, állandónak

²⁷ Az empirikus vizsgálat a World Value Survey keretében zajlott a kilencvenes évek elején. (van de Kaa, 2001)

²⁸ Az első, klasszikusnak számító művek a témában: Leibenstein (1957) és Becker (1960).

feltételezik az egyének preferenciáit, és közös bennük a haszonmaximalizásra törekvés feltevése is. A preferenciák állandóságának feltevése ebben az esetben azt jelenti, hogy a termékenység csökkenése mögött nem a preferenciák megváltozása, hanem más döntési paraméterek alakulása áll. A mikroökonómiai magyarázatok különböznek aszerint, hogy a gyermekvállalási döntés magyarázatakor csak a keresleti oldalra koncentrálnak, vagy figyelembe veszik a kínálati oldalt, tehát a fogamzásgátló módszerek és eszközök elterjedtségét, az azokhoz való hozzájutás költségeit is. Különbséget tehetünk továbbá az elméletek között aszerint is, hogy a gyermeket fogyasztási vagy tőkejóságnak tekintik-e. Az alábbiakban részletesen is ismertetjük a legjelentősebb elméleti irányokat, próbálkozásokat. Elsőként Becker kereslet-oldali, fogyasztási-jóság elméletével foglalkozunk, majd Becker modelljének kritikájával párhuzamosan, az attól való eltérésként bemutatjuk a kínálat oldali kiegészítéseket, a dinamikus, ún. életciklus-modelleket, illetve a tőkejóság megközelítést, mindenekelőtt az ún. „öregkori biztonság” hipotézist.

3.3.2. *A fogyasztási jóság modell*

3.3.2.1. *Becker kereslet oldali elmélete*

A mikroszintű magyarázó elméletek közül – formalizáltsági szintje miatt is – az egyik legjelentősebb és kétségkívül legnagyobb hatású Gary S. Becker nevéhez fűződik, mely *Chicago/Columbia-modell* néven is ismert és az előbbi csoportosítás szerint a tisztán kereslet oldali, a gyermeket tartós fogyasztási jóságnak tekintő elméletek közé tartozik.²⁹ A modell mindvégig azzal az egyszerűsítéssel él, hogy a gyermek vállalása a két szülő közös döntése, preferenciáik azonosak. Szükségesnek látjuk hangsúlyozni, hogy a termékenység és általában véve a családi élet közgazdasági elmélete nem a gyermekvállalás, a házasság vagy a válás anyagi, gazdasági aspektusait, hanem magukat a döntéseket kívánja magyarázni. Becker sem állítja azt, hogy a gyermek *ugyanolyan* jóság volna, mint a szülők által megvásárolható más jóság. Lényegesen több érzés, kockázat és bizonytalanság társul hozzá, mint például egy új lakás megvásárlásához. A szülők nem nézhetik meg a gyermeket, mielőtt “megveszik”, és később nem is adhatják el, ha nem tetszik nekik.³⁰ Mindebből azt következik tehát, hogy a gyermekvállalás

²⁹ Becker több ízben és több munka-, illetve szerzőtársával együtt is módosította elméletét. (Becker, 1981) Az elmélet legutolsó kifejtését lásd Becker (1993).

³⁰ Itt és a továbbiakban is eltekintünk a saját gyermekeken túl megjelenő kínálatról, az örökbe fogadható gyermekektől. Becker a modell felépítése során kitér erre a problémára.

jóval nehezebb döntés, mint az egyéb fogyasztási javakra vonatkozó családi döntések. Több lehetőség van a tévedésre, nagyobb a kockázat. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a szülők gyermekvállalásra vonatkozó döntései nem racionális megfontolások alapján születnek, illetve, hogy ezeket a döntési szituációkat nem lehet a mikroökonómia eszköztárával elemezni.

Az elmélet első megfogalmazásakor Becker abból indult ki, hogy a szülők arról dönthetnek, rendelkezésükre álló jövedelmüket milyen módon osztják meg két jószágcsoporthoz, a gyermekek száma és az összes többi jószág mennyiség között. (Becker, 1960) A modell e változatában a gyermeknevelés egyéb javakhoz viszonyított relatív ára határozza meg a gyermekek iránti keresletet, tehát a gyermekek számát. Az elkölthető jövedelem, s így a családtámogatások növekedése ebben a keretben a gyermekek számának növekedését vonja maga után. A fejlett országok empirikus adatai azonban ellentmondtak a modell következtetéseinek, a termékenység csökkent a jövedelmek növekedésével. Az alacsonyabb jövedelemhez tartozó magasabb gyermekszám ahhoz az abszurd következtetéshez vezetett volna, hogy a társadalomnak jövedelmet kellett volna elvonnia a fiatal pároktól a termékeny növelése érdekében.

A magyarázatát ért kritikák és az empirikus adatokból fakadó ellentmondások hatására Becker újragondolta és 1981-ben kiadott, háztartás-gazdaságtani kötetében módosította elméletét.³¹ Az eredeti modellt kibővítette egy új változóval, a gyermekek minőségével.³² A házaspár hasznosságfüggvénye – az elmélet módosított formájában - a következő alakban írható fel:³³

$$U = U(n, q, Z_1, Z_2, \dots, Z_m), \text{ ahol}$$

n - a gyermekek száma,
q – a gyermek minősége,

³¹ A továbbiakban a könyv későbbi, kibővített kiadást használjuk és arra hivatkozunk. (Becker, 1993)

³² A gyermek minőségének meghatározása tekintetében nincs egységesen elfogadott álláspont a szakirodalomban. Becker korai megfogalmazása szerint a "jellemzők egy csoportja", a gyermek azon tulajdonságai, képességei, melyek vonzóvá, értékessé teszik őt a szülők számára. Mivel a minőség mérése komoly nehézségekbe ütközött, a szerzők többsége az egy gyermekre jutó iskoláztatási költségeket használta a minőség áráként, míg mások egyszerűen látens-, nem mérhető változónak tekintették. A '90-es években történtek próbálkozások a fogalom újradefiniálására. Így Razin és Sadka (1995) szerint a gyermek minősége sokdimenziós fogalom, mely magában foglalja többek között a táplálkozást, az iskoláztatást, a készségek fejlesztését vagy az egészség megőrzését. A gyermek minőségén többféleképpen is lehet javítani: a gyermek jelenlegi fogyasztására költött kiadások növelésével, a gyermek egészségének megőrzésével vagy iskoláztatásába történő befektetéssel, esetleg a gyermek jövőbeli fogyasztásáról való gondoskodás révén. Robinson szerint a definíciós problémák lényegében nem érintik az elmélet magyarázó erejét. (Robinson 1997: 64.)

³³ Becker szerint a gyermek, mint fogyasztási jószág előállításában történik, saját erőforrások felhasználásával. Mivel az egyes háztartások termelési függvénye és tagjai idejének költsége különbözik, a gyermek előállításának költségei is különböznek háztartásonként.

Z_i- más jószágmennyiségek.³⁴

Mivel az egyéb jószágok nem tökéletes helyettesítők a gyermekeknek, egyetlen aggregált jószággal helyettesítők. Ezek után a hasznossági függvény a következő alakot nyeri:

$$U = U(n, q, Z)$$

A modellben feltételezzük, hogy

- ugyanabban a családban minden gyermeknek ugyanolyan a minősége,
- a gyermekek minőségét minden család teljes egészében saját idejének és piaci jövedelmének felhasználásával biztosítja.

Mindezek alapján a költségvetési korlát egyenlete a következőképpen írható fel:

$$p_c q n + \pi_z Z = I, \text{ ahol}$$

p_c - a minőségi egység konstans ára,
 q - egy gyermek teljes minősége,
 $p_c q n$ - a gyermekekre költött teljes összeg,
 I - a háztartás rendelkezésére álló, elkölthető jövedelem.

A szülők a rendelkezésre álló többletjövedelmet tehát nem csupán újabb gyermek vállalására, vagy más jószágok vásárlására fordíthatják, hanem elkölthetik már meglévő gyermekeik „minőségének” javítására is, mely alatt főként oktatási és egészségügyi kiadásokat kell értenünk. Becker modelljében a gyermekek minőségére és mennyiségére fordított kiadások egymással versenyeznek, közöttük az átváltás nem lineáris.

A szülők aszerint döntenek újabb gyermek(ek) vállalása vagy a meglévő gyermek(ek) minőségének javítása mellett, hogy melyik befektetésnek nagyobb a marginális hozama. A marginális hozam nemcsak társadalmak, hanem az egyes társadalmi csoportok, családok között is eltérő lehet. Becker a modern társadalmak csökkenő termékenységét éppen arra vezeti vissza, hogy a gyermek minőségére fordított erőforrásoknak nagyobb a hozama, mint a magasabb gyermekszámnak. (Becker, 1993: 152) A függvény maximumait keresve a következő egyensúlyi feltételekhez jutunk:

$$\partial U / \partial n = \lambda p_c q = \lambda \pi_n,$$

$$\partial U / \partial q = \lambda p_c n = \lambda \pi_q,$$

$$\partial U / \partial Z = \lambda \pi_z; \text{ ahol } \pi_n = p_c q - n \text{ árnyékára,}$$

$$\pi_q = p_c n - q \text{ árnyékára,}$$

³⁴ A modell formális leírása Becker (1993: 135-154) alapján történik.

λ - a jövedelem határhaszna.

A kapott eredményekből látható, hogy π_n q függvénye, míg π_q n függvénye. Ebből az következik, hogy a gyermek minőségének javítása (q növelése) megemeli az egyes gyermekekre fordított kiadásokat, tehát a gyermek költségét. Hasonlóképpen a gyermekszám (n) növelése a gyermekek minőségére fordított kiadások emelkedésével jár, hiszen így több gyermek lesz érintett. A fenti egyenletrendszer megoldható n , q és Z egyensúlyi értékeire, melyek az árnyékárak és a jövedelem függvényeiként fejezhetők ki:

$$n = d_n(\pi_n, \pi_q, \pi_z, R)$$

$$q = d_q(\pi_n, \pi_q, \pi_z, R)$$

$$Z = d_z(\pi_n, \pi_q, \pi_z, R), \text{ ahol}$$

R – az árnyékjövedelem, mely egyenlő a különböző javakra fordított árnyékkiadások összegével.

Ezeknek a keresleti függvényeknek helyettesítési és jövedelemhatásuk van. Így például ha például q (tehát a minőség) nő, miközben p_c , π_z és I változatlan marad, nő π_n ($=qp_c$, tehát a mennyiség árnyékára), vagyis csökken az n iránti kereslet. Ennek nyomán viszont csökken π_q ($=np_c$, a minőség árnyékára), ami tovább növeli a minőség, tehát q iránti keresletet, és így tovább egy új egyensúlyi helyzet létrejöttéig. Láttuk korábban, hogy modell feltevése szerint a gyermek mennyisége és minősége közötti átváltás nem lineáris. Ez azt jelenti, hogy – példánkánál maradva – egy kisebb exogén változás q -ban jelentős változást idézhet elő n -ben. Adott esetben így a mennyiség iránti kereslet csökkenése mindaddig tartana, amíg n elhanyagolhatóvá válna. Az a tény azonban, hogy a gyermek mennyisége és minősége nem közeli helyettesítői egymásnak, lehetővé teszi az egyensúlyi helyzet létrejöttét. (Becker, 1993: 146)

Érvelésének finomítása érdekében Becker bevezeti az egyes gyermekekre fordított fix költségeket (p_n , és p_q). Becker minden egyes gyermek esetében felmerülő fix költségnek tekinti például a terhesség és a szülés során felmerülő, illetve azok elkerülésének költségeit, illetve általában a minőségtől független, minden gyermek esetében megjelenő költségeket, ideértve a terhesség elkerülésének költségét, vagy – mint negatív költséget – a kormányzat által nyújtott támogatásokat is. A gyermekek számától független, a minőség fix költségét jelentő tételek például a szerző szerint azok, melyeket a gyermekek közösen fogyasztanak. Ennek nyomán a költségvetési egyenlet a következőképpen írható fel:

$$p_n n + p_q q + p_c(q) q n + \pi_z Z = I$$

A hasznosság maximalizálása melletti egyensúlyfeltételek az alábbiak lesznek:

$$MU_n = \lambda(p_n + p_c q) = \lambda p_c q (1 + r_n) = \lambda \pi_n$$

$$MU_q = \lambda(p_q + p_c n + (\partial p_c / \partial q) n q) = \lambda p_c n (1 + r_q + \varepsilon_{pq}) = \lambda \pi_q, \text{ ahol}$$

$r_n = p_n / p_c q$, $r_q = p_q / p_c n$ – a gyermekek számának és minőségének fix költségei a változó költségekhez viszonyítva,

$1 + \varepsilon_{pq}$ – a minőség marginális változó költségeinek és a minőség átlagos változó költségeinek aránya.

Ezek után felírhatjuk, hogy:

$$MU_n / MU_q = \pi_n / \pi_q = (q/n) \left(\frac{1 + r_n}{1 + r_q + \varepsilon_{pq}} \right)$$

A mennyiség és a minőség árnyékárainak aránya tehát nem csupán a minőség és a mennyiség arányától függ, hanem a fix és a változó költségek, valamint a minőség marginális és átlagos változó költségeinek arányától is. E megállapítás gyakorlati implikációit Becker a családtámogatások példáján keresztül mutatja be. A családtámogatások csökkentése egyben növeli a mennyiség fix költségeit, s így egy helyettesítési folyamat indul meg a gyermekek mennyiségétől azok minősége vagy más fogyasztási javak irányába. A mennyiség és a minőség közötti kapcsolat jellegéből következik hogy a minőség (q) növekedése tovább emeli a mennyiség árnyékárát (π_n), melynek nyomán n további csökkenése a minőség árnyékárának (π_q) alacsonyabbá válását, s így n -nek q -val való további helyettesítését eredményezi. A mennyiség csökkenésének és a minőség növekedésének mértéke jelentős lehet akkor is, ha a mennyiség fix költségeiben történt növekedés a folyamat kezdetén viszonylag kis mértékű volt és a mennyiség és a minőség közötti helyettesítési rugalmasság nem túl nagy. (Becker, 1993. 150). Becker azt is kiemeli a mennyiség és minőség speciális kapcsolatáról, hogy – az előbbi példánál maradva – a mennyiség árának növekedése nagyobb keresletet támaszt a minőség, mint más javak iránt, abban az esetben is amikor a minőség és az illető jószág egyformán jó helyettesítői a gyermekek mennyiségének. (Becker, 1993: 152)

3.3.2.2. *Bírálatok*

A kereslet-oldali elmélet – “...eleganciájánál és egyszerűségénél”³⁵ fogva – mindmáig domináns maradt a szakirodalomban, az évek folyamán azonban komoly kritikák érték és több kísérlet is történt kiegészítésére. Az első kritikák között említhetjük Blake (1968) tanulmányát, aki álláspontját Becker kereslet-oldali modelljének első változatával szemben fogalmazta meg. Blake legjelentősebb felvetése a gyermekek közvetlen és közvetett költségeivel kapcsolatos. Becker szerint például a gyermekneveléshez kapcsolódó költségek a szegények esetében relatíve magasabbak. Blake szerint azonban ez az álláspont nem veszi figyelembe azt a társadalmi nyomást, mely a jómódú szülőkre nehezedik azért, hogy „drágább” gyermeket neveljenek. A szülők jövedelmi és/vagy osztályhelyzete meghatározza egyrészt azt a környezetet és azt az életszínvonalat, melyben a gyermek nevelkedik, másrészt azokat a társadalmi elvárásokat, melyeknek a gyermek meg kell feleljen. Véleménye szerint Becker modelljének előrejelzése a pozitív jövedelem-gyermekszám kapcsolatra vonatkozóan figyelmen kívül hagyja a gyermeknevelés indirekt módon jelentkező költségeit. A felső osztályokhoz tartozó szülők életmódja erősebb versenyben áll a gyermekkel időért, erőfeszítésért és anyagi erőforrásokért, mint a szegényebb szülőké. Ha a gazdagabb szülők vállalják is a nagyobb gyermekszámmal járó magasabb közvetlen költségeket, a közvetett költségeket csak akkor lesznek hajlandóak fedezni, ha döntésüket más, nem-gazdasági jellegű megfontolások irányítják, például a vallás.

A beckeri modellt nemcsak a szociológusok, hanem a közgazdászok részéről is érték, annak szinte minden lényeges pontját érintő kifogások. Ezeket Robinson (1997) nyomán az alábbiak szerint összegezhetjük.

A gyermek hasznosságának komplexitása. A kereslet-oldali elmélet hiányosságokat mutat a gyermekek, egyes esetekben alacsony vagy éppen negatív hasznosságának figyelembevétele terén. Leibenstein szerint a gyermektől származó hasznosságok három csoportba sorolhatók: (1) fogyasztási hasznosság³⁶, (2) munka- és jövedelem hasznosság³⁷, (3) biztonsági hasznosság³⁸ (Leibenstein, 1957: 10) Ezek a

³⁵ Robinson (1997: 65).

³⁶ A fogyasztásba beleértendők az érzelmi, pszichológiai és más, nem gazdasági jellegű javak is. Robinson (1997: 65)

³⁷ Munka- és jövedelem hasznosság alatt a szakirodalom azt ért, hogy a gyermek előbb-utóbb munkaképesé válik, és a háztartásban végzett munkájával, vagy a háztartáson kívül végzett munkájából szerzett keresetével hozzájárul a szülők jövedelméhez.

³⁸ A szülők biztonsági hasznossága abból származik, hogy idős, inaktív korukban számíthatnak aktív gyermekük támogatására.

hasznosságok különbözőképpen oszlanak meg az életciklus mentén, ezért feltételezhetjük, hogy – mivel a döntés pillanatához képest a legkorábban részesülnek belőle – a szülők a fogyasztási hasznosságot nagyobbak látják a másik kettőnél. Elképzelhető tehát, hogy egy pár nagyon magasra értékeli a fogyasztási hasznosságot és nem vár munkavégzést vagy jövőbeli biztonságot gyermekétől. A demográfiai átmenet inkább magyarázza a gyermektől várt összes hasznosság csökkenése, mint a fogyasztói preferenciákban bekövetkezett, a mennyiségtől a minőség felé mutató változás. Ugyancsak a hasznosságfogalom bonyolultságát mutatja az a tapasztalati tény, hogy – a döntési folyamat szekvencialitásából adódóan – minden egyes újabb gyermek vállalásáról szóló döntésbe beépülnek a korábbi tapasztalatok. Szintén tapasztalhatjuk a gyermekek hasznosságának nem szerinti különbözőségét a legtöbb kultúrkörben. Így például a háztartásból házasság révén kikerülő lányoktól a szülők semmiképpen sem remélhetik a hasznosságfajták mindegyikének nyújtását. A kereslet-oldali elmélet nem tesz különbséget a gyermekek között nemük alapján akkor, amikor mennyiségről beszél.

A gyermek egyedülállóságának problémája. Becker szerint a gyermektől várt hasznosságok különlegesek és egyedülállóak, semmi mással nem helyettesíthetőek. Az elméletnek ez az eleme szolgál magyarázatként arra, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés során – bár a gyermek révén nyert hasznosságok formája változott a mennyiség felől a minőség felé – miért maradt jelentős a gyermekekre fordított erőforrások nagysága. Robinson szerint a premodern, tömeges szegénységgel küszködő társadalmakban a gyermek különlegessége, egyedülállósága más, hasonló hasznossággal kecsesgető javakkal és szolgáltatásokkal szemben abban állt, hogy azok számára is hozzáférhető volt, akik az utóbbiak előteremtésére képtelenek voltak. A modern társadalmakban, az alternatív munkaerőforrások, szabadidős szórakozási lehetőségek és az anyagi biztonság más forrásainak általánossá válásával, a gyermekek által nyújtott hasznosságok az ezeken a piacokon meglévő lehetőségek és árak függvényei lettek. Tisztán gazdasági alapon semmilyen érv nem szól amellett, hogy miért lenne szükségük a tehetős pároknak gyermekekre hasznosságuk maximalizálása céljából. A nyugat- és dél-európai, vagy újabban a délkelet-ázsiai gyermektelenség terjedése arra utal, hogy nagyon magas jövedelmű háztartások számára a gyermek “alacsonyabb rendű jószág”.

A gyermek, mint kockázatos vagyontárgy. A gyermekbe történő befektetés kockázata és bizonytalansága nagyobb, mint az egyéb vagyontárgyaké. A kereslet-oldali elmélet a gyermek tartós fogyasztási jószágként definiálásakor nem veszi figyelembe, hogy más vagyontárgyakkal szemben (1) a gyermek nem visszaváltható, nem adható el,

nem lehet róla lemondani, (2) a gyermek élő és gondolkodó lény, és nincs belőle még egy ugyanolyan, ezért azonos befektetések mellett is erős eltérések lesznek a belőlük származó hasznosságokban, (3) a gyermek meghalhat anélkül, hogy a háztartásnak bármilyen haszna származna belőle. Ezek a kockázatok kivédhetők, ha háztartás elég nagy számú gyermeket vállal ahhoz, hogy a csecsemőhalandóságot ellensúlyozza, vagy a szülők által elvárt hasznosságot nyújtó gyermek megszülessen. Ezzel azonban jelentősen megnőnének a háztartás költségei. Amennyiben azonos hasznosság a piacon beszerezhető más, megbízhatóbb erőforrások segítségével is előállítható, a háztartás ezeket fogja választani. Ez ismét kétségben vonja az elméletnek azt az elemét, mely szerint a gyermek által nyújtott szolgáltatások különlegesek és egyediek, semmi mással nem helyettesíthetők.

A kínálat konceptualizálása. A kereslet-oldali elmélet egyik nagy hiányossága az, hogy semmit sem tud mondani a kínálati görbe alakjáról. Az elmélet szerint a párok a gyermeket biológiai úton, a háztartáson belül állítják elő. A gyermek azonban beszerezhető a háztartáson kívülről is örökbefogadás, vásárlás, vagy például rablás útján is, de ma már a biológiai eljárás is lehet külsődleges a háztartáshoz képest. Robinson azonban elismeri, hogy az elmélettel szemben kritikus közgazdászoknak sincsenek javaslatai még a kínálat konceptualizálásának elkezdéséhez sem.

A gyermek költségeinek meghatározása. Leibenstein (1975) a gyermekvállalás- és nevelés költségeinek két típusát különíti el: (1) a gyermek felnőtté válásához szükséges erőforrások költségeit, (2) a gyermeknevelés munkaidő-költségét. A szerző szerint a "gyermek minősége" nem egyéb, mint a gyermek révén elért hasznosságok előállítására igénybe vett háztartási eljárások összessége. Jobb minőségű gyermek előállítása jobb minőségű technológiát igényel, vagyis a gyermek minősége fogalom bevezetése valójában semmi lényegeset nem tesz hozzá az elmülethez. A kereslet-oldali elmélet semmit sem mond arra vonatkozóan, hogy a minőséget hogyan állítják elő és, hogy a szülők miként döntenek a mennyiség és a minőség arányairól.

A kereslet problémája és a gyermekvállalás elkerülésének költsége. A gyermek létrehozását célzó fizikai tevékenység egyúttal szexuális örömszerzés forrása is. A gyermek tehát valójában együttes terméke ennek a két tevékenységnek, melyek csak abban az esetben különülnének el egyértelműen, vagyis csak akkor kaphatnánk valóságos keresleti függvényt, ha a megfizethető és hatékony fogamzásgátló eszközök mindenki számára hozzáférhetőek lennének. Fogamzásgátlási eszközök hiányában a gyermek csupán a szexuális örömszerzés mellékterméke. A születésszabályozó eszközök iránt

kereslet különlegessége abban rejlik, hogy ezek használata valaminek, jelesül a szexuális örömszerzés melléktermékének elkerülésére irányul. A fogyasztók tehát – általában a biztosításokhoz hasonló - negatív szolgáltatást vásárolnak meg. Köztudott azonban, hogy az emberek - elsősorban a kiadások azonnalisága, és a nyereségek időben eltolódó jelentkezése miatt - nehezebben vásárolnak negatív hasznosságok elkerülését célzó, mint pozitív hasznosságot nyújtó szolgáltatásokat. Ez lehet az egyik magyarázata annak az anomáliának, hogy miért nem védekeznek sokan az egyébként nem kívánt terhességek ellen. Egy másik probléma abból fakad, hogy hiányzik a szakirodalomból a születésszabályozás valóságos költségeinek tanulmányozása. Többen egyetértenek abban, hogy a költségeknek három formája van: (a) a társadalmi normák megsértéséből fakadó költségek, (b) a fizikai, egészségügyi kockázatok költségei, (c) a szolgáltatás igénybevételének gazdasági jellegű, a pénzbeni kiadásokat és a ráfordított időt felölölő költségei. Ezek közül csupán a harmadik értelmezhető a piac objektív feltételei között. Éppen ezért a kereslet valójában alacsonyabb, mint ha az árban csak a harmadik típusú költség jelenne meg, vagyis előállhat a gyermekek iránti kereslet felülbecslésének veszélye. A gyermekvállalások egy része valójában nem racionális döntés következménye.

3.3.2.3. Kínálat-oldali kiegészítések

A Chicago/Columbia-modellt ért kritikák talaján több kísérlet is történt a korrigálásra, mindenekelőtt a kínálati oldal szerepének növelésével. Ezek közül időben is első és legjelentősebb az ún. Pennsylvania-modell. (Easterlin, 1987) Ennek – a keresleti modellel közös részein túli – hozzájárulása két pontban foglalható össze.

1. A modell a gyermekek iránti kereslet magyarázó tényezői között figyelembe veszi és fontosnak tartja az "ízlés-hatást" (*taste influence*). A gyermekek iránti keresletet befolyásolhatja a közízlés változása, amely egyfajta, a társadalom részéről érkező nyomásként hat a családok gyermekvállalással kapcsolatos döntéseire. Ilyen hatása lehet például az oktatási rendszernek, vagy új fogyasztói javak megjelenésének.

2. A termékenység szintjét egy adott társadalomban nem csupán a kereslet, hanem a kínálat is jelentősen befolyásolja, ezért ebben az esetben egy *kereslet-kínálati* modellről beszélhetünk. Az irányzat a kínálat problémáját a természetes termékenység felől közelíti meg. Természetes termékenységnek azt az állapotot nevezzük, melyet a születésszabályozás teljes hiánya jellemez, vagyis a gyermekek számát a szülők nemzőképessége határozza meg, arról nem maguk döntenek. Eszerint a termékenység

szintjét kínálati oldalról két fontos tényező befolyásolja. Az egyik ilyen tényező a gyermekek potenciális kínálata, vagyis a túlélő gyermekeknek az a száma, melyet a szülők mindenfajta születésszabályozás hiányában elérhetnek. A születésszabályozás költségei, úgy szubjektív (pszichés), mint objektív (pénz, idő, információ) értelemben, jelentik a második tényezőt. A természetes termékenység két esetben magyarázható racionális viselkedéssel: ha a kereslet nagyobb, mint a kínálat, illetve ha a termékenység szabályozásának költségei nagyobbak, mint a természetes termékenység adott szintje által okozott veszteségek.

A fejlett nyugati társadalmakban az utóbbi száz évben bekövetkezett termékenységcsökkenést a *Pennsylvania-modell* a fentiek szellemében magyarázza. A magyarázat egy tipikusan premodern, a természetes termékenységgel jellemezhető társadalomból indul ki. Növekvő kínálattal van tehát dolgunk, mely a kereslet megfelelő alakulása következtében túlkínálathoz vezethet. A kínálat növekedésének oka lehet például a csecsemők túlélési esélyeinek növekedése. Keresletcsökkenést okozhat a gyermek relatív árának csökkenése, vagy az ízlés-hatás. Ha a túlkínálat veszteségei kisebbek maradnak, mint a születésszabályozás költségei, akkor a természetes termékenység fennmarad. Ha azonban a túlkínálat átlépi ezt a határt, akkor megjelenik a szabályozás, ami a kínálat csökkenéséhez vezet.

Easterlin elméletének kulcsa mindazonáltal egyfajta „generációs ciklus” feltételezése. Ebben a mindenkori szülői generáció gyermekkori életszínvonala és lehetőségei alapvetően befolyásolják a gyermekvállalási attitűdöket. A nagyobb, számosabb generációk, melyek tagjainak esetleg relatíve szűkösebben kellett élniük gyermekkorukban, továbbá a felnőtté váláskor is szembesülnek a generáció nagyságából fakadó korlátokkal, igyekeznek a születésszám korlátozásával jobb helyzetbe hozni a gyermekeiket. Ellenkező esetben, vagy ha időközben jelentősebben javultak a gazdasági lehetőségek, akkor esetleg több gyermek vállalását is megkockáztatják.

3.3.2.4. *Életciklus-modellek*

Az előzőekben részletesen is bemutatott beckeri modell statikus, tehát nem számol azzal, hogy a szülők teljes életpályájukba illesztve döntenek gyermekeik vállalásáról.³⁹ A *dinamikus* vagy *életciklus-modellek* olyan témaköröket is vizsgálnak, mint a

³⁹ Becker a családi élet számos aspektusát a racionális döntési modellek keretei között vizsgáló művének 1991-es kiadásában több ponton is kiegészített elméletét, többek között a termékenységi modell dinamizálásával.

születek időzítése vagy a születek közötti optimális időintervallum megválasztása.⁴⁰ A gyermekvállalási döntések életciklus-keretben tárgyalását a termékenységi döntések vizsgálatakor olyan tényezők teszik fontossá, mint a jövedelmek és az árak, így a gyermeknevelés költségeinek változása az életpálya során. Ezek befolyása nyilvánvaló a születek időzítésére, de adott esetben a befejezett termékenységre is hatást gyakorolhatnak. Az életciklus-modellek előnyeit hozza felszínre a gyermekszám sztochasztikus eloszlása (eltérő biológiai termékenység, eltérések a születésszabályozási módszerek alkalmazásában, stb.) is a népességben. A dinamikus modell alkalmasabbnak mutatkozik a statikus változatnál a nők munkaerő-kínálata, humán tőke-befektetése és gyermekvállalási döntése közötti kapcsolatrendszer feltárására is. A Becker által kidolgozott statikus modellhez hasonlóan átfogó elemzési keretet azonban az életciklus-modell esetében nem találunk. Ennek oka, hogy a szakirodalomban megjelenő próbálkozások a statikus modellek jellemzőit legalább négyféle dinamikus viselkedés-modell (optimális életciklus-fogyasztás modellje, a munkakínálat életciklus-modellje, a humán tőke beruházás és felhalmozás modellje, illetve a humán reprodukció sztochasztikus modellje) jellemzőivel egészítik ki. (Hotz et al., 1997: 309-310)

Hotz, Klerman és Willis (1997) a dinamikus modell fő jellemzőinek és azoknak a statikus modelltől való eltéréseinek bemutatásához egy olyan háztartást vett alapul, melyet egy nő és párja alkot, akik teljes egyetértésben cselekszenek, amikor döntenek gyermekeik számáról, idejük és erőforrásaik felhasználásáról az életciklus mentén. A szerzők által használt – az áttekintett irodalom bemutatására alkalmas – átfogó modellben a pár egy jól meghatározott preferencia-kosár révén jellemzett hasznosságot maximalizál megadott idő- és költségvetési korlát, továbbá a reprodukciót és a gyermek nevelését, illetve a nő humán tőke akkumulációját meghatározó technológiai korlátok mellett. A pár döntéseit *tökéletes előrelátás* (perfect foresight) vagy *bizonytalanság* (uncertainty) mellett születhetnek, ahol a bizonytalanság fakadhat a reprodukció sztochasztikus jellegéből, a jövedelmek, az árak illetve a bérek jövőbeli alakulásából.

Mindezek után egy dinamikus modellben a pár hasznosságfüggvénye általánosságban az alábbiak szerint írható fel:⁴¹

$$U = \sum_{t=0}^T \beta^t u(c_t, l_t, s_t), \text{ ahol}$$

⁴⁰ Az életciklus-modellek rövid bemutatásakor Hotz, Klerman és Willis (1997) irodalom-áttekintésére támaszkodunk.

⁴¹ Az alfejezetben használt jelölések Hotz et al. (1997: 310) jelöléseit követik.

l_t – az anya által szabadidő céljára felhasznált idő mennyisége t korban,

s_t – a szülők fogyasztása,

β – a szülőknek az idő felhasználására vonatkozó preferenciárátája ($0 \leq \beta \leq 1$),

c_t – a gyermekek szülők részére nyújtott szolgáltatásainak értéke t korban.

Láthatjuk tehát, hogy a statikus modellhez képest a szülők hasznosságfüggvénye két ponton módosul. Egyrészt a modell dinamikussá válásával a döntések időhorizontja kitágul, azok a teljes életpályára vonatkoznak, másrészt az idő felhasználására vonatkozó preferenciák is beépülnek a modellbe. A gyermek továbbra is fogyasztási jószágként jelenik meg.

A gyermekektől kapott szolgáltatás-mennyiség az alábbi termelési függvény mellett áll elő:

$$c_t = (b_0, b_1, \dots, b_{t-1}, t_{ct}, x_{ct}), \text{ ahol}$$

$b_\tau = 1$, amennyiben a párnak gyermeke született τ életévben ($\tau = 0, \dots, t-1$)

t_{ct} – az anya idejének a gyermekektől kapott szolgáltatások előállításához felhasznált mennyisége,

x_{ct} – a piaci szolgáltatásoknak a gyermekektől kapott szolgáltatások előállításához felhasznált vektora.

Feltételezve, hogy a gyermekek nem halnak meg korábban szüleiknél, a gyermekek száma t életkorban:

$$n_t = \sum_{\tau=0}^{t-1} b_\tau$$

A pár döntése, mint láttuk, a háztartás idő-, illetve költségvetési (pénzügyi) korlátja mellett születik. A szakirodalom az apa időfelhasználását nem veszi figyelembe, Hotz, Klerman és Willis (1997) által áttekintett minden modell azzal számol, hogy az apa a gyermekneveléshez jövedelmén keresztül járul hozzá. Ennek megfelelően az anya, rendelkezésre álló idejét a munkaerőpiacon, szabadidős tevékenységekkel, illetve gyermekneveléssel töltheti el:

$$h_t + l_t + t_{ct} = 1, \text{ ahol}$$

h_t – az anya által a munkaerőpiacon eltöltött idő mennyisége.

A költségvetési korlát megállapítása nagyban változik a szakirodalomban aszerint, hogy milyen feltételezésekkel élnek a pénz- és tőkepiacokra vonatkozóan. Hotz et al. (1997: 313). A Hotz, Klerman és Willis (1997) által vizsgált modellek vagy a *tökéletes* (perfect) vagy a *tökéletesen tökéletlen* (perfectly-imperfect) tőkepiac feltételezésével élnek, miközben egyikük sem tételez fel bizonytalanságot a jövőbeni várakozásokkal kapcsolatban.

Az első szerint a szülők korlátlanul vehetnek fel hitelt vagy nyújthatnak kölcsönt adott kamatláb mellett. Feltéve, hogy a szülőknek nincs induló vagyona és örökséget sem hagynak, a költségvetési korlátot a szülők t életkorában a megtakarítások egyenlege adja meg, mely egy adott periódusban egyaránt lehet pozitív vagy negatív. A költségvetési korlát tehát az alábbiak szerint írható fel:

$$S_t = Y_{ht} + w_t h_t - s_t - p_{ct}' x_{ct} - p_{et}' e_t - \pi_n n_t, \text{ ahol}$$

Y_{ht} – az apa jövedelme t életkorban,

w_t – az anya piaci bére,

p_{ct} – a gyermekek nyújtotta szolgáltatások előállításához szükséges piaci inputok ár-vektora,

p_{et} – a fogamzásgátlási módszerek költsége (ára),

π_n – a gyermekszám egységnyi költsége.

A második esetben, tehát tökéletesen tökéletlen tőkepiacok feltételezésekor, sem hitelfelvétel, sem megtakarítás nem lehetséges. Ebben az esetben tehát a megtakarítások összege minden periódusban nulla ($S_t=0$). A szülők fogyasztását tehát az általuk elért piaci jövedelem korlátozza:

$$Y_{ht} + w_t h_t = s_t + p_{ct}' x_{ct} + p_{et}' e_t + \pi_n n_t$$

Az anya életpálya bére exogén módon van meghatározva azoknak a modelleknek a többségében, ahol az anya időallokációja endogén. Ezek a modellek tehát nem veszik figyelembe, hogy az anya részvétele a munkaerőpiacon nem csupán jövedelmet termel a háztartás számára, hanem egyben javítja jövedelemtermelő képességét és ezzel a piaci bérére vonatkozó várakozásokat is. Az anya használdozati költsége így jelentős változásokon mehet keresztül az életpálya folyamán, ami hatással van a gyermekvállalás és –nevelés költségeire, azon keresztül pedig a szülések időzítésének alakulására az életciklus mentén. Hotz, Klerman és Willis (1997) azonban több olyan tanulmányt is említenek, melyek tekintetbe veszik az anyák bérének az életpálya mentén való változását, a humán tőke felhalmozásnak a „*learning-by-doing*”

módszerére alapozva. Az anya bérének előállítását leíró egyenlet az alábbiak szerint alakul:

$$w_t = H(w_{t-1}, h_t) - \delta_1 w_{t-1} - \delta_2 w_{t-1} I[h_t = 0], \text{ ahol}$$

$H(\cdot, \cdot)$ – a humán tőke termelési függvénye,

δ_1, δ_2 – értékcsökkenési ráta, mely arra utal, hogy az anya munkaerőpiaci készségei különböző okokból leértékelődhetnek akár az életkor miatt, akár azért, mert azokat nem használja a munkaerőpiacon ($0 \leq \delta_i \leq 1, i=1,2$),

$I[\cdot]$ – indikátor függvény.

Összességében tehát az életciklus-modellek használata három lényeges *szekvenciális* döntést tulajdonít a pároknak (a) a gyermeknevelésről vagy a fogamzásgátlásról, (b) a szülők fogyasztásáról, illetve (c) az anya idejének megosztásáról a munkaerőpiac és a gyermeknevelés között. A párok, a tárgyalt korlátok mellett, ezeket a döntéseket optimalizálják az (1) egyenlettel leírt hasznosságfüggvény maximumát keresve. A megoldások – melyek keresése technikailag dinamikus programozással oldható meg – különbözhetnek aszerint, hogy a modellek bizonytalansággal vagy tökéletes előrelátással számolnak a születések, a jövedelmek és az árak alakulását illetően. Ez utóbbi feltételezéssel élve, az optimális megoldás – tökéletes tőkepiacok mellett – az alábbiak szerint írható fel:

$$b_t = b_t \left(\{p_{c\tau}\}_{\tau=0}^T, \{p_{e\tau}\}_{\tau=0}^T, \{w_\tau\}_{\tau=0}^T, \{r_{c\tau}\}_{\tau=0}^T, A_0; \Theta \right), \text{ ahol}$$

$\{z_\tau\}_{\tau=0}^T$ – z_τ változó időSORA,

A_0 – a szülők induló vagyona,

Θ – a szülők exogén jellemzői, melyek preferenciáikat alakítják, és amelyek a fenti termelési függvényeket vezérlő technológiákat és adottságokat meghatározzák.

Hotz, Klerman és Willis (1997) néhány általános megjegyzést fűznek ehhez a megoldáshoz. Az életciklus-modellek számos ár- (és a tökéletesen tökéletlen tőkepiacok esetében jövedelem-) hatást engednek meg. Az árak (és jövedelmek) alakulása befolyásolja a szülőket abban, hogy t életkorukban vállalnak-e gyermeket vagy sem. A szerzők véleménye szerint azonban az árak átmeneti változása elsősorban a szülések időzítésére és nem a befejezett termékenységre gyakorol hatást. Továbbá, ebben a modellben az optimális megoldást meghatározó árak nem feleltethetők meg a gyermek árának a statikus modellbeli változatával, mivel a gyermek tartós fogyasztási

jóság, így az optimális megoldást meghatározó árak a „használati költséget” (*user cost*) befolyásolják. (Holtz et al., 1997: 316-317)

A dinamikus modellek több olyan tartalmi kérdésre próbálnak meg választ adni, melyekre a statikus modellek nem képesek. Az *első szülés optimális időzítése* a fentebb leírt általános modellben függ attól, hogy (a) milyen feltételezéseink vannak a szülők értékeléséről utódaikat illetően, hogy (b) milyen a tőkepiacok szerkezete és hogy (c) miként változik az anya gyermekneveléssel töltött idejének költsége az életciklus folyamán. Induljunk ki egy olyan modellből, melyben a szülők hasznossága csak a befejezett gyermekszámtól függ, tehát a gyermekekből származó hasznok nem függenek attól az időmennyiségtől, amit gyermekeikkel együtt élnek le. (Holtz et al., 1997: 318) Tökéletes tőkepiacokat feltételezve, az időzítés a gyermeknevelésnek az anya kieső jövedelméből származó költségétől függ. A kieső jövedelem viszont függ egyrészt az anya induló jövedelmétől (w_0), másrészt az anya keresetének, a munkaerőpiactól való távollétnek betudható, leértékelődésétől, pontosabban annak mértékétől (δ_2). Amennyiben az anya induló keresete alacsony vagy nulla ($w_0 \approx 0$), ám leértékelődik a munkaerőpiactól távol töltött idő hosszának függvényében ($\delta_2 > 0$), az első szülés korai időzítése tekinthető optimálisnak, hiszen így minimalizálható a kieső életpálya-jövedelem. Ha az anya induló keresete pozitív ($w_0 > 0$) és készségei romlanak a munkaerőpiacról való kimaradás esetén ($\delta_2 > 0$), a szülők igyekeznek az első szülést minél inkább kitolni. Amennyiben ezek a készségek nem értékelődnek le ($\delta_2 = 0$), az anya számára indifferens, hogy mikor vállal gyermeket.

Tökéletesen tökéletlen tőkepiacokat feltételezve, fontossá válik az apa jövedelmének alakulása az életpálya során. Amennyiben a munkaerőpiactól távol töltött idő nem jár a munkakészségek romlásával ($\delta_2 = 0$), a szülők számára a gyermekvállalás optimális időpontja az apa jövedelmi karrierjének csúcsával esik egybe. Így tehát, amennyiben az apa jövedelme nő, a pár elhalasztja a szülést, amikorra egyéb fogyasztásukat már a lehető legteljesebb mértékben ki tudják elégíteni és „megengedhetik maguknak” a gyermekvállalást. Ha az anya munkaerő-piaci készségei leértékelődnek az otthoni gyermeknevelés időszak alatt ($\delta_2 > 0$), a szülés időzítése a szülők egyéb fogyasztásának relatív jelentőségétől és az anya munkaerő-piaci készségeinek leértékelődéséből származó marginális jövedelem-kieséstől függ. Holtz és szerzőtársai tárgyalják azt az esetet is, mikor a tőkepiacok a megtakarítást megengedik, ám a jövőbeli bevételekkel szembeni eladósodást nem. Véleményük szerint egy ilyen helyzet szintén a gyermekvállalás elhalasztása irányába viszi a párokat egészen addig az

időpontig, ameddig a megtakarítások összege nem fedezi az anya majdan kieső jövedelmét.

A Hotz, Klerman és Willis (1997) által áttekintett szakirodalomban az alkalmazott modellek többsége feltételezi, hogy a szülők gyermekeiktől származó hasznossága már a gyermek megszületésének időpontjától növekszik. Ez a feltételezés – az előbbi modellel szemben – önmagában is a szülések előrehozatala irányába mutathat. Moffit (1984) azonban úgy érvel, hogy a szülők ilyen feltételek mellett is a későbbi gyermekvállalásban érdekeltek. Feltételezi, hogy (a) a szülők hasznosságát a gyermekek nyújtotta szolgáltatások és az anya szabadideje növeli, (b) a tőkepiacok tökéletesek, (c) gyermekneveléshez szükség van az anya időinputjára és (d) az anya részvétele a munkaerőpiacon növeli jövőbeli keresetét. Moffit (1984) úgy véli, hogy a szülések elhalasztását okozhatja, hogy akár a korai humán tőke akkumuláció használati költsége, akár az anyarendelkezésre álló szabadidő marginális hasznának első egységei, meghaladják a gyermekektől kapott hasznokat. Hotz, Klerman és Willis (1997) végül még egy olyan – elsőként Heckman és Willis (1975) által megfogalmazott – okot említenek, amely az első gyermek vállalásának későbbre halasztásához vezethet. Amennyiben a fogamzásgátlási technikák nem tökéletesek, a párok arra fognak törekedni, hogy termékeny életszakaszuk első időszakában korlátozzák termékenységüket, így biztosítva az általuk kívánatosnak tartott gyermekszám túllépését. (Hotz et al., 1997: 319).

Ugyancsak érdekes kérdés, melyre a dinamikus modellek adhatnak választ, hogy milyen a *szülések közötti optimális távolság*. Holtz, Klerman és Willis (1997) és szerzőtársai (1997) úgy teszik fel a kérdést, hogy vajon mi téríti el a párokat attól, hogy az általuk kívánt további gyermekeket közvetlenül az első szülést követően vállalják. Tökéletes tőkepiacok hiányában a gyermek, akárcsak más tartós jószág „fogyasztását” a jövedelem életpálya menti változása jelentősen befolyásolja. A szerzők által vizsgált több modell alapján is az a hipotézis fogalmazható meg, hogy minél gyorsabb a háztartás jövedelmének növekedése, annál valószínűbb a magasabb sorszámú szülések időbeli elhalasztása az elsőhöz képest, hiszen a szülőknek időre van szüksége újabb megtakarítások felhalmozásához. Ugyancsak a szülések közötti hosszabb időszakhoz vezethet az gyermeknevelés költségeit meghatározó árak változása is.

3.3.3. *A tőkejószág megközelítés és az időskori biztonság hipotézis*

A mikroszintű, racionális döntési modellekkel operáló elméletek egy másik csoportját azok képezik, melyek a gyermekekre nem fogyasztási, hanem *befektetési* vagy *tőkejószágként* tekintenek. E magyarázatoknak nincs olyan egységesen elfogadott elemzési kerete, mint a fogyasztási jószág elméletnek. Abban azonban megegyeznek, hogy feltevésük szerint a szülők rendelkezésre álló jövedelmüket befektethetik, vagy fogyasztásra fordíthatják. Befektetésük tárgya lehet saját gyermekük, vagy választhatják a tőkepiacokat is. A haszonmaximalizálási feltevésnek megfelelően azt a befektetési formát választják, melytől magasabb hozamot remélnek. A gyermek „hozamai” között említhetjük a gyermekmunkát, a kockázatközösség növekedéséből származó hasznot vagy az időskori gondoskodást. (Gál, 2003: 27) Az alábbiakban először a nemzedékek közötti vagyónáramlás elméletét, majd az „időskori biztonság hipotézist” mutatjuk be, végül utalunk a gyermek közjószág jellegéből fakadó demográfiai problémákra a modern társadalmakban.

3.3.3.1. *A nemzedékek közötti vagyónáramlás elmélete*

A gyermek befektetési jószág-konceptiója Caldwell-nél jelenik meg először a *nemzedékek közötti vagyónáramlás elméletében*. Caldwell (1976) ugyanarra a problémára kereste a választ, mint a demográfiai átmenetet vizsgáló kutatók: mi a magyarázata annak, hogy a fejlett, ipari társadalmakban a termékenység a 19. század végén csökkenni kezdett a korábbi növekedési szakaszt és magas szintet követően, míg más társadalmak esetében ez (akkor még) nem történt meg? Magyarázatának megfogalmazására, mely elsősorban afrikai kutatásain alapul, az ösztönözte, hogy a demográfiai átmenet elmélete nem állta ki az empirikus tesztelés próbáját, nem tudott általános magyarázatot adni az átmenetre a gazdasági-demográfiai makrokörnyezet, az erkölcsi normák és az – elsősorban vallási – intézmények szerepének változásával. Továbbra sem derült ki, mi volt az oka annak, hogy az átmenet nem egyszerre történt a gazdaságilag hasonlóan fejlett országokban és nem igazodott szorosan más demográfiai folyamatokhoz.

A szerző két lényeges állítással különböztette meg magyarázatát a demográfiai átmenet elméletétől. Egyrészt úgy vélte, hogy a gyermekszámról a szülők a tradicionális társadalmakban is racionálisan döntenek, másrészt a termékenység csökkenését a családi kapcsolatok megváltozásából vezette le, tehát mikroszintű magyarázattal

szolgált. Ez utóbbi a demográfiai átmenet elméletéhez képest abban jelent eltérést, hogy a termékenység csökkenésének nem előfeltétele a gazdasági fejlődés, illetve általában az ipari társadalomra való átmenet.⁴² Caldwell magyarázata ily módon nemcsak tartalmi, hanem módszertani váltást is jelentett egyben.

Caldwell szerint a demográfiai átmenet két olyan társadalmi állapotot kapcsol össze, melyekben a gyermekek vállalásáról szóló szülői döntés racionális megfontolás eredménye. A két állapotot az különbözteti meg egymástól, hogy míg az egyikben a gyermekszám korlátozásának hiánya, addig a másodikban annak korlátozása racionális gazdasági értelemben. A szerző hangsúlyozza, hogy a gyermekszám szóródása mindkét társadalomban megfigyelhető. A gyermekek tényleges számát egyéni, társadalmi és pszichológiai tényezők magyarázzák, a gazdasági racionalitás mindkét esetben a – felső, illetve alsó – korlát hiányát eredményezné. (Caldwell, 1976: 322, 332)

Az átmenetet Caldwell szerint elsősorban társadalmi és nem gazdasági tényezők idézik elő, de a változásnak nagyon fontos gazdasági következményei vannak. Az átmenet mechanizmusának lényege, hogy a technológiai és intézményi fejlődés következtében megfordul az intergenerációs transzferáramlás iránya és ez csökkenti a gyermekvállalási hajlandóságot. A tradicionális társadalmakban a nettó transzferek – köszönhetően többek között a gyermekek korai munkába állásának, a nagy létszámú család eredményezte lét- és időskori biztonságnak⁴³ – a fiatalabb generációtól az idősebbek felé áramolnak. A gyermekszám korlátozásának hiánya ilyen módon elemi érdeke a családnak, főként annak fejének, aminek következtében ezeket a társadalmakat stabilan magas termékenység jellemzi. A változás akkor következik be, mikor a transzferáram iránya megfordul, és egyenlege a gyermekek számára lesz kedvező. A fordulat bekövetkezésének elengedhetetlen feltétele a nukleáris család kialakulása, érzelmi és gazdasági függetlenedése a kiterjedt család intézményétől. (Caldwell, 1976: 346) Nem előfeltétele ezzel szemben az iparosodás, a modernizáció és az urbanizáció, a termékenység csökkenése inkább megelőzi és hozzájárul az ipari társadalmak kialakulásához. Ezt – Caldwell szerint – nem csupán saját afrikai kutatásainak eredménye, de az európai társadalmakban megfigyelt folyamatok is alátámasztják. (Caldwell, 1976: 346-347) A nukleáris család függetlenné válását, tehát a demográfiai

⁴² Andorka (1987: 52). Caldwell elméletének magyar nyelvű összefoglaló ismertetését lásd Andorka (1987) és Haraszti, Szentgáli és Tóth (1990).

⁴³ Caldwell részletesen is felsorolja azokat a gazdasági előnyöket, melyeket a gyermekek szüleiknek nyújtanak a nigériai yorubák társadalmában. (Caldwell, 1976: 343-344)

átmenet feltételét, a harmadik világban a nyugati civilizációs értékek elterjedése eredményezi, a tömegoktatás és a média közvetítésével. (Caldwell, 1976: 352-353)

A generációk között vagyónáramlás elmélete szerint, bár a demográfiai átmenet előfeltételeként kulturális-intézményi változásokat nevez meg, a gyermekvállalási döntések a gazdasági racionalitás alapján történnek mind a primitív-tradicionális, mond pedig a modern társadalmakban. Az elmélet a gyermeket, bár nem közgazdasági kategóriákkal operál, befektetési jószágnak tekinti. A premodern társadalmakban a szülők azért vállalnak gyermekeket, mert alacsony nevelési költségek mellett életük folyamán nettó hasznot realizálnak, hiszen a javak és szolgáltatások egyenlege a teljes életpálya folyamán a szülők irányába pozitív. Ezzel szemben a modern társadalmakban ez az egyenleg negatívvá, s így a befektetés irracionálissá válik a szülők számára.

3.3.3.2. Az időskori biztonság hipotézis

A tradicionális és fejlődő társadalmak demográfiai folyamatainak tárgyalásánál gyakran felmerül az időskori biztonság, mint a nagyszámú gyermek vállalásának egyik legfontosabb motívuma.⁴⁴ Az elmélet mögött az a megfontolás áll, hogy néhány alapvető feltétel teljesülése mellett, az egyének számára a gyermekvállalás a leghatékonyabb módja az időskor anyagi és személyi biztonságának garantálására. Nugent (1985: 76) szerint ezek a feltételek a következők:

- (1) fejletlen tőkepiacok,
- (2) az időskorra (és a munkaképtelenség időszakára) felhalmozott vagyon bizonytalansága,
- (3) az időskori (és munkaképtelenségi időszakra vonatkozó) magán és közösségi biztosítási programok hiánya vagy hatékonyságatlansága,
- (4) bizalom a gyermekek szülei iránti lojalitásában,
- (5) fejlett munkaerőpiac hiánya a nők és a gyermekek számára,
- (6) az idősek által fogyasztott javak és szolgáltatások piacának fejletlensége,
- (7) a számottevően fiatalabb élettárs hiánya, és
- (8) az időskornak az életpálya jelentős szakaszaként való felfogása.

Az időskori biztonság hipotézisnek az elmúlt évtizedekben születtek formalizált és nem formalizált leírásai. Az elmélet első megfogalmazásainak fókuszában a fejlődő országok gyors népességnövekedésének magyarázata, és ebből kiindulva a túlnépesedés

⁴⁴ Az időskori biztonság hipotézis megfogalmazását lásd például Willis (1979), Nugent (1985) vagy Cigno (1991). A vonatkozó irodalom magyar nyelvű áttekintését lásd Gál (2003).

megakadályozására alkalmas policy gyakorlat kialakítása állt. Amennyiben az időskori biztonság hipotézise helytálló, a társadalombiztosítási programok, így a nyugdíjrendszer bevezetése és a tőkepiacok stabilizálása a termékenység visszaeséséhez vezet ezekben a társadalmakban.

Később azonban a nyugati országok alacsony termékenységi mutatói, a népesség öregedése és a hatékony intézményi megoldások keresése ismét aktuálissá tette az elméletet. A modern jóléti állam a család korábbi feladatainak egyre növekvő részét vállalja át, és a nagyobb kockázatközösség okán, azokat hatékonyabban látja el. Többek között az időskori biztonság hipotézis vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a korábban a családon belül együtt élő és kockázatközösséget alkotó generációk közötti transzferáramlás a társadalmi újraelosztás szintjén is fennmarad, ám a kapcsolat közvetetté válik. A gyermekvállalási döntés és a nevelési költségek vállalása egyéni szintű, miközben az elvárt hasznokat a jóléti (pl. társadalombiztosítás, időskori szociális ellátás), illetve más, ugyancsak adókból finanszírozott programok (pl. közbiztonság, honvédelem) biztosítják. Az alábbiakban az időskori biztonság hipotézis néhány kifejtését mutatjuk be, nem formalizált módon.

Willis (1979) formalizált modellje tulajdonképpen válaszként született az elméletet ért azon kritikára, mely szerint a gyermekvállalási döntésekben a gazdasági motívumok nem játszhatnak szerepet, hisz a gyermek, mint befektetés hozama negatív.⁴⁵ Willis ezzel szemben azt állítja, hogy a népesség növekedése mellett a gyermekvállalás negatív hozam esetén is lehet racionális. Úgy érvel, hogy ilyen feltételek között a szülőknek nagyszámú gyermekre van szükségük időskori fogyasztásuk biztosításához. Ez, az egyénileg racionális stratégia azonban nem hatékony módon nagy létszámú népességhez, tehát egy negatív egyensúlyi helyzethez vezet. A megszületettek ugyanis akkor járnának jól, ha a népességnövekedés lassulna, miközben az aktívaktól az idősök felé áramló transzferek értéke növekedne. Willis konklúziója szerint akkor beszélhetnénk hatékony népesség növekedésről, ha a gyermekek társadalmi hozamrátája megegyezne a növekedés ütemével. (Willis, 1979: 1-2)

Modellje két fontos ponton tér el a gyermek hagyományos mikroökonómiai modelljétől. Egyrészt úgy véli, hogy a gyermek tisztán tőkejószág, a gyermekvállalás

⁴⁵ Ezt a kritikát, többek között Lindert (1983) fogalmazta meg, de empirikus kutatásaik eredményeként ezt támasztotta alá Mueller (1976), Ohlin (1969), Repetto (1976) és Robinson (1972) is. (idézi Willis, 1979). Ezzel szemben Cain (1977, 1978) bangladeshi adatokon végzett számításai a fiúgyermekek esetében pozitív hozamot mutattak.

egyedüli célja tehát az időskor fogyasztás biztosítása. Másrészt Willis endogenizálja a termékenységi döntést az együtt élő korosztályok általános egyensúlyi makromodelljében, míg a korábbi próbálkozások azt exogénnek tekintették, tehát nem foglalkoztak a demográfiai viselkedések magyarázatával.⁴⁶ Úgy véli, a kidolgozott elméleti keret kiválóan alkalmas a gyermekvállalási döntések makroszintű következményeinek (népességnövekedésre, jólétre és jövedelem-eloszlásra gyakorolt hatásának) vizsgálatára.

Willis a modellt egy zárt, tőke- és biztosítási piac, valamint társadalombiztosítás nélküli agrártársadalomra írja fel. Ebben a társadalomban nincs fizikai tőke és technikai változás, minden felnőtt azonos mennyiséget képes termelni, a megművelhető földterület bőséges, az élelmiszer pedig hosszú távon nem tárolható. Az emberi életpálya három szakaszra osztható: gyermekkor, felnőttkor és időskor, melyből az első és a harmadik folyamán az egyén eltartott, a középsőben pedig gazdaságilag aktív, jövedelemtermelő. A humán reprodukció a felnőttkor elején történik, vagyis minden gyermek ekkor születik. A társadalmakban a halálozási ráták, tehát a felnőttkor, illetve az időskor elérésének valószínűsége exogén. Az egyének hasznosságfüggvényében csak a saját folyó és jövőbeni fogyasztása szerepel, mások fogyasztása azt nem befolyásolja. A szerző feltételezi továbbá, hogy minden egyénnek azonos mennyiségű élelemre van szüksége a túléléshez, melynek mértéke azonban periódusonként különböző. A modell peremfeltételei mellett az egyénileg optimális gyermekszámot az időskori fogyasztás és a gyermeknevelés költségei határozzák meg. Stacionárius népesség mellett az egyéni szinten optimális gyermekszám egyenesen arányos az időskori és a gyermekkori fogyasztás arányával.⁴⁷ Mivel egy adott generáció számára az időskori fogyasztáshoz szükséges javakat az éppen aktív, vagyis az általuk felnevelt népesség termeli meg, az időskori jólét növelése magasabb számú gyermek vállalása révén érhető el. A generációk között elosztás során az aktívak éppen akkora nagyságú transzfert juttatnak az időseknek, amekkorát ők maguk szeretnének kapni idős korukban az akkori aktívaktól. Ezt nevezzük a *generációk közötti transzferáramlás aranyszabályának*. Willis szerint kimutatható, hogy ez a szabály és a hozzá tartozó termékenységi szint Pareto-optimális, ám nem ez az egyetlen, mely ezzel a jellemzővel bír. Az aranyszabály szerinti elosztásra

⁴⁶ A modell kidolgozása Samuelson (1958) nevéhez fűződik. Az együtt élő korosztályok modellcsaládjáról magyarul lásd Simonovits (1994, 2000.)

⁴⁷ Stacionárius a népesség akkor, ha a születési és a halálozási ráták végtelenül hosszú időn keresztül állandóak, az életpálya menti fogyasztás pedig periódusonként állandó. Ez egyúttal állandó korstruktúrát és állandó ütemű népességnövekedést eredményez. Ugyancsak a stacionárius jelleg következménye, hogy a fogyasztás életpálya menti eloszlása azonos annak keresztmetszeti koreloszlásával. (Willis, 1979: 7)

és termékenységi szintre való áttérés egy más szabályrendszerrel csak akkor lehet Pareto-optimális, ha a gyermekek társadalmi hozamrátája az eredeti szabályrendszerben alacsonyabb, mint az újban. (Willis, 1979: 14-15) Ebből tehát levonható az a következtetés, hogy a „fejlődő országok túlnépesedése nem az aktív korúak rövidlátásának köszönhető, épp ellenkezőleg, minél erősebb valakinek az időpreferenciája, annál több gyermeket vállal.” (Gál, 2003: 33)

Láthattuk, hogy Willis modelljében akkor beszélhetünk hatékony népességnövekedésről, ha a gyermekek társadalmi hozamrátája megegyezik a növekedés ütemével. A hozamráta „társadalmi” jelzője itt arra utal, hogy az időskori fogyasztás nem szükségképpen függvénye az aktívként a gyermekeknek átadott transzfermenynységnek. Létezhetnek olyan elosztási szabályok, melyek szerint az időskori fogyasztás független az egyén reprodukív magatartásától. A felosztó-kirovó nyugdíjrendszerben a nyugdíjjogosultság gyakran csupán a járulékfizetéstől, tehát az időseknek adott transzferek mértékétől függ, de ugyanez a helyzet a tőkefedezeti rendszer esetében is. Egy ilyen rendszerben a gyermek, mint befektetés egyéni szintű megtérülési rátája -100 százalék. Ez azt jelenti, hogy – a Willis által megadott peremfeltételek mellett – az aranyszabálytól való ilyen irányú eltérés a hatékonynál alacsonyabb termékenységhez vezet. Az érvelés szerint a nyugdíjrendszerek bevezetése a fejlődő országokban megállíthatja e társadalmak túlnépesedését.

Cigno (1991) modellje arra keresi a választ, hogy milyen intézmények biztosítják a családon belül a generációk közötti transzferáramlást.⁴⁸ Feltevései hasonlóak Williséhez, amennyiben az életpálya itt is három szakaszra (egy aktívra és két inaktívra) oszlik, továbbá az egyének önzőek, csak saját fogyasztásuk maximalizálására törekszenek, gyermekeik pedig az aktív periódus elején születnek.⁴⁹ A jövedelem az életpálya középső szakaszában magasabb, mint a két inaktív periódusban. A hasznossági függvény konkáv alakja miatt az egyén akkor jár jobban, ha életpálya-fogyasztását kisimítja. A fogyasztás kiegyenlítésének technikái különböznek aszerint, hogy a társadalomban működik-e fejlett tőkepiac vagy sem. Tőkepiac jelenlétében az egyén hitelezhet, illetve kölcsönt vehet fel, így biztosítva a gyermek- és időskori

⁴⁸ Cigno (1991) egy teljes család-gazdaságtani modellt vázol fel munkájában. Ebben foglalkozik – többek között – a gyermeknevelés költségeivel, a gyermekek iránti kereslettel, a gyermekek minősége és mennyisége közötti kapcsolattal. Ezekben a kérdésekben Cigno modellje nem különbözik számottevően Beckerétől, annál is inkább, mert nagymértékben támaszkodik annak korábbi munkájára. Ezért ezekkel a kérdésekkel itt nem foglalkozunk.

⁴⁹ Az utóbbi feltevést Cigno később feloldja, beemelve ezzel az altruizmust a modellbe. (Cigno, 1991: 154-168)

fogyasztást. Cigno modelljében ezek hiányában a kiterjedt családi hálóban együtt élő három generáció közötti transzferáramlás biztosíthatja az életpálya-fogyasztás kiegyenlítését. A gyermekek transfereket kapnak szüleiktől, amit aktív korukban visszafizetnek időskorú szüleiknek és egyúttal saját gyermekeiknek is adnak át transfereket. Mivel azonban, mint láttuk, minden egyén saját fogyasztásának maximalizálására törekszik, mindenki abban lesz érdekelt, hogy a lehető legalacsonyabb kamatláb mellett fizesse vissza a szüleitől kapott transfereket, miközben a lehető legmagasabb kamatláb mellett szeretné visszafizettetni gyermekeivel a nekik átadott javakat és szolgáltatásokat. (Cigno, 1991: 143-144)

Felmerül azonban a kérdés, hogy mi teszi lehetővé a generációknak ezt az együttműködését, milyen technikák révén sikerül benntartani az egymást követő korosztályokat ebben a láncban? Cigno úgy véli, a család kollektív bölcsességének részei olyan szabályok, melyek egyetlen tag számára sem engedik meg, hogy a családon kívül jobban éljen, mint azon belül. Ezek a szabályok előírják az aktív generációk által az inaktívoknak átadott transzferek mennyiségét. Ez viszont meghatározza a gyermekbe történő beruházás hozamát és a transzferátadás családon belüli kamatlábát. Cigno azt állítja, hogy az így kialakult szabályok mindaddig fennmaradnak, amíg a külső körülményekben változás nem áll be. (Cigno, 1991: 144-146)

Tételezzük fel, hogy az egyik aktív generáció életében megjelenik a tőkepiac és a családon belülivel megegyező vagy annál magasabb hozamrátát biztosít a befektetések után. Ekkor az aktív generáció számára előnyösebb lesz, ha kiugrik a családon belüli transzferláncból és többletjövedelmét a tőkepiacon fekteti be, minthogy az idős szülőknek transfereket adjon át. Sőt, abban sem lesz érdekelt, hogy gyermekeit felnevelje, hiszen befektetései hozama idős korban is biztosítja majd a szükséges fogyasztást. „A gyermekvállalás tőkefelhalmozási motivációja megszűnik, a termékenység csökken, vagy ha más indítéka nincs, megszűnik.” (Gál, 2003: 34)

A negatív hozam mellett az időskori biztonság hipotézist ért leggyakoribb bírálatok azzal érvelnek, hogy a tőkepiacok kialakulása nem csökkenti a termékenységet. Razin és Sadka (1995) modelljében a tőkepiacok megjelenése nem csökkenti a termékenységet.⁵⁰ A modell három változatban tárgyalja a gyermekvállalási döntéseket. Az első esetben egyáltalán nincs tőkepiac, a másodikban csupán a fizikai tőke van jelen, a harmadikban pedig kifejezett tőkepiaccal találkozunk. Ez a tagolás

⁵⁰ Razin és Sadka modelljét Gál (2003: 34-35) alapján mutatjuk be.

másként azt jelenti, hogy az első változatban a szülők sem kölcsönt nem tudnak felvenni, sem hitelt nem tudnak nyújtani. A másodikban a hitelezés lehetséges, tehát fizikai tőkébe fektethetik megtakarításaikat, ám kölcsönt nem tudnak felvenni. A harmadik változatban a kölcsönfelvétel és a hitelnyújtás egyaránt lehetséges. A modellben az egyének saját aktív- és időskori fogyasztásukat maximalizálják, a gyermekkori fogyasztás szintje külsőleg adottnak tekinthető. Az optimális gyermekszám az optimális jövedelempálya függvényében adható meg.

A második esetben a szülők megtakarításaikat fizikai tőkébe fektethetik. Ekkor az adott társadalomban – Razin és Sadka modellje szerint – lesznek olyan háztartások, melyekben a gyermekbe történő befektetés hozama magasabb, mint a fizikai tőke hozama, más háztartásokban viszont ennek éppen a fordítottja lesz igaz. Így az első típusba tartozók termékenységét nem érinti a fizikai tőke megjelenése, a második típus esetében viszont – ha arra más motiváció nincs – nem történik gyermekvállalás. A társadalomban összességében csökken a termékenység szintje.

Fejlett tőkepiacok mellett, vagyis amikor a szülők nemcsak hitelezhetnek, hanem kölcsönt is felvehetnek, a helyzet megváltozik. A tőkepiaci hozam azonos lesz a gyermekbe történő befektetés második típusú háztartás esetében észlelt hozamával, az első háztartásban a gyermek hozama pedig ennél magasabb lesz. Az első típusú háztartások hitelt vehetnek fel a második típusba tartozóktól gyermekvállalás céljára, így az előbbieken több gyermek születik majd meg, mint amennyi az utóbbiakban nem. A társadalom szintjén tehát a termékenység a harmadik modell-változatban – mely megfelel a fejlett, nyugati típusú társadalmaknak – nőni fog. (Gál, 2003: 35) A termékenység-csökkenés okait ezekben az országokban tehát máshol kell keresnünk, az időskori biztonság-hipotézis és általában a gyermek tőkejószág koncepciója erre nem ad kielégítő magyarázatot.

Razin és Sadka (1995) modelljével szemben a gyermek közjószág jellegéből fakadó érveket lehet felhozni. A modern jóléti társadalmakban „az externális hatások megjelenése miatt nincs garancia arra, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos befektetések hozama valóban a gyermeket vállalóknál jelenik meg.” (Gál, 2003: 35) Ennek oka, hogy a fejlett országokban jelentős mértékben a társadalom veszi át a családtól az egyén életpálya-fogyasztásának kiegyenlítő funkcióját. A megnövekedett kockázatközösség társadalombiztosítási és más jóléti programokon keresztül látja el ezt a feladatot, ugyanazon mechanizmus, az intergenerációs transzferáramlás révén. A generációk közötti együttműködés fennmarad, ám egyúttal rejtetté válik, mivel

megszakad az a közvetlen kapcsolat, mely korábban az életpálya-fogyasztás kiegyenlítése és a termékenység között mikroszinten fennállt. A jóléti programok döntő többségében ugyanis az ellátásból való részesedés független attól, hogy ki mekkora mértékben járul hozzá az ellátásokat majdan finanszírozó nemzedék járulékfizető képességének megteremtéséhez. Ez pedig potyautazáshoz vezet, tehát egyénileg mindenki abban lesz érdekelt, hogy maga ne vállaljon gyermeket, mások viszont igen. Ez közösségi szinten egy negatív egyensúlyi állapothoz, a termékenység tartós csökkenéséhez, a generációk közötti egyensúly felbomlásához, végső soron a jóléti programok finanszírozási problémáihoz vezet.

Mindebből a politikai gyakorlat számára is levonhatók következtetések. Ezek mindegyike arra irányul, hogy a nemzedékek közötti transzferáramlás rejtettségét a felszínre hozza, a korábban a családi transzferláncon belül összekapcsolódó ellentétes irányú nemzedékek közötti transzferátadásokat összekapcsolja. A családtámogatási rendszerek és az állam oktatási kiadásainak fenntartása nemcsak az időben visszafelé, tehát az aktívaktól az idősek felé áramló transzfereket „társadalmasítja”, hanem az időben előrefelé mutatókat, az aktívaktól a gyermekek felé áramlókat is. Ily módon nemcsak a gyermekbe történő befektetés hozamai, hanem annak költségei is szétterülnek a kockázati közösség tagjai között, ami a termékenység növekedéséhez vezet.

Hasonló megfontolás áll azon javaslatok mögött, melyek egyéni szinten össze kívánják kapcsolni a nyugdíjjáradékokat a felnevelt gyermekek számával. Ezzel a javaslattal élt Demény (1987), aki szerint a nyugdíjak egy részét e felnevelt gyermekek számának függvényében kellene folyósítani. Technikailag azt javasolta, hogy az állami felosztó-kirovó rendszer finanszírozását biztosító járulékok egy része az egyéni járulékfizetők szüleinek jövedelmét egészítse ki. (Demény, 1987: 128)

Magyarországon Haraszti, Szentgáli és Tóth (1990) élt hasonló javaslattal, mely az egyéni életcikluson belüli fogyasztás-át csoportosítás problémájának kezelésére irányul, biztosítási vagy hitelkonstrukcióban. Ebben az értelemben a családi pótlék a gyermekek számára nyújtott hitelként lenne felfogható, melyet felnőtté válva az majd visszafizet. Ez a megoldás kivitelezhető akár a társadalombiztosítás, akár egy önkéntes igénybevételre épülő hitelintézmény formájában. A szerzők a gyermeknevelés céljára a társadalombiztosításon belül elkülönített program mellett teszik le a voksukat. Az aktív keresők gyermektámogatási járulékot fizetnének, amiből a gyermeket nevelők a gyermek társadalmi létminimumát fedező ellátást kapnának. A szerzők szerint ennek a

megoldásnak társadalmi szinten számos előnyös következménye lenne, többek között „megteremtené az egyéni életpályaszakaszok közötti racionális jövedelem- és fogyasztási átcsoportosítást segítő (...) intézményrendszert, és visszaállítaná a generációk közötti és az egyéni életpálya különböző szakaszai közötti erőforrás-átcsoportosítás összhangját.” (Haraszi, Szentgáli és Tóth, 1990: 1051)

3.3.2.4. *A gyermek bizonytalanság-csökkentő funkciója*

Bár nem használ formalizált mikroökonómiai modellt, szintén a racionális döntéelmélet keretein belül marad az a bíráló, melynek talaján a szerzők (Friedman, Hechter és Kanazawa, 1994) egy alternatív, a gyermek hasznosságát (saját szóhasználatukban: *értékét*) bizonytalanság-csökkentő funkcióján keresztül meghatározó magyarázatot kínálnak a gyermekvállalásra. Bírálóuk abból indul ki, hogy a közgazdasági elméletek nem képesek megmagyarázni, miért vállalnak a szülők egyáltalán gyermeket azokban a fejlett országokban, ahol azok instrumentális értéke negatív. Ennek pedig az az oka, hogy az elmélet univerzálisnak és időben állandónak tekinti az egyéni cselekedetektől levezethető társadalmi szintű kimeneteket meghatározó értékeket. A szerzők szerint a közös értékek csak instrumentálisak, más, immanens értékek megvalósításának eszközei lehetnek. Az értékek meghatározatlanságának problémájából fakad az a tény is, hogy az elmélet empirikus alkalmazásakor a könnyen mérhető jólét jelenti a közös, maximalizálandó értékeket.

A Friedman és szerzőtársai által javasolt alternatíva abban tér el a klasszikus mikroökonómiai modelltől, hogy a gyermek értékét (hasznosságát) két immanens érték, a *bizonytalanság csökkentése* és a *házassági szolidaritás* segítségével magyarázza. A bizonytalanság-csökkentés feltevése szerint a racionális aktorok minden esetben a bizonytalanság csökkentésére törekszenek. A második feltevés szerint a férj és feleség minden házasságban a közöttük meglévő szolidaritást igyekeznek növelni. A két értéket alá-fölrendeltségi viszony jellemzi. Mivel a házasság maga is a bizonytalanság csökkentésének egyik eszköze, a házassági szolidaritás logikailag az előbbinek van alárendelve. E két feltevésből tíz fő- és három alhipotézist fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a házastársak közötti viszony és a házastársak társadalmi helyzete hogyan befolyásolja szülővé válásuk esélyeit. Az elmélet empirikus tesztelése helyett a szerzők olyan, a szakirodalom által feltárt eredményeket gyűjtöttek össze, melyek hipotéziseiket megerősítik vagy cáfolják. Összességében úgy találták, hogy az elmélet

gyümölcsözőnek bizonyult és erőjelezései javarészt megegyeznek az empirikus kutatások eredményeivel.

3.4. Összegzés

A termékenység elméleteinek bemutatásakor azok három nagyobb csoportját különítettük el. Az elsőbe azok tartoznak, melyek elsősorban makroszintű összefüggéseken keresztül próbálják magyarázni a termékenység változását. Ide soroltuk a demográfiai átmenet-elméleteket. Ez, a többek között a fejlett országok 19. század végén megfigyelt termékenységsökkenésének magyarázatára született próbálkozás, mint „eredeti narratíva” (van de Kaa, 1996), megtermékenyítően hatott a demográfiai magatartás magyarázó elméleteire és empirikus vizsgálatára egyaránt. Már a korai magyarázatokban is felbukkannak olyan elemek, melyek később más konstrukcióban, kidolgozottabb formában kerülnek majd elő. Az elmélet-alkotási kísérlet azonban nem volt igazán sikeres, mivel a makroszintű demográfiai összefüggések nem adtak egységes magyarázatot a demográfiai átmenet szabályszerűségeire, azon belül pedig a termékenység csökkenésének empirikusan megfigyelt történetére a fejlett országokban.

A másodikba csoportba tartozó magyarázatok a társadalmi normák és értékek felől közelítenek a kérdéshez. Ezek mögött már vannak egyéni cselekvési modellek, ám azok nem elég aprólékosan kidolgozottak vagy még nem megfelelő módon formalizáltak. A normatív megközelítések legnagyobb problémáját abban látjuk, hogy a társadalmi normák exogénnek tételezése önmagába visszaforduló magyarázatokat eredményez. Ez alatt azt értjük, hogy e magyarázatok a társadalom tagjainak cselekedeteit meghatározó értékek és normák változására például magából a termékenység csökkenéséből, vagy azzal szorosan összefüggő folyamatokból következhetnek.

A normák kialakulásának magyarázatához is közelebb visznek bennünket a harmadik csoportba tartozó elméletek. Ezek a megfigyelt makroszintű folyamatok együttjárását az egyéni cselekvésekből magyarázzák és ehhez kidolgozott, formalizált modelleket társítanak. A tradicionális társadalmak magas gyermekszáma mögötti racionális megfontolásokra mutatnak rá azok a magyarázatok, melyek a gyermeket tökejőszágként írják le. Ezek mindegyike az intergenerációs kapcsolatok, a korosztályok közötti vagyon és transzferáramlás alapvető paramétereinek megváltozásával írják le a demográfiai átmenetet. (pl. Caldwell, 1976; Willis, 1979; Cigno, 1991) A fogyasztási

jószág megközelítések szerint a gyermekvállalási hajlandóság hanyatlásának fő oka az emberi tőke-beruházás hozamának növekedése a modern társadalmakban. Becker (1981) szerint a szülők a rendelkezésre álló jövedelmüket a gyermek és más fogyasztási javak megszerzésére költik el. A gyermekre fordított kiadásokat azonban nemcsak újabb gyermek(ek) vállalására fordíthatják, hanem a meglévő(k) humán tőkéjét is növelhetik. Ez a döntés a két alternatívából származó hasznok összevetéséből születik és Becker szerint a modern társadalmakban az utóbbi válik dominánssá. Ez a megközelítés nem tudja azonban megmagyarázni, hogy ilyen körülmények között a szülők miért vállalnak egyáltalán gyermeket. A problémát a gyermeknek más, tartós fogyasztási javakkal szembeni különlegességének hangsúlyozásával próbálja meg áthidalni. A modell bírálói szerint azonban a gyermektelenség fejlett országokbeli terjedése arra utal, hogy nagyon magas jövedelmű háztartások számára a gyermek "alacsonyabb rendű jószág". (Robinson, 1997)

Mindent figyelembe véve sem a demográfiai átmenet-elméletek, sem a normatív elméletek nem biztosítanak megfelelő keretet a családtámogatások termékenységi hatásainak vizsgálatához. A gyermekek iránti kereslet beckeri modelljéből azonban egyértelműen és közvetlenül fogalmazhatunk meg a családtámogatások termékenységre gyakorolt hatására vonatkozó következtetéseket. Eszerint a családtámogatások a gyermekek számából adódó állandó költségeket csökkentik, és így a szülők gyermekvállalással kapcsolatos döntéseit a nagyobb gyermekszám irányába befolyásolják. Hasonló következtetésekre juthatunk a tőkejószág megközelítések alapján is, hiszen a gyermeknevelés költségeinek csökkenése ezekben a modellekben is arra ösztönzi a szülőket, hogy gyermekeik számát növeljék az alternatív befektetési lehetőségekkel szemben. Mindezek fényében nem véletlen, hogy a nemzetközi szakirodalomban fellelhető, a családtámogatások és a termékenység kapcsolatát vizsgáló empirikus elemzések döntő többsége a racionális döntésekre épülő megközelítésekből, jellemzően Becker (1981) kereslet-oldali elméletéből indul ki.

4. A termékenység alakulása és kapcsolata a családtámogatási rendszer változásával Magyarországon

A dolgozat második fejezetében áttekintettük a termékenység globális trendjeit. Megállapítottuk, hogy a magyarországi folyamatok belesimulnak az európai, közelebbről a közép-kelet európai trendekbe. A létező eltérések ellenére, összességében ugyanazok a minták jellemezték a hazai gyermekvállalási hajlandóságot az elmúlt ötven évben, mint a környező országokban. A magyar társadalomnak alapvetően ugyanazokkal a problémákkal kell szembenéznie, mint a többi európai országnak: az alacsony termékenységgel, a csökkenő népességszámmal, az aktív és inaktív korosztályok népességbeli arányának eltolódásával az utóbbik javára, valamint ezek társadalmi hatásaival.

Magyarország az időszak nagy részében aktív népesedéspolitikát folytatott. Ennek eszközei között találunk negatív és pozitív ösztönzőket egyaránt. Ez utóbbi, tehát a készpénzes családtámogatások bevezetése és fenntartása, komoly különbséget jelentett Magyarország és az államszocialista rendszerű közép- és kelet-európai országok között. Az alábbiakban részletesebben is megvizsgáljuk a termékenység Magyarországi változását a demográfiai átmenet kezdetétől napjainkig, kronologikus sorrendben követve az eseményeket. Ezzel párhuzamosan foglalkozunk a politikának a demográfiai folyamatokra adott válaszaival, valamint a családpolitika és a gyermekvállalási hajlandóság közötti kapcsolattal. A fejezetet az alábbiak szerint tagoljuk. Először a demográfiai átmenet és a második világháború közötti időszakot vizsgáljuk, majd a háború vége és a rendszerváltás közötti periódussal foglalkozunk, végül az elmúlt 15 év folyamatait vesszük górcső alá. Ismertetjük az általános termékenységi trendeket és az ahhoz kapcsolódó néhány – a téma szempontjából fontos – demográfiai folyamatot, és kitérünk a szakirodalomban, illetve egyes esetekben a szélesebb nyilvánosságban a változások lehetséges okaira vonatkozó elemzésekre, eredményekre.

4.1. A demográfiai átmenet és a második világháború végéig terjedő időszak

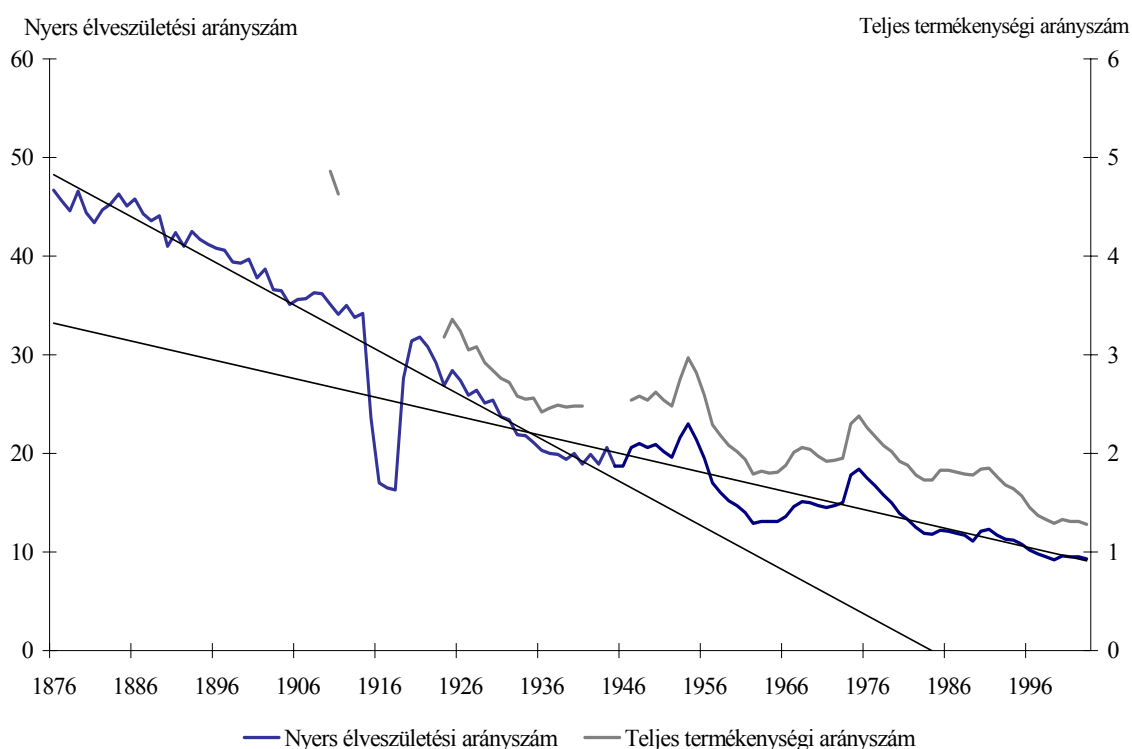
Magyarországon a termékenység a 19. század vége óta csökken, mégpedig néhány rövidebb szakasz kivételével, folyamatosan. Ennek bemutatására a nyers élveszületési arányszám áll rendelkezésünkre egészen 1876-ig,⁵¹ a teljes termékenységi arányszám

⁵¹ A *nyers élveszületési arányszám* a legegyszerűbb naptári éves termékenységi mutató, az 1000 före jutó élveszületések számát jelenti. A termékenység fő mutatóinak leírását lásd az 1. függelékben.

értékei csak az első világháborút követő időszakra érhetőek el éves gyakorisággal. A 8. ábrán mindkét mutatót feltüntettük, harmadikként pedig a tiszta (nettó) reprodukciós együtthatót is feltüntettük, melynek értékei ugyan csak az ötvenes évektől ismertek, ám az elemzés későbbi részeiben hivatkozunk majd rá.

Az ábrán feltüntetett teljes időszakra jutó termékenységsökkenés jelentős része a második világháború végéig lezajlott. Ezt illusztrálja a nyers élveszületési arányszámhoz húzott lineáris trendvonal, mely az első szakaszban (1876-1944) meredekebb, mint a másodikban (1945-2003). Az 1890 és 1945 között az 1000 főre jutó élveszületések száma 41,0-ről 18,7-re csökkent, vagyis gyakorlatilag megfeleződött. A csökkenés arányaiban ugyanekkora volt a második világháború vége és 2003 közötti időszakban is. A két időszakhoz húzható trendvonal meredeksége azonban különbözik, az első szakaszban a csökkenés abszolút mértéke mintegy kétszerese a második szakaszénak.

8. ábra
A nyers élveszületési arányszám és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1876-2003

Forrás: KSH.

Megjegyzés. A nyers élveszületési arányszám idősorához két trendvonalat is húztunk: az elsőt az 1876-1944, a másodikat az 1945-2003 közötti periódushoz.

Az ábráról az is leolvasható, hogy a fejlett világ egészére jellemző demográfiai átmenet kezdete Magyarországon is a 19. század végére tehető. Andorka Rudolf 1896-ot jelöli meg az átmenet kezdőpontjaként, ekkorra érte el a nyers termékenységi arányszám csökkenése az átmenet előtti szint 10 százalékát.⁵² A születéskorlátozás azonban jóval a demográfiai átmenetet megelőzően megjelent és meglehetősen széles körben ismert volt a történeti Magyarország területén. Andorka (1987) a demográfiai kutatások, a családrekonstrukciós vizsgálatok és irodalmi utalások alapján megállapította, hogy például az Ormánságban, a Sárközben vagy Somogy megye egyes részeiben már 18. században, illetve a 19. század elején megjelent a születésszabályozás és annak nyomán a házassági termékenység csökkenése, de ugyanez megfigyelhető volt a bánsági németek vagy a Krassó-Szörény és Hunyad megyei román népesség körében is. (Andorka, 1987: 265)

A jelenség okainak magyarázatára több próbálkozás is született, melyeket azonban Andorka nem fogadott el, hibásnak vagy tudománytalannak tartva azokat. Elvetette például azokat az érveket, melyek szerint a születéskorlátozás oka az erkölcsök megromlása lett volna, ahogyan azt Széchenyi (1906), Kovács (1923) vagy Kenéz (1934) állította. Véleménye szerint „az erkölcsi normák nyilvánvalóan nem légtüres térben alakulnak ki, hanem a gazdasági és társadalmi tényezők hatására; ezeket az utóbbiakat kell felkutatni”. (Andorka, 1987: 266) Elvetette a felekezeti hovatartozáshoz kötődő magyarázatokat, melyek szerint az „egykezés” oka a protestantizmusban rejlett volna. Ezt a feltételezést a korabeli statisztikai adatok is nyilvánvalóan cáfolták. Andorka ehelyett a társadalmi-gazdasági környezet megváltozásával magyarázta a vonatkozó kistérségek alacsony termékenységét. A tárgyalt mikrorégiókban a jobbágyok számára a 18. század második felére a megművelhető földek nagysága – különböző okok miatt – szűkössé vált, telkeiket nem terjeszthették ki, így az eltartott népesség számát kellett korlátozni. Számos technika közül az Ormánságban és a Sárközben a házasságon belüli születéskorlátozás vált általánossá. Andorka egyértelműen megállapítja, hogy a „születéskorlátozás alapvető indoka (...) gazdasági volt: az elszegényedés, a zsellérsorba süllyedés elkerülése”. (Andorka, 1987: 269) Felhívja a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy a gazdasági motivációk időbeli elsődlegessége fokozatosan egy olyan érték- és normarendszert

⁵² Andorka (1987: 260). Ugyancsak Andorka könyvében található összefoglalót a demográfiai átmenet előtti népesedési folyamatok leírásával foglalkozó munkákról. Ebben a szerző kiemelt figyelmet szentel a demográfiai átmenet megelőző időszak során megfigyelt születésszabályozásra, az átlagosnál lényegesen alacsonyabb termékenységű területekre, illetve ezen jelenségek lehetséges okaira.

alakított ki ezekben a térségekben, melyek nyomán az alacsony gyermekszám, az „egyke” már a közösség részéről érkező nyomássá, társadalmi kényszerre merevedett.

A demográfiai átmenet az átlagos gyermekszám területi és társadalmi csoportok szerinti különbségeinek növekedésével járt együtt. A legalacsonyabb termékenységu dél-dunántúli megyék (Baranya-Somogy, Tolna), illetve Budapest és a legmagasabb mutatókat produkáló északi, észak-keleti megyék (Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Heves, Hajdú-Bihar) közötti különbség jelentősen nőtt a 19. század közepe és legvége között. A kutatások ara engednek következtetni, hogy emögött elsősorban a földbirtok-koncentráció eltérő mértéke áthatott.⁵³ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a termékenység-csökkenés elsősorban a birtokos parasztság körében lehetett megfigyelni, az előzőekben leírt hatásmechanizmus révén. A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján Andorka (1987) kimutatta, hogy „az egyénileg gazdálkodó parasztek termékenysége már a századfordulón lényegesen alacsonyabb volt mind a mezőgazdasági munkásokénál, mind az ipari (...) munkásokénál”. (Andorka, 1987: 273) Ez a tény a magyar demográfiai átmenet egyik sajátosságaként említhető. A termékenységi mutatók a szellemi foglalkozásúak körében még a birtokos parasztság esetében megfigyeltnél is alacsonyabbak voltak, ám ez a fejlett országokra általánosan jellemző volt. (1. táblázat) E társadalmi réteg alacsonyabb gyermekvállalási hajlandóságának oka a gyermeknevelés magasabb költségeiben keresendő, mely gátolta a kívánt életszínvonal elérését vagy megtartását. (Andorka, 1987: 273)

1. táblázat

A 100 nőre jutó átlagos gyermekszám alakulása társadalmi rétegenként Magyarországon, 1900-1959

Társadalmi réteg	1900-1901*	1910-1911*	1920-1921	1930-1931	1948-1949	1959
Mezőgazdasági munkás**	195	212	178	199	233	69
Önálló mezőgazdasági	157	137	106	57	56	43
Ipari és építőipari munkás	212	171	153	97		76
Közlekedési munkás	228	189	141	105	84	100
Egyéb munkás***	87	77	58	42		47
Önálló kisiparos, kiskereskedő	154	125	97	75	67	49
Szellemi	104	82	56	37	55	46
Összesen	156	144	118	88	76	61

*Az akkori Magyarország területén.

**Termelőszövetkezeti parasztsággal együtt.

***Háztartási alkalmazott, stb.

Átvéve: Andorka (1987: 322, 26. táblázat). Forrás: Klinger (1964).

⁵³ Lásd Lengyel-Cook (1980), Lengyel-Cook – Repetto (1982), idézi Andorka (1987: 273).

A demográfiai átmenet nyomán a termékenység egyenletesen és folyamatosan csökkent az első világháború időszakáig.⁵⁴ Az otthonuktól távol harcoló férfiak és az elesettek nagy létszáma miatt 1915 és 1919 között a nyers élveszületési arányszám rendkívül alacsony volt és csak 1920-ban tért vissza arra a szintre, ami a korábbi trend alapján várható volt. Szembetűnő, hogy az elmaradt születéseket nem pótolták, tehát a trendben csak mély hullámvölgyet látunk, hullámhegyet nem. Az élveszületési arányszám görbéje a harmincas években az addiginál is meredekebb csökkenést mutatott, mely azonban az évtized végére megállt és kisebb ingadozásokkal az ötvenes évek elejéig szinten maradt. (8. ábra)

A magyarországi termékenységsökkenés problémája a harmincas években került először a szélesebb nyilvánosság és egyben a politika látókörébe, a falukutatókat folytató népi írók munkáin keresztül. Ezekben nem a statisztikailag is megfigyelhető általános termékenységsökkenés kapott azonban figyelmet, hanem egy – demográfiai szempontból – ekkor még marginális probléma, az „egykezés”.⁵⁵ Összességében a népi írók munkáiból a magyar falvak, elsősorban a birtokos parasztság körében tapasztalható alacsony termékenység okául több tényezőt is fellelhetünk, ezen belül többen is racionális megfontolásokat tulajdonítottak a (házas) termékenység visszafogásának. Elsősorban a birtoknagyság állította korlátokat emelték ki. Illyés (1940) szerint „ahol kisbirtok van, ott menthetetlenül megjelenik az egyke. (...) A parasztság 80 százaléka (...) fizikailag képtelen a terjeszkedésre és ebből következően a szaporodásra. Ha új birtokot szerez, csak egymástól veheti el, a földállomány nem változik.” (Illyés, 1940: 35-37) Nem volt lehetséges tehát sem a terjeszkedés, a birtokmegosztást pedig a jogi akadályok, illetve a gazdasági racionalitás tette lehetetlenné. Miközben a téma iránt kitüntetett érdeklődést mutató értelmiségiek fő követelése – az alacsony gyermekszám problémájánál jóval tágabb kontextusban, de egyúttal annak orvoslásaként is – a földreform volt, Illyés megemlítette, hogy az adott körülmények között a termékenységsökkenés irányába hathat. (Illyés, 1940: 35) A statisztikák szerint ugyanis a földnélküli mezőgazdasági munkások körében a

⁵⁴ A demográfiai átmenet leírását, főbb magyarországi jellemzőit lásd például Andorka (1987). A dolgozat keretét szétfeszítené a demográfiai folyamatok teljes körű bemutatása és a feltett kérdés megválaszolása szempontjából nem is releváns, ezért itt csak a termékenység változásával foglalkozunk.

⁵⁵ Az „egyke”, mint kitüntetett probléma az értelmiség körében a századforduló táján megjelenik, melynek nyomán több írás is születik, lásd Széchenyi (1906), Buday (1909a,b). A húszas-harmincas években az írások száma megszorodik, lásd Kovács A. (1923), Illyés (1940), Kenéz (1934), Elek et al. (1936), Kiss (1937), Kovács I. (1937), vagy Hidvégi (1938). A jelenség leírásának és okai megfogalmazásának tudományos megközelítésére csak később, az '60-as, '70-es években kerül sor, lásd például Andorka (1969, 1975), vagy Mérey (1965, 1975).

termékenység még mindig nagyon magas volt és nem csökkent, sőt az első világháborút követően számottevő növekedést mutatott. (1. táblázat) Egy elaprózott birtokszerkezetet eredményező földosztás e gondolatmenet szerint a termékenység zuhanásával járt volna.

Összegző munkájában Andorka Rudolf (1987) is úgy vélte, hogy demográfiai átmenetet követő „termékenységcsökkenés általános tendenciája megmagyarázható a gazdasági és társadalmi változásokkal (...)”. (Andorka, 1987: 274) Véleménye szerint ezt a folyamatot felgyorsította a lassú gazdasági növekedés és a gazdasági válság. Ezzel együtt tovább növekedtek a gyermekvállalási hajlandóság társadalmi rétegenkénti különbségei. Miközben a szellemi foglalkozásúak és a birtokos parasztság körében alacsony volt és folyamatosan csökkent a gyermekszám, a mezőgazdasági munkások, a cselédek körében a magas termékenységi szint még növekedéssel is párosult a két világháború közötti időszakban.

Elmondhatjuk tehát, hogy Magyarországot, a demográfiai átmenetet követően, a 20. század harmincas éveinek végéig folyamatosnak mondható nagy ütemű termékenységcsökkenés jellemezte, miközben a házas termékenység tudatos szabályozása már 18. században is gyakorlat volt. A gyermekvállalási hajlandóság csökkenésének okai elsősorban gazdaságiak voltak, illetve a társadalmi viszonyokban bekövetkező változásokból fakadtak és a gyermeknevelés költségeinek jelentős növekedésén keresztül fejtették ki hatásukat. A csökkenés a mezőgazdasági munkásság kivételével minden társadalmi rétegben jelentkezett. Az anyagi jólét biztosításának és/vagy fenntartásának vágya, vagy a lecsúszástól való félelem, a születések számának visszafogását eredményezte a szellemi foglalkozásúak, az önállóan gazdálkodók között, akár a mezőgazdaságban, akár a kisiparban vagy a kereskedelemben voltak érdekeltek, de ez a trend a városi munkásságot sem hagyta érintetlenül. A harmincas években mutatkozó, az előző évtizedekhez képest is magasabb ütemű csökkenéshez a gazdasági válság is hozzájárulhatott. Azt is feltételezhetjük, hogy a gazdasági és társadalmi körülmények hatása nemcsak közvetlenül, a gyermekvállalásról racionálisan döntő szülői magatartáson, hanem közvetetten, egy így kialakult, a korábbinál lényegesen alacsonyabb gyermekszámot preferáló társadalmi érték- és normarendszer kialakulásán keresztül is megmutatkozott. (Andorka, 1987: 279)

4.2. A második világháború vége és az 1989-es politikai rendszerváltás közötti időszak

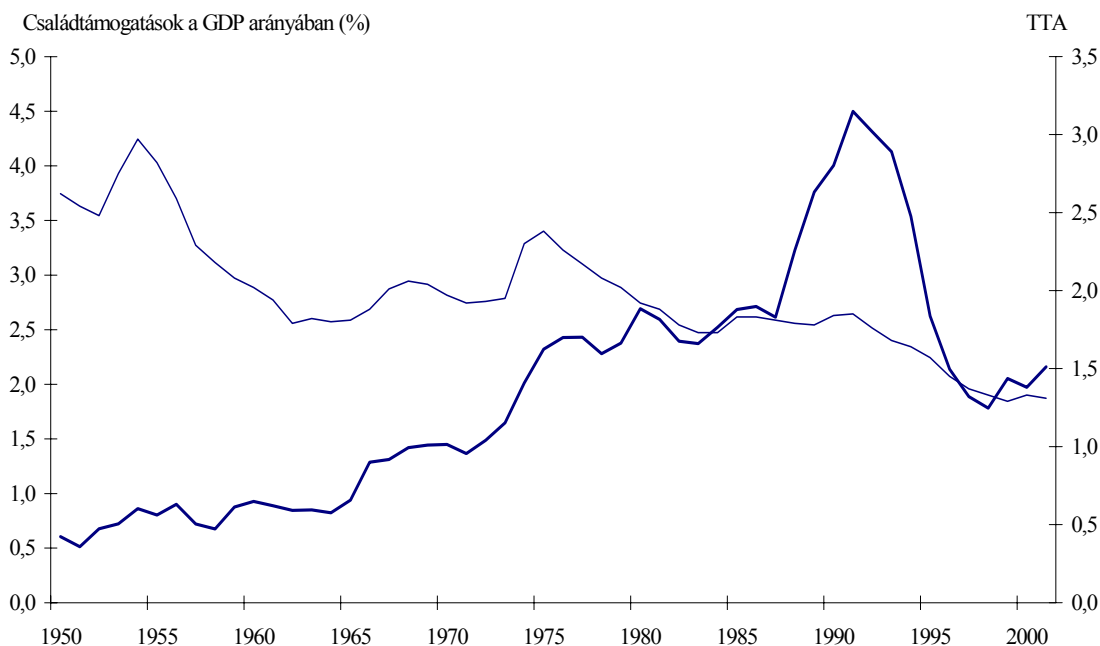
A második világháború és az 1989-es politikai rendszerváltás közötti időszakban a termékenység csökkenő trendje tovább folytatódott. A 20. század negyvenes éveit a

nyers élveszületési arányszám stagnálása jellemezte, kisebb ingadozások mellett. A mutató értéke 1940-ben 20, 1944-ben 20,6, 1948-ban 21, 1952-ben pedig 19,6 volt. A második világháború tehát nem okozott olyan törést a termékenységi mozgalmában, mint az első. Az 1951-1952-ben megmutatkozó termékenységcsökkenés hatására a kormány azonban 1953-ban megszigorította a művi terhesség-megszakítások gyakorlatát. Ezzel kezdetét vette az az időszak, melyben a kormányzat többször és különböző eszközökkel próbálta meg befolyásolni a gyermekvállalási hajlandóságot. Nem kis mértékben ezek hatására, a csökkenő termékenységi trend hullámzónak mutatkozik, kisebb-nagyobb hullámhegyeket és –völgyeket produkálva a vizsgált időszakban. Láthattuk, hogy a családi pótlék, mint a gyermek jogán járó ellátás, a 20. század elején megjelent Magyarországon, a családtámogatási rendszer kiépülése – más fejlett országokhoz hasonlóan – a század második felére tehető. A 9. ábrán a teljes termékenységi arányszám változása mellett feltüntettük egyrészt a családtámogatásokra fordított állami kiadások egy 0-18 évesre jutó összegét, 2000-es forintértéken számolva, másrészt megjelöltük azokat az éveket, amikor a politikai cselekvés negatív vagy pozitív ösztönzőkkel komolyabban átalakította a gyermekvállalási döntések peremfeltételeit.

A továbbiakban négy, népesedéspolitikai szempontból kitüntetett esemény szerint tagolva tárgyaljuk a rendszerváltásig tartó időszakot. Ezek (1) az 1953-as abortusztilalom, (2) a GYES bevezetése 1967-ben, (3) a 1973-as népesedéspolitikai határozat és (4) a GYED bevezetése 1985-ben.

9. ábra

A teljes termékenység arányszám és a családtámogatások aránya a GDP százalékában Magyarországon, 1950-2002

Forrás: KSH, saját számítások.

4.2.1. Az 1953-as abortusztilalom és az azt követő időszak

A művi terhesség-megszakítások tilalma a szabályozás szintjén már korábban is létezett, az 1953-as intézkedés csupán az ellenőrzés szigorította meg.⁵⁶ Az abortusztilalom hatására a nyers termékenységi arányszám már 1953-ra 21,6-ra nőtt, 1954-ben pedig már 23 volt. A változást még jobban érzékelteti a teljes termékenységi arányszám változása. Ennek nagysága 1952-ben ért el egy lokális mélypontot, értéke ekkor 2,48-on állt, 1953-ban viszont már 2,75, 1954-ben pedig 2,97 volt. A szigorú abortusztilalmat 1956-ban feloldották, ám a termékenységi mutatók jelentős csökkenése már 1955-től megindult és 1962-ig meredeken zuhant. (8. ábra) Az 1962-es adatok szerint minden 1000 lakosra 12,9 szülés jutott, a teljes termékenységi arányszám pedig 1,79 volt. Hasonlóképpen mélyponton állt abban az évben a tiszta reprodukciós együttható is (0,808).⁵⁷ A szakirodalom ma már evidenciaként kezeli azt a tényt, hogy Ratkó-korszakban csupán annyi történt, hogy a szülők előrehoztak olyan születeket, melyeket

⁵⁶ A Ratkó Anna egészségügy-miniszter nevével fémjelzett intézkedés a kormány 1004/1953. számú minisztertanácsi határozatával lépett hatályba, amit három évvel később az 1047/1956. számú minisztertanácsi határozat vont vissza. (Andorka, 1987: 280)

⁵⁷ A tiszta (nettó) reprodukciós együttható értékének alakulását 1953 és 2003 között az 1. függelék F1. táblázatában közöljük.

csak későbbre terveztek. Andorka (1987) a női kohorszok befejezett termékenységet vizsgálva egyértelműen kimutatta, hogy „azoknak a házas nőknek a befejezett termékenysége (...), akikre az 1953. évi intézkedés leginkább hathatott volna, évjáratról évjáratra csökkent, tehát az még a csökkenési tendenciát sem állította meg...”.⁵⁸ Ehelyett ez a beavatkozás egy olyan hullámzást vitt bele a termékenységi trendbe, melynek tovagyűrűző, döntően negatív demográfia és társadalmi következményei lettek.

Az ötvenes évek második felének és a hatvanas évek elejének termékenységuhanása mögött a társadalomban végbement gyors – részben spontán, nagyjából erőltetett – átalakulást kell sejtünk, azon belül is elsősorban az ipar és a mezőgazdaság arányainak eltolódását az előbbi javára. Az 1. táblázat jól mutatja, hogy az összességében folyamatos termékenység-csökkenés közepette is magas gyermekszámú mezőgazdasági munkásság termékenysége 10 év alatt harmadára csökkent, miközben más társadalmi rétegek körében is visszaesés figyelhető meg, igaz lényegesen kisebb mértékben. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok körében nemcsak a termékenység csökkent, hanem társadalmi réteggént is szinte teljesen eltűntek. Andorka kiemeli a társadalombiztosítás kiterjesztését a termelősövetkezeti tagokra, melynek nyomán „a parasztcsaládok megfontolásaiban (...) játszhatott az, hogy gyermekekre van szükségük ahhoz, hogy betegség esetén és idősorukban ne süllyedjenek nyomorba”. (Andorka, 1987: 285-286)

Ugyancsak a gyermekvállalási hajlandóság komoly csökkenése volt a kiváltója az Élet és Irodalom hasábjain zajlott vitának a magyarországi népesedési helyzet okairól és javításának lehetséges módzatairól, eszközeiről. A vitát generáló népi írók képviselőinek gondolatmenetében megjelenő közös érveket, az alábbiak szerint lehet összegezni (Heller, Némédi és Rényi, 1988):

- a termékenység csökkenő színvonalának végső oka a modernizáció, illetve annak szervesen, kívülről erőltetett elterjedése a magyar társadalomban; ebből adódnak a közvetlen okok: a szélsőséges, a közösségi érdekeket negligáló individualizmus, az anyagi élvezeteket hajszoló fogyasztói életmód, a tradicionális társadalmat jellemző erkölcsök felbomlása, a rosszul felfogott, az anyaszerepet leértékelő női egyenjogúság;
- a születésszám és a nemzeti kérdés összekapcsolása, geopolitikai megfontolások: a magas születésszám a nemzet nagyságának szigorú feltétele, ezért a magyarság

⁵⁸ Andorka (1987: 280). Ugyanitt Andorka az előrehozott születések számát körülbelül 89 ezerre becsüli.

egyre hátrányosabb helyzetbe kerül a magas termékenységi rátákat produkáló szomszéd népekkel szemben;

- pronatalista politika támogatása, erős etatista álláspont.

A népi írók álláspontjával szemben megjelent vélemények nem voltak ennyire egységesek, bár közös jegyük volt a női emancipáció pozitív megítélése, az erkölcsi megfontolások háttérbe szorulása, egy gyakorlatias érvelésmód. 1964 második felétől már a demográfusok is jelezték a nyilvánosság számára a demográfiai folyamatokból következő problémákat. Álláspontjukra jellemző az okok összetettségének hangsúlyozása, a demográfia, mint tudomány gyakorlati hatékonyságában való hit és ebből fakadóan egy aktív népesedéspolitika támogatása.

4.2.2. 1963-1971. A GYES bevezetésének időszaka.

A politika 1966-ban reagál az előző pontban bemutatott folyamatokra és a már évek óta folyó nyilvános vitára. Ebben az évben került sor a családi pótlék emelésére, jogosultságának kiterjesztésére a mezőgazdasági szövetkezetek tagjaira is, 1967-től pedig bevezették a gyermekgondozási segélyt, a GYES-t. A döntés előkészítése során az államapparátus szakemberei az 1960-as évek demográfiai mélypontját az alábbi okokra vezették vissza⁵⁹:

- iparosodás, urbanizáció, az ezekből fakadó társadalmi átrétegződés;
- magas női foglalkoztatottság;
- a lakosság műveltségi színvonalának emelkedése;
- a gyermekvállaláshoz kapcsolódó érzelmi és morális hozzáállás gyengülése.

A GYES bevezetésekor célként a születések számának tartós növelése fogalmazódott meg, a gyermeknevelés és a munkaerő-piaci részvétel között megmutatkozó feszültségek enyhítésén keresztül.⁶⁰ A GYES célja volt továbbá az anya és a gyermek kapcsolatában rendkívül fontos első éveken az anya zavartalan otthon tartózkodásának biztosítása. (Vukovich, 1991: 64; Tárkányi, 2003: 123) A döntés időzítésében fontos szerepet játszott egy foglalkoztatási szempont is: az 1953-as abortuszrendelet következményeként született nagy létszámú generációk várható

⁵⁹ Előterjesztés a Politikai Bizottságnak a népesedési helyzet alakulásáról – Cseterki Lajos, Orbán László, Párdi Imre, 1966. szeptember 29.

⁶⁰ A GYES bevezetéséről az MSZMP IX. Kongresszusa (1966. november 28. – december 3.) döntött, míg a létrehozó jogszabály, a 3/1967. (I.29.) Korm. számú rendelet volt.

munkába lépéséből adódó esetleges feszültségek levezetése, a GYES által érintett nők kivonásával a munkaerőpiacról.

Bevezetésekor a GYES biztosítási alapú ellátás volt, és ez a jellege 1999-ig megmaradt. 2000-tól – a családi pótlékhoz hasonlóan – a GYES is alanyi jogosultságú. Az ellátást 1992-től a központi költségvetés finanszírozza. A GYES bevezetésétől kezdve fix összegű, nem függ a keresettől, a nyolcvanas évek vége óta a gyermek sorszámtól sem. A GYES folyósítása alatt az anya munkaviszony fennmarad(t) és a gyermek meghatározott életkorától kezdődően részmunkaidős munkát is vállalhat(ott).⁶¹

Az 1962-es termékenységi mélypontot egy csekély mértékű növekedés, illetve szinten maradás követte az arányszámok tanúsága szerint. A tiszta reprodukciós együtttható 1963 és 1968 között folyamatosan növekedett, de a teljes termékenységi arányszám is – hároméves stagnálást követően – emelkedni kezdett 1966-ban. Bár 1966-ban kiterjesztették a családi pótlék jogosultságát és emelték a juttatás összegét is, ennek hatása legfeljebb 1967-től érződhetett a termékenység mutatószámain. Ha szigorúan a GYES bevezetésének termékenységre gyakorolt hatását vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy a termékenységi arányszámok kis mértékű, 2,5-3 százalékos növekedést mutattak 1968-ban az egy évvel korábbihoz képest (TTA: 1967: 2,01, 1968: 2,06; TRE: 1967: 0,923, 1968: 0,952). A már korábban megindult növekedést figyelembe véve azonban a családi pótlék rendszerében bekövetkezett változások és különösen a GYES bevezetésének hozzájárulása a termékenység változásához nem lehetett túl jelentős. Ezt a feltételezést erősíti a termékenység ezt követő, 1971-ig folyamatos csökkenése. A GYES ugyanis nem egyszeri beavatkozást jelentett a kormányzat részéről, hanem egy folyamatosan működő rendszer beindítását. Úgy tűnik, hogy az 1962-es mélypontot követően egy spontán, de nagyon lassú növekedési folyamat indult meg a termékenység terén, amit az új juttatás bevezetése meghosszabbított és valamelyest fel is erősített, de a megújuló csökkenést rövidtávon nem volt képes ellensúlyozni. Ezek az adatok ellentmondanak annak a vélekedésnek, mely szerint a hatvanas évek termékenységnövekedése alapvetően a GYES hatásának volt tulajdonítható⁶².

⁶¹ A GYES törvényi szabályozásáról lásd még Gábos (1996), Gábos (2000), Tárkányi (2001b). Az ellátás fő jellemzőit (kiadások, igénybevétel, az ellátás összege) a 2. függelék F6. táblázata, az ellátás szabályozásában bekövetkezett fontosabb változások jogszabályi háttérét pedig a 2. függelék F7. táblázata tartalmazza. Lásd még Gábos (2000), Gábos és Tóth (2000).

⁶² Például Kamarás (1991b: 361), Andorka (1987), Tárkányi (2003: 122). Nem elképzelhetetlen – igaz nem is túl valószínű – ugyanakkor, hogy a párok egy része már az új ellátás hírére, még a hatályba lépést megelőzően meghozták döntésüket a gyermekvállalásról.

Feltételezhetjük ugyanakkor, hogy a GYES bevezetésének nem rövidtávú hatása volt, hanem ellenkezőleg, az érintett korosztályok végső gyermekszámát emelte meg. A befejezett termékenység mutatói szerint azonban az 1935-1945 között született kohorszok végső gyermekszáma volt a legalacsonyabb a század folyamán. Ők a GYES bevezetésekor 22-32 évesek voltak. Közülük a legidősebbekre az 1973-as népesedéspolitikai intézkedések már nem lehettek érdemi hatással, termékenységüket esetleg a GYES bevezetése emelhetné volna. Tény ugyanakkor, hogy a fiatalabb korosztályok termékeny életszakaszukat évről évre magasabb gyermekszámmal fejezték be. Az ő termékenységi magatartásukat azonban érintették az 1973-as intézkedések és a GYED bevezetése is, velük kapcsolatban a GYES hatásának kimutatása komoly nehézségekbe ütközik.

A termékenységnek a hatvanas évek végén mutatkozó növekedése már 1969-ben megállt és három éven keresztül minden lényeges arányszám csökkent. A termékenység 1970-re a GYES bevezetése előtti szintre esett vissza.

4.2.3. 1972-1981. Az 1973-as népesedéspolitikai határozat.

A demográfus szakma által erőteljesen támogatott 1973-as népesedéspolitikai határozat azon a felismerésen alapult, hogy a termékenységsökkenés összetett folyamatok eredménye, ezért eredményt is csak komplex eszközrendszerrel lehet elérni. A határozat egy másik újdonsága volt, hogy már nyilvánosan is megfogalmazott népesedéspolitikai célokat, melyek a következők voltak:

- az egyszeri reprodukciót biztosító termékenységi szint elérése és tartós fennmaradása, a 2-3 gyermekes családtípus általánossá válása,
- a népesedésreprodukció folyamatának kiegyensúlyozása, a demográfiai hullámok újraképződésének elkerülése. (Vukovich, 1991: 64-65)

A népesedéspolitikai határozat leglényegesebb eleme a gyermeknevelés anyagi és infrastrukturális támogatása volt.⁶³ Emelkedett a GYES, az anyasági segély és a családi pótlék gyermekenkénti összege, kibővítették a lakásépítkezéssel kapcsolatos kedvezmények körét, kezdeményezték a három- és többgyermekes családok soron kívüli lakáshoz jutását. A határozat része volt továbbá a csecsemőhalálozások számának visszaszorítása, a szülés és a gyermeknevelés egészségügyi és intézményi feltételeinek javítása. A határozat előkészítői úgy vélték, hogy a terhesség-megszakítások emelkedő

⁶³ 1040/1973. (II.13.) MT számú határozat.

száma és a gyermekvállalási hajlandóság csökkenése között közvetlen összefüggés van. Ezért a határozat, az 1956 óta teljesen szabadon, feltételek nélkül elvégezhető művi abortusz végrehajtását ismét erőteljesen korlátozta, és elvégzését csak rendkívüli esetekben tette lehetővé. Ugyanakkor a határozat figyelmet fordított a korszerű családtervezésre, jó minőségű fogamzásgátló szerek bevezetésére. (Vukovich, 1991: 65)

A határozatot követő termékenységi folyamatok alakulásáról egyértelmű képet kaphatunk az élveszületési arányszám, valamint a külső beavatkozásokra azonnal és érzékenyen reagáló teljes termékenységi arányszám segítségével. Mindkét mutató 1975-ben érte el lokális maximumát (18,4, illetve 2,38) azután, hogy az 1971-es adatokhoz képest 27-, illetve 25 százalékkal emelkedett. 1975-től azonban tíz éven át mindkét mutató esetében folyamatosan csökkenés tapasztalhatunk, 1984-re értékük (11,8 és 1,70) már jóval alatta maradt a hatvanas évek elején mért, rendkívül alacsony értékeknek.

Bár a termékenység erőteljes növekedése következett be 1974-re az előző évi szinthez képest (a TTA 1,95-ről 2,32-re emelkedett), figyelemre méltó az a tény, hogy a folyamat, bár alig érezhetően, de már két évvel korábban elkezdődött. Az intézkedéscsomagnak a termékenység növekedésére gyakorolt hatásának mértékét bizonytalanná teszi a már korábban megindult növekedés ténye, értékét pedig a demográfiai folyamatok szempontjából kedvezőtlen időzítés: a hatás felerősítette a születések számának az 1953-as abortusztilalom okozta hullámzását.

Az 1973-as intézkedéseket utólag meglehetősen sokféleképpen értékelték a szakma és a kérdés iránt fogékony laikus közvélemény. Ezek az értékelések amellet, hogy nem voltak egybevágóak, időben is változtak. A „népi írók” a különböző folyóiratok hasábjain a hetvenes években is folytatódó népesedési vitákban pozitívan értékelték a határozat tartalmát és eredményeit. Kezdetben a szakmai közvélemény is az azonnal bekövetkező termékenységnövekedésre koncentrált, ám nemsokára napvilágot láttak a kedvezőtlen tendenciákra figyelő vélemények is. Egyes demográfusok már az évtized második felében figyelmeztettek arra, hogy a születések számának csökkenése tovább folytatódik majd, az intézkedések hatására csak előrehozott szülések történtek⁶⁴.

Ekkorra már nyilvánvalóvá váltak a konkrét beavatkozás, illetve általában a kormányzati programok lehetséges gyenge pontjai. Egyrészt ismét bebizonyosodott, hogy a terhesség-megszakítások tiltása nem növeli a termékenységet, csupán a szülések

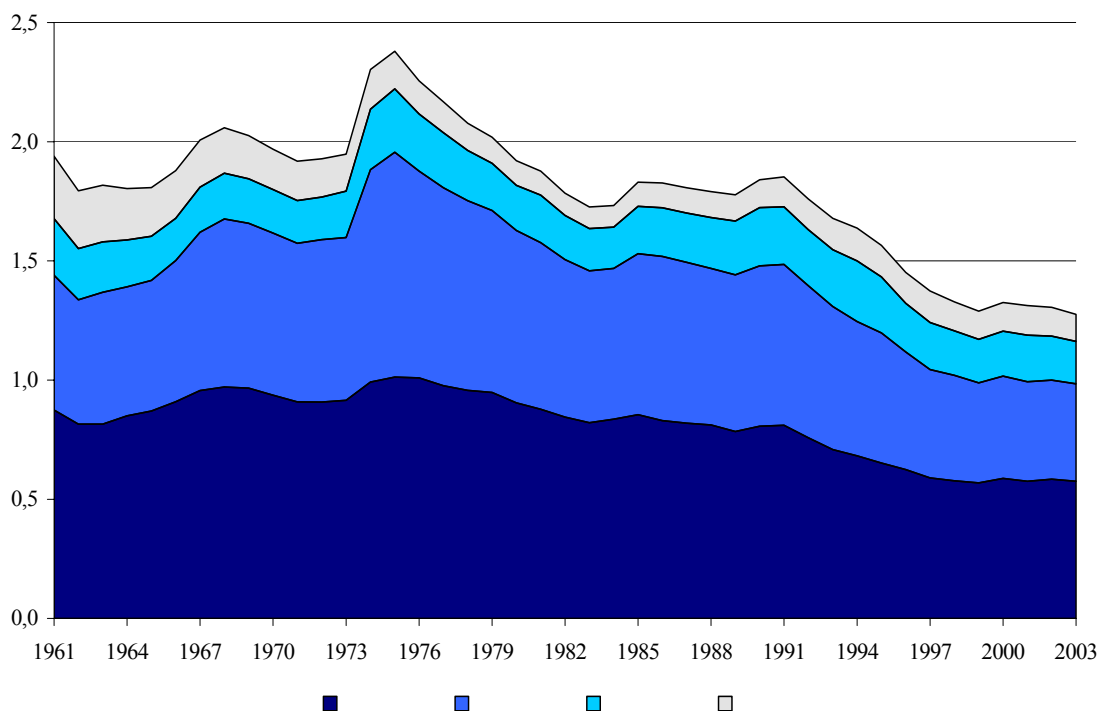
⁶⁴ Például Klinger (1977).

időzítését befolyásolja. A tiltás azért nem lehetett ezúttal sem eredményes, mivel a terhesség-megszakítások magas aránya nem oka a termékenység csökkenésének, hanem a születésszabályozás egyik eszköze. Kiderült továbbá, hogy a határozatban megfogalmazódott háromgyermekes családideál nincs összhangban a magyarországi családtervekkel, éppen ezért megvalósíthatatlan. A születési sorrend vizsgálata azt mutatja, hogy az intézkedések elsősorban a másodszülések arányát emelték, míg a harmadszüléseké csak kis mértékben emelkedett (Kamarás, 1991b: 367) (10. ábra) Végül, a határozat célkitűzései között szerepelt a reprodukció folyamatának kiegyenlítése. Az intézkedések bevezetésének időpontja miatt ezt a célt nemhogy nem sikerült teljesíteni, de a Ratkó-gyermekek szülőképes korba lépése miatt, az amúgy is népes generációk létszáma még nagyobb lett. Az 1973-as intézkedéscsomagnak tehát egyrészt nem sikerült tartósan biztosítani az egyszeri reprodukcióhoz szükséges születésszámot, másrészt szerepe volt a demográfiai hullámok újratermelődésében. (Vukovich, 1991: 65)

A kilencvenes években azonban valamelyest újraértékelődött az intézkedéseknek a termékenység színvonalára gyakorolt hatása. Ekkorra már értékelhetővé váltak az intézkedések által érintett női kohorszok befejezett termékenységét mutató adatok. Ezek pedig azt látszanak igazolni, hogy a beavatkozás legalábbis stabilizálta azoknak a nőknek a végleges gyermekszámát, akik 1945 és 1954 között születtek, tehát a hetvenes évek közepén 20-30 évesek voltak. „A második világháború után született generációk közül ténylegesen az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején született generációk érték el a legmagasabb végső gyermekszámot.” (Kamarás, 1991b: 372)

10. ábra

A születési sorszám szerinti teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon egy nőre, 1961-2003

Forrás: KSH.

Andorka az aktív népesedéspolitika hatását abban látta, hogy „az egygyermekes családok jelentős részénél közrejátszott a második gyermek vállalásában” és ez hozzájárult a kétgyermekes családmodell elterjedéséhez a magyar társadalomban. (Andorka, 1987: 293) A születési sorszám szerinti teljes termékenységi arányszám változása ezt teljes mértékben alátámasztja, egyben azt is megállapíthatjuk elárulja, hogy a harmadik és magasabb sorszámú szülések arány is nőtt, az elsőké viszont alig. (10. ábra) A hullámhegyet követő csökkenés elsősorban az első és második szülések elmaradásából fakad.

Ugyanakkor a hatás értékelésekor azt is figyelembe kell vennünk, hogy az érintett kohorszok egy része a GYES, másik része pedig a GYED bevezetésekor is termékeny életszakaszában volt. Ráadásul az 1973-as intézkedéscsomag több, egyenként is fontos elemből tevődött össze. Az egyes hatások elkülönítése az itt alkalmazottaknál finomabb elemzési technikákat igényel.

4.2.4. 1982-1990. A GYED bevezetése, a családi pótlék összegének emelése és jogosultságának alanyivá tétele.

A nyolcvanas évek úgy látszott, hogy az 1973-as népesedéspolitikai intézkedések csak rövidtávon megmutatkozó pozitív hatása volt, a termékenység csökkenése nem állt meg. 1981-ben ráadásul a népesedési folyamat határvonalhoz érkezett. A század egészén végigvonuló, csökkenő termékenység és a kedvezőtlen halálozási viszonyok együttes hatásaként ettől az évtől kezdve folyamatosan csökken az ország lakossága. A termékenységi arányszámok ismét szemléletesen mutatják a folyamat erőteljességét. Az 1977-ben még 1,0 fölött lévő (1,021) tiszta reprodukciós együttható 1984-re két tizeddel alacsonyabb volt (0,826), a teljes termékenységi arányszám pedig 1975 és 1984 között 29 százalékkal esett vissza.

Az 1984 októberében megszületett népesedéspolitikai koncepció céljait már az új népesedési helyzetből kiindulva fogalmazták meg. A program célja volt, hogy

- fokozatosan mérséklődjön a népességcsökkenés, hosszú távon stabilizálódjon, majd növekedjen a népesség száma, legalább az egyszerű reprodukciót biztosító termékenységi arányok eléréséig;
- a népesség struktúrája, korösszetétele kedvezőbbé, kiegyenlítettebbé váljon;
- a halandóság tartósan és folyamatosan csökkenjen, javuljon a népesség egészségi állapota. (Hoóz, 1988: 45-86)

Az új, hosszútávú koncepció több intézkedést is tartalmazott. 1985. január 1-i hatállyal bevezették a gyermekgondozási díjat, a GYED-et, megemelték az anyasági segély összegét, meghosszabbították a szülési szabadságot, kiterjesztették a gyermekápolási táppénzre való jogosultságot a gyermek tízéves koráig, új szociálpolitikai kedvezményeket léptettek életbe a lakásépítés területén, könnyítettek terhesség-megszakítás, nehezítették viszont a válás feltételeit. (Vukovich, 1991: 67)

Az intézkedéscsomag legfontosabb eleme, az európai viszonylatban is egyedülálló GYED, mely társadalombiztosítási viszonyhoz kötött, keresetarányos juttatás volt és az is maradt mindmáig. Folyósításának időszaka alatt az anya munkaviszonya fennmaradt. Bevezetésekor a GYED-et a terhességi gyermekágyi segély lejártá után, a gyermek egyéves koráig folyósították, abban az esetben, ha az anya a szülést megelőzően 270 napi munkaviszonnyal rendelkezett. Összege az előző évi átlagkereset 75 százaléka volt, de nem lehetett kevesebb, mint az öregségi nyugdíj

legkisebb összege. 1996. évi megszüntetésekor a GYED a gyermek kétéves koráig járt, összege legalább 270 napi munkaviszony esetén az átlagkereset 75 százaléka, legalább 180 napi munkaviszony esetében pedig 65 százaléka volt. Az ellátást 2000-tól újra bevezették, a megszűnés kori feltételekkel, ám a folyósítható összeg felső határát meglehetősen alacsonyan vonták meg. A GYED-et 1992-ig a társadalombiztosítás, azt követően megszünéséig, majd 2000. január 1.-től ismét a központi költségvetés finanszírozta.⁶⁵

Bevezetésének évében a GYED-et közel 70 ezren vették igénybe, a 1988-ban pedig megközelítőleg 160 ezren. Ezt követően az igénybevétel fokozatosan csökkent. Ennek egyik oka a születések számának 1991-től meginduló újbóli hanyatlása, másik oka pedig a rendszerváltást követően a női foglalkoztatottság nagyarányú csökkenése volt. A folyamatot jól mutatja a GYED-et, illetve a méltányossági szabály miatt szinte mindenki számára elérhető GYES-t igénybevevők számának együttes alakulása. A GYED-et igénybevevők száma már 1986-ban meghaladta a GYES-en lévők számát, ám a két adatsor közötti különbség csupán 1989-ig nőtt, azt követően fokozatosan csökkent egészen 1995-ig. (F6. és F8. táblázat)

A termékenységi arányszámok a GYED bevezetésének első két évében (1985 és 1986) kis mértékű növekedést, illetve stagnálást mutattak. A teljes termékenységi arányszám az 1984-es 1,70-ről 1,83-ra emelkedett 1985-re és értékét a következő évben is megőrizte. A tiszta reprodukciós együttható 1986-ban is csekély növekedést mutatott (1984: 0,826, 1985: 0,867, 1986: 0,870). Az 1986-os stagnálást csökkenés követte a termékenységi mutatószámokban, ám az 1990-es év ismét minden fontosabb arányszám növekedett, anélkül azonban, hogy az elért termékenységi szint lényegesen megközelítette volna az egyszerű reprodukcióhoz szükségeset. A tiszta reprodukció jelzőszáma már a következő évtől csökkenésnek indult, igaz az élveszületési arányszám, a teljes termékenységi arányszám és a nyers reprodukciós együttható csekély mértékben, de a megelőző éve szintjénél magasabb termékenységet mutatott.

Bevezetésekor, 1985-ben a GYED, mely tulajdonképpen a GYES rendszerének megreformálásaként jött létre, adekvát eszköznek tűnt a termékenységsökkenés legfontosabb okának, a gyermekvállalás és –gondozás, valamint a nők munkaerő-piaci részvétele közötti konfliktus megoldatlanságának kiküszöbölésére. A nyolcvanas évek

⁶⁵ A GYED törvényi szabályozásáról lásd még Gábos (1996), Gábos (2000), Tárkányi (2001b). Az ellátás fő jellemzőit (kiadások, igénybevétel) a 2. függelék F8. táblázata tartalmazza. Lásd még Gábos (2000), Gábos és Tóth (2000).

végén a GYED hatékonyságát növelte a teljes foglalkoztatottság, a munkahelyre való visszatérés biztonsága és a gyermekek nappali ellátását biztosító intézményrendszer működése. A kor szerinti termékenységi arányszámok is azt mutatják, hogy a bevezetést követő néhány évben az ellátás hatékony tudott maradni. A GYED hatása elsősorban a 24-35 éves korosztályban érvényesült, hiszen lehetővé tette, hogy a munkahelyi előremenetelt fontosnak tartó nők későbbre halasszák szüléseiket, akár első, akár magasabb sorszámú szülésről volt is szó. (Kamarás, 1991b: 363) A generációs befejezett termékenység mutatói is arról árulkodnak, hogy a GYED hatása nem előrehozott szülésekben mutatkozott meg, hanem az elhalasztott szülések megtörténtében. Az ellátás bevezetését követő csekély mértékű termékenységnövekedésben szerepet játszhatott például a családi pótlék összegének egyidejű emelése is. A GYED bevezetésekor 24-35 éves korosztályok, melyek tagjai a hetvenes években kezdték meg és a kilencvenes évek végén fejezték be termékeny életszakaszukat, 1,92-1,94 közötti végső gyermekszámot értek el. Ez a szám a húsz évvel ezelőtti adatoknak felel meg (az 1980-ban 45-49 éves nők elért végső gyermekszáma 1,93 volt).

1988 és 1990 között két, igen lényes változás következett be a családi pótlék rendszerében.⁶⁶ 1988-ban és 1989-ben is két-két alkalommal emelték az ellátás összegét, ami jelentős reálérték-növekedést. (F9. táblázat) A két év során a jogosult kétgyermekes családok mintegy 51 százalékos reálérték-növekedést tapasztalhattak az ellátás összegében, a családi pótlékra fordított teljes kiadások mértéke pedig még ennél is jobban, 65 százalékkal nőtt. (Tóth, 1995: 12)

1990-ben a jogosultsági kritériumokban történt változás. A családi pótlék állampolgári jogúvá vált, az általános-, illetve a középiskolák nappali tagozatos tanulói esetében pedig kiterjedt azok 20-ik életévéig.⁶⁷ Ennek hatására az igénybevétel 11 százalékkal növekedett 1989-ről 1990-re.

A teljes termékenységi arányszám az 1985 óta tartó nagyon csekély mértékű csökkenés után 1990-ben 3 százalékkal volt magasabb, mint egy évvel korábban. Ez a mutató a következő évben is növekedett, igaz olyan kis mértékben, hogy helyesebb lenne stagnálásról beszélni (1990: 1,84, 1991: 1,86). Hasonló változást mutattak a

⁶⁶ A családi pótlék törvényi szabályozásáról lásd még Jarvis és Micklewright (1994), Gábos (1996), Gábos (2000), Tárkányi (2001b). Az ellátás fő jellemzőit (kiadások, igénybevétel) a Függelék F9. táblázata tartalmazza. Az ellátás történetéről, paramétereinek változásáról, a családi pótlék és általában a magyar családtámogatások szegénységnyhító és jövedelemkiegyenlítő hatásairól lásd még Jarvis és Micklewright (1994), Tóth (szerk.) (1995), Förster és Tóth (1999), Gábos (2000), Gábos és Tóth (2000).

⁶⁷ 1990. évi XXV. törvény.

reprodukciós együtthatók is. 1990-ben a tiszta reprodukciós együttható 7 százalékkal volt magasabb az előző évinél, azonban 1991-re egy alig észlelhető csökkenés következett be (1990: 0,889, 1991: 0,885). Felmerül a kérdés, hogy a mutatószámok 1990-re bekövetkezett növekedése és a következő évi szinten maradása összefüggésben volt-e a családi pótlék rendszerének kiterjesztésével, az ellátás reálértékében bekövetkezett jelentős változással, és ha igen, melyikkel a kettő közül?

A termékenységi adatok arra utalnak, hogy mindkét változás szerepet játszott a termékenység 1990-91-es növekedésében, de még e két hatás sem ad teljes magyarázatot. Ha csupán a családi pótlék reálérték növekedése hatott volna, annak korábban meg kellett volna mutatkoznia a mutatószámokban. Ha csupán a jogosultság kiterjesztése gyakorolt volna hatást a termékenységre, akkor pedig az túl korán következett be a növekedés, hiszen az 1990-es születések nagyobbik részéről a döntés már az előző évben meg kellett történnie, ráadásul az állampolgári jogosultságot biztosító törvény csak 1990. áprilisától lépett hatályba.

Összességében úgy véljük, hogy a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején megmutatkozó termékenységnövekedési szakaszokat – más tényezők mellett – nem önmagában a GYED vagy a családi pótlék változása, hanem a családpolitika egészének ekkori állapota járt termékenységnövelő hatással. A nyolcvanas évek legvége és a kilencvenes évek legeleje a családpolitikai rendszer legteljesebb időszaka volt, működött a GYES, a GYED rendszere, maximális kiterjedését érte el a családi pótlék, ráadásul az ellátások reálértékét figyelembe véve is ekkor regisztrálhattuk a legjobb éveket. A gyermekvállalás költségeinek csökkenése mellett a termékenység növekedésében szerepet játszhattak még az 1989-es esztendő politikai eseményei által az egyének és a családok jövőjével kapcsolatban keletkezett optimista várakozások. Figyelemmel kell vennünk azonban azt a tényt, hogy e számos tényező együtt járása mellett is a termékenység csak nagyon kis mértékben növekedett, színvonala pedig elmaradt az egyszerű reprodukcióhoz szükségesétől.

4.3. Az 1989-es rendszerváltást követő időszak

Már a nyolcvanas évek végétől, de 1990-től kezdődően döntően megváltoztak azok a külső gazdasági és belső társadalmi-gazdasági-politikai feltételek, melyek a magyar állam bevételeinek újraelosztását meghatározták. A változások az állami elosztás mértékének csökkentése és a bevételek hatékonyabb felhasználása irányába hatottak. A többpártrendszer és a szabadon választott parlamentnek felelős végrehajtó hatalom

létrejöttével ugyanakkor nyilvánosan is megvitathatóvá váltak az újraelosztás szempontjai, a preferenciák mögött meghúzódó értékek és érdekek.

A magyar családtámogatási rendszer 1990-ben európai viszonylatban az élen állt mind a GDP-hez viszonyított arányát, mind pedig a szociális kiadásokon belül elfoglalt helyét tekintve. Abban az évben a GDP 4,1 százalékát fordították a családtámogatási rendszer finanszírozására. (9. ábra) Ugyanez a mutató 1991-ben érte el maximumát (4,4 százalék), 1994-ben pedig 3,9 százalék volt. A mutató növekedése, illetve magas értéken maradása ezekben az években egy fogyatkozó GDP mellett történt, ezért a valóságban egy reálérték-csökkenés tapasztalhattunk.

Új ellátás volt a GYET bevezetése. A három- és többgyermekes, gyermeküket otthon nevelni kívánó anyák által igényelhető ellátás a legkisebb gyermek nyolcéves koráig jelent a mindenkori öregségi nyugdíjminimum összegével megegyező támogatást. A támogatás, jellegénél fogva, a többgyermekes anyák munkaerő-piaci kivonulását ösztönözte. A társadalombiztosítási alapok profiltisztításának keretében 1992-től az állami költségvetéshez került a GYED és a GYES finanszírozása. E kisszámú változásoktól eltekintve a családtámogatás rendszere 1990-1994 között változatlan maradt, miközben az ellátások színvonala reálértékben folyamatosan csökkent. A kilencvenes évekre ugyanakkor megváltoztak azok a feltételek, melyek néhány évvel korábban segítették a GYED hatását. A foglalkoztatottak számának csökkenése, a munkahelyek bizonytalansága és az óvodai-bölcsődei hálózat fokozatos leépülése nem kedveztek a munkaviszonnyal rendelkező nők gyermekvállalási kedvének. A kormány, 1994-ben, vagyis működésének utolsó évében elfogadott egy hosszú távú népesedési koncepciót is⁶⁸. A határozat az egyszerű reprodukciós szint elérését, majd meghaladását tűzte ki célul, ezt azonban már gyakorlati lépések azonban nem követték.

A kilencvenes évek első felében, 1991-et követően minden termékenységi arányszám csökkenésnek indult, és négy év alatt közel 16 százalékot veszített értékéből (1991: 1,86; 1995: 1,57). Az arányszám 1993-ban már kisebb volt, mint az addigi legalacsonyabb, az 1984-es érték. A tiszta reprodukciós együttható is hasonló mértékű, 15 százalékos csökkenést mutatott 1991-1995 között (1991: 0,885; 1995: 0,750). A csökkenés, mely beleillett a termékenység csökkenő trendjébe, egy kiterjedt, ám reálértékéből folyamatosan veszítő családtámogatási rendszer mellett ment végbe. Azt is

⁶⁸ 1031/1994. (IV. 30.) számú kormányhatározat.

figyelembe kell azonban venni, hogy a volt szocialista országokban, ebben az időszakban lényegesen nagyobb mértékű termékenységcsökkenés következett be, mely részben magyarázható a családtámogatási rendszer fenntartására tett kormányzati erőfeszítésekkel. Másrészt azonban az is igaz, hogy Magyarország a kelet-európai országokkal való összehasonlításban viszonylag alacsony termékenységgel érkezett a rendszerváltás küszöbére. (6. ábra)

Az 1995-ös Bokros-csomag komoly változásokat hajtott végre a családtámogatási rendszerben.⁶⁹ Ennek során a kormány a családtámogatási rendszer pénzügyi ellátásait kizárólag szegénységnyhító és jövedelemgyenlőtlenség-csökkentő eszközként vették figyelembe, termékenység-ösztönző funkciójukat nem. Az intézkedéscsomag első változatában a családi pótlék és a GYES jövedelem- és vagyoni teszthez kötését, a GYED megszüntetését, és a várandóssági pótlék egyszeri kifizetésére történő átalakítását tervezték.⁷⁰

Bár első körben az Alkotmánybíróság több pontban is alkotmányellenesnek találta a csomag családi támogatásokat érintő részét (is), a jogbiztonság sérülésére vonatkozó kifogásokat a kormány az intézkedések elhalasztásával, és egy évvel későbbi bevezetésével kivédte és a csomag 1996. április 1-jén hatályba lépett.⁷¹ A kormány döntésének hatására a családtámogatásokra fordított kiadások 1996-ban már csak a GDP 2,2 százalékát, 1997-ben pedig csupán 1,9 százalékát tették ki.⁷²

Annak ellenére, hogy – mint említettük – a rendszer átalakításának céljai között nem szerepelt a termékenység befolyásolása, az intézkedések jellegénél fogva várható volt, hogy negatív hatással lesz a születések számára. A termékenység 1991 óta folyamatos, de lassuló ütemű csökkenése 1996-ban újabb lendületet vett, majd később

⁶⁹ Az 1994-es kormányváltást követően, a magyar gazdaságpolitika alakítóinak értékelése szerint a gazdaság külső és belső egyensúlya oly mértékben megromlott, hogy az kormányzati beavatkozást, stabilizációt igényelt. Az adott év márciusában meghirdetett Bokros-csomag ennek a stabilizációnak az eszközrendszerét jelentette. A csomag egyrészt gazdaságpolitikai eszközöket tartalmazott (forintleértékelés, vámpótlék), másrészt jelentős lendületet kívánt adni az évek óta húzódo államháztartási reformnak. A családtámogatási rendszer átalakítása ez utóbbi része volt.

⁷⁰ 1995-től megszűnt a gyermekek után járó adókedvezmény.

⁷¹ El kellett tekinteni azonban például a vagyoni teszt bevezetésétől és a kétkeresős családok automatikus kizárásától a családi pótlék rendszeréből. A családi pótlék jogosultságának jövedelemhatárait a gyermekes háztartások egy főre jutó nettó bevételei alapján állapították meg. Az előzetes tervekkel ellentétben összesen három jövedelemsávot határoztak meg, melyeken belül egyre csökkenő összegű családi pótlék járt a gyermekek után. Alanyi jogon járt továbbra is a családi pótlék a három- és többgyermekes családok számára, valamint a tartósan beteg vagy fogyatékos gyermekek után. A GYES esetében egyetlen jövedelemhatárt állapítottak meg, amely megegyezett a családi pótlék esetében megállapított legmagasabb értékkel.

⁷² Lásd Gábos (2000: 116, M1. táblázat). A bevezetett jövedelemteszt következtében a családok nagyjából 9-, a gyermekek 7 százaléka került ki a rendszerből. A rendszerből elsősorban a magasabb jövedelműek és a magasabb iskolai végzettségűek, valamint a fővárosiak szorultak ki. (Sipos and Tóth, 1998: 307)

lassult. A negatív gyermekvállalási döntések elsősorban a magasabb sorszámú születések esetében mutatkoztak meg. (10. ábra) Bár a törés egyértelmű, úgy tűnik a családtámogatási rendszer részleges leépítése talán a vártnál kevésbé járt drámai hatással. Amikor a Bokros-csomagnak a termékenységre gyakorolt hatását elemezzük, tekintettel kell lennünk arra a tényre is, hogy a családok bevételeinek csökkenésében a reálbérek csökkenése nagyobb súllyal esett latba, mint a családtámogatási rendszer pénzbeli juttatásainak elmaradása.

Az 1998. évi kormányváltást követően visszaállították a családtámogatási rendszer 1995-ben leépített elemeit. 1999-től ismét állampolgári jogon jár a családi pótlék⁷³, visszakerült a rendszerbe az eltartott gyermekek utáni adókedvezmény; 2000. január 1-től pedig visszakerült a rendszerbe, igaz az igény bevehető maximális összeg jelentős korlátozásával, a GYED. Szintén állampolgári jogosultságúvá vált a GYES, mely esetében teljes mértékben megszűnt az ellátás igénybevételének járulékfizetéshez kötése.⁷⁴

Az újabb, 2002. évi kormányváltás alapvető változásokat nem hozott a rendszerben, attól eltekintve, hogy míg az Orbán-kormány időszakában a hangsúly a családi pótlékról az adókedvezményekre került, addig a hivatalban lévő kormány ismét az előbbire összpontosít. A folytonosság intézményi formáját az előző kormányzati ciklusban életre hívott Népesedési Kormánybizottság jelenti.

A termékenységi adatokat elemezve láthatjuk, hogy a kilencvenes évek nagy részét jellemző csökkenés megállt, lelassult. 1991-et követően a 2000. év volt az első, mikor a teljes termékenységi arányszám nem csökkent, hanem nőtt, az 1999-ben mért 1,29-es értékről 1,33-ra. 2001-ben és 2002-ben ennél valamivel alacsonyabb volt (1,31-1,31), 2003-ban pedig a csökkenő trend folytatódását valószínűsítő 1,28-as arányszámot mutatnak a statisztikák. Csak egy későbbi elemzés döntheti el, hogy egyáltalán a csökkenő trend folytatódásáról beszélhetünk-e és a 2000-2002-es időszak csak egy időleges megtorpanás volt, vagy a 2000 és 2003 közötti évek trendfordulóként értelmezhetők. Arra is csak később adható válasz, hogy mi okozta ezt a megtorpanást. Egyik lehetséges magyarázat, hogy a családtámogatási rendszer 1999-től megindult bővülése hatására a korábban elhalasztott szülések részben megtörténtek. A 2.2. alfejezetben már szóltunk az időzítési hatásról, tehát a születések későbbre

⁷³ 1999 és 2002 között a gyermek hatéves korától *iskoláztatási támogatás*.

⁷⁴ Nagyobb hangsúlyt kapott a *rendszeres gyermekvédelmi támogatás* (1999 és 2002 között *kiegészítő családi pótlék*), azt azonban – vizsgált témánk szempontjából – nem tekintjük a családtámogatási rendszer részének, lévén egy – igaz a gyermek jogán járó – segély típusú ellátás.

halasztásának lehetséges következményeiről a naptári éves és a befejezett termékenység viszonyára. A hipotézis hívei azt valószínűsítik, hogy az egyes női kohorszok befejezett termékenységében az éves termékenységi mutatók csökkenése nem, vagy csak lényegesen kisebb mértékben mutatkozik majd meg. Magyarországra vonatkoztatva tehát – a bevándorlási minták és a családtámogatási rendszer radikális megváltozásával nem számolva – ebből az következne, hogy az előttünk álló évtizedekben a naptári éves termékenység nem csökken tovább, esetleg lassú növekedés is elképzelhető. Lehetséges ugyanakkor, hogy a csökkenés, ha egyre lassuló ütemben is, de tovább folytatódik.⁷⁵

A 2.2. alfejezetben kitértünk a rendszerváltás lehetséges szerepére a kelet-európai országok termékenységi folyamataiban. Felsoroltuk mindazokat a tényezőket és mechanizmusokat, melyek révén az új politikai és gazdasági rendszer megváltoztatta a gyermekvállalási döntés peremfeltételeit. Ezek feltételezhető hatása eltérő lehetett a termékenységre, többségük azonban a gyermeknevelés költségeinek növekedése irányába hatott. Az említett tényezők közül az alábbiakban kettőre, a munkaerőpiac átalakulására és az iskolázottság hatására térünk ki röviden és vázlatosan.

Mind a gazdasági aktivitás, mind pedig az iskolázottság termékenységi hatását vizsgálta Spéder (2003b) a rendszerváltást követő időszakban. Az eredmények azt mutatják, hogy a változások eltérően érintették a gyermekvállalási magatartást, a szülőképes korú nők gazdasági aktivitása szerint. Az általános csökkenő trenden belül a foglalkoztatottak gyermekvállalási hajlandósága 1994 és 1999 között folyamatosan csökkent. Elemzésében a szerző megállapítja, hogy a munkapiac beszűkülése és átalakulása „azzal a következménnyel járt, hogy a szülőképes foglalkoztatott nők *módosították* gyermekvállalási gyakorlatukat, mely változás a szülések visszafogásaként értendő. Mindez *nem sokszerűen, hanem fokozatosan következett be (...)*”.⁷⁶ Spéder oly módon árnyalta elemzését, hogy a foglalkoztatottak gyermekszámát életkori csoportok szerint is megvizsgálta. Ennek során arra az eredményre jutott, hogy a fiatalabb korosztályok, tehát a 30 év alattiak körében a gyermekvállalási hajlandóság folyamatosan csökkent, a 30-34 éveseké pedig 1993-at követően szinte folyamatosan növekedett a vizsgált időszakban, míg a 35-39 éveseké az évtized második felében, 1997-től emelkedett. Ezzel párhuzamosan – ugyancsak a foglalkoztatottak körében – az

⁷⁵ A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetében készülő népességszám-előrejelzésekben Hablicsek-László a közepes hipotézis során 2000 és 2050 között a TTA 1,28-ról 1,60-ra növekszik, csökkenő ütemben. Ez valamelyest eltér az ENSZ közepes hipotézisétől, mely az időszak döntő hányadára alacsonyabb teljes termékenységi mutatót vár. Hablicsek (2003: 555).

⁷⁶ Spéder (2003b: 99). Kiemelés a szerzőtől.

évtized végére a 25-29 éves korosztály mutattak a legmagasabb gyermekszámot. Ennél is szembetűnőbb azonban, hogy míg a 30-34 éves foglalkoztatott nők átlagos gyermekszáma 1993-ban csupán fele volt a 15-19 éveseknek, addig 2000-re az idősebb korcsoport által szült gyermekek átlagos száma már meghaladta a 20 év alattiakét. (Spéder, 2003b: 98-99) Ezek az eredmények egyértelműen utalnak a munkaerő-piaci jelenlét és a gyermekvállalás közötti időzítések eltolódására a kilencvenes években. Ez oly módon következett be, hogy a nők egyre nagyobb arányban lépnek be a gyermekvállalást megelőzően a munkapiacra, ahol több évet is eltöltenek, míg a szülés miatt karrierjüket megszakítják.⁷⁷ A nem foglalkoztatott nőkre vonatkozóan, Spéder (2003b) megállapítja, hogy a gyermeküket otthon nevelők és valamilyen anyasági támogatásban részesülők gyermekvállalási hajlandósága éles töréseket mutatott, mely elsősorban a családtámogatási rendszer változásainak következménye lehetett, míg az egyéb inaktívak esetében a trend hullámzó volt.

Ugyancsak fontos szerepet játszhatott a termékenység alakulásában az elmúlt másfél évtizedben az emberi tőke szerepének felértékelődése, mely legnyilvánvalóbb módon a felsőoktatás expanziójában és az iskolai végzettség szerinti bérhozzamok radikális differenciálódásában mutatkozott meg.⁷⁸ Spéder (2003b) vizsgálatai jelzik egyrészt a szülőképes korban lévő nők iskolai végzettség szerint összetételének változását, másrészt a különböző iskolai végzettségű anyák gyermekvállalási mintáinak átalakulását a kilencvenes években. (Spéder, 2003b: 105-110) A rendszerváltást követő években az összes élveszületésen belül megnőtt a legalább szakmunkásképzőt végzett, de különösen a diplomás anyák gyermekszáma, a legfeljebb általános iskolát végzettké viszont csökkent. A szerző, az iskolai végzettség szerinti teljes termékenységi arányszámok vizsgálata során azonban azt is kimutatta, hogy az élveszületések száma a 0-7 osztályt végzettek körében 1994-ig nőtt, majd rövid stagnálást követően csökkent, ám 2000-ben még így is magasabb volt, mint a rendszerváltáskor. (11. ábra) Minden más csoportban jelentősen esett a gyermekszám, a folyamat eltérő dinamikája mellett. A 8 általánost végzettek teljes termékenysége 1990-ben alacsonyabb volt mind a szakmunkásképzőt végzettekénél, mind a diplomásokénál, 2000-re azonban már valamivel magasabb átlagos gyermekszámot mondhattak magukénak. Mindez azt is jelenti, hogy a rendszerváltást követő évtized közép- és

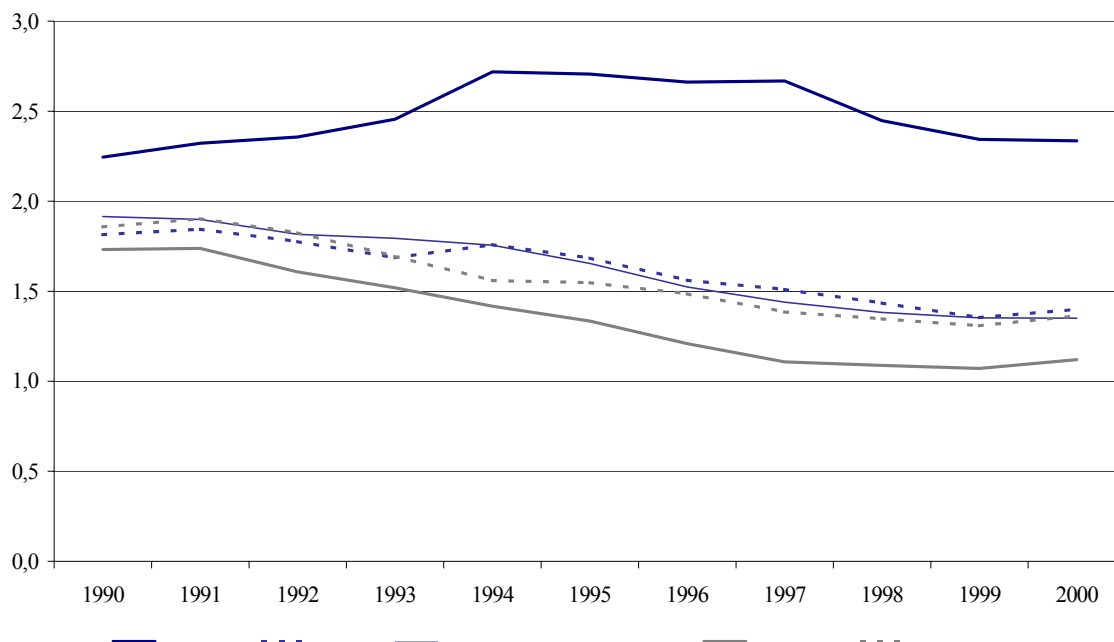
⁷⁷ Spéder (2003b: 99-100). A szerző azonban figyelmeztet, hogy ez a hipotézis további kutatást igényel.

⁷⁸ Az erre vonatkozó legfrissebb kutatási eredményekről lásd például Galasi (2004), Kézdi, Horváth és Hudomiet (2004).

felsőoktatási expanziójának az anya iskolai végzettsége szerinti élvészületések megoszlására gyakorolt hatását tompította a különböző iskolázottságú nők átlagosan szült gyermekszámának eltérő dinamikája. Ez utóbbi hiányában, tehát az 1990-es minták állandósága esetén, 2000-re a magasabb iskolai végzettségű anyák által szült gyermekek száma nagyobb arányt képviselt volna az összes élvészületésen belül, mint ahogyan azt a statisztikai adatok ténylegesen mutatják. Az elemzés másik fontos megállapítása, hogy az érettségizettek átlagos gyermekszáma az időszak kezdetén és végén is a legalacsonyabb volt és lemaradásuk idővel növekedett. (Spéder, 2003b: 109)

11. ábra

A teljes termékenységi arányszám alakulása az anya legmagasabb iskolai végzettsége szerint, 1990-2000

Forrás. Spéder (2003b: 109, 8. táblázat)

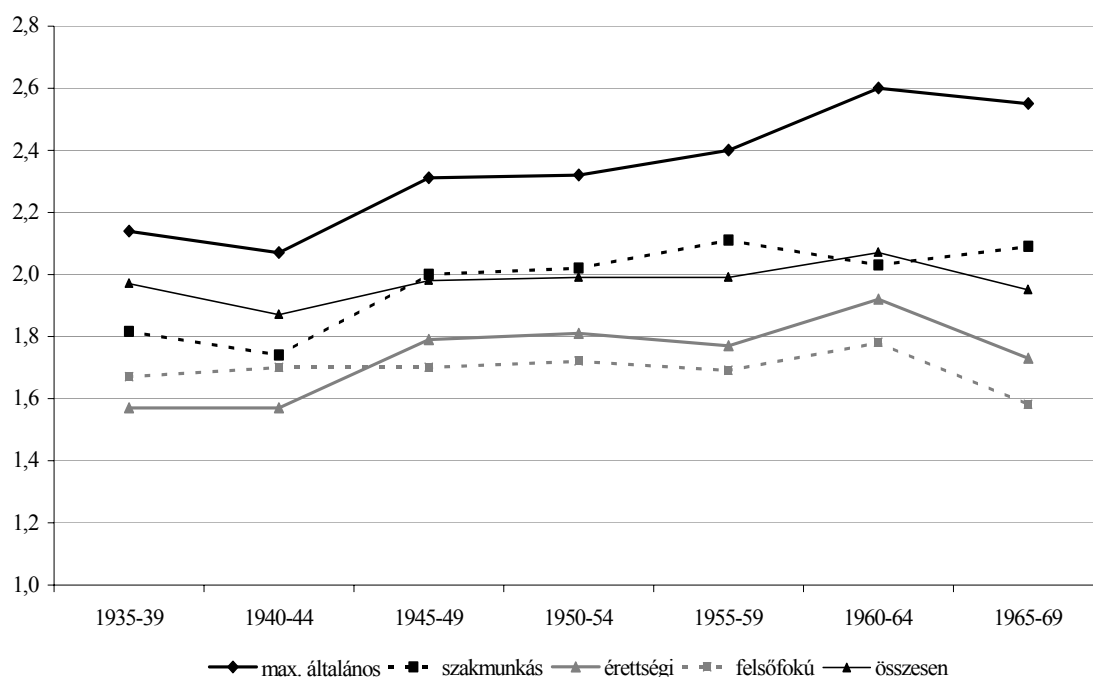
Megvizsgálhatjuk az iskolai végzettség hatását a befejezett termékenységre is. A 12. ábra a szülőképes korból már kilépett nők, az 1935 és 1969 között született, ötéves kohorszok végső gyermekszámát ábrázolja az anya legmagasabb iskolai végzettsége szerint.⁷⁹ Az ábra egyrészt visszaigazolja a hivatalos statisztikai adatokat, melyek

⁷⁹ A 12. és 13. számú ábrák alapjául szolgáló adatok forrása a TÁRKI Omnibusz-vizsgálatai, 2002. június és 2004. novembere között. Az ebben az időszakban havi rendszerességgel lefolytatott, összesen 27 adatfelvétel során mindenkitől megkérdeztük, hogy élete folyamán összesen hány gyermeke született. Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis a havi adatok összevonásával készült. Az elemzésbe bevont nők

szerint – mint korábban már említettük – a legalacsonyabb gyermekszáma az 1940-44 között születetteknek van, a fiatalabb korosztályok befejezett termékenysége már valamelyest magasabb. Az 1960-64 között születettek végső, átlagos gyermekszáma meghaladja a 2,0-es értéket. Ezt mutatja az ábra „Összesen” görbéje.

12. ábra

A 2003-ig befejezett termékenység az 1935-69 között született ötéves női kohorszokban, iskolázottság szerint

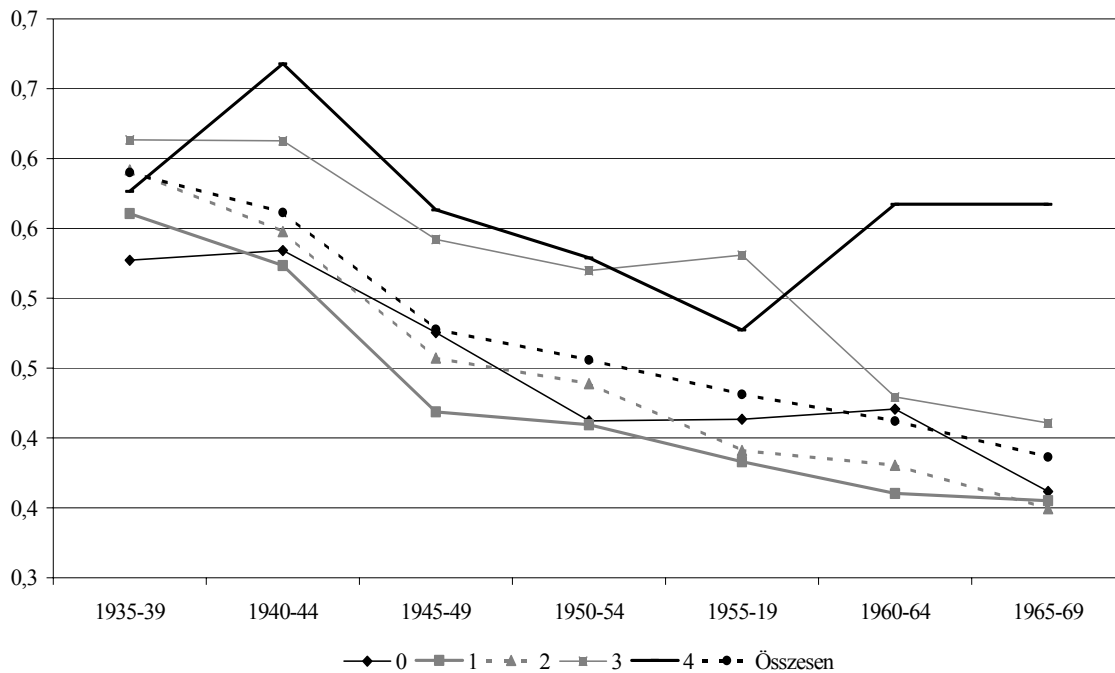
Forrás. TÁRKI.

Láthatjuk azt is, hogy a legfeljebb általános iskolát végzettek befejezett termékenysége minden kohorsz esetében a legmagasabb. A szakmunkásképzőt végzettek görbéje meglehetősen hektikusan mozog, mindvégig a kohorsz-átlag közelében. Az érettségizettek és a diplomások végső gyermekszámában nem tapasztaltunk jelentős különbséget, ám az 1944 után születettek körében az előbbieké minden kohorszban magasabb.

elemszáma N=8174. Az 1935 előtt született kohorszokat azért hagytuk ki az elemzésből, mert nem számolhattunk azzal, hogy halandóságuk független az iskolázottságuktól, ami a végső gyermekszámra vonatkozó becslést erősen torzíthatta. Az 1965-69-es korosztályok termékenysége még nem teljesen befejezett, a görbék visszahajlását ebben a csoportban részben ez okozza. A számításokat Tóth István Györggyel közösen készítettük.

13. ábra

Az iskolázottság relatív szórása az egyes születési kohorszokon és a különböző befejezett termékenységi csoportokon belül

Forrás. TÁRKI.

A következő grafikonon az iskolai végzettség relatív szórását, tehát a becslés standard hibája és átlaga közötti arányt ábrázoltuk a különböző befejezett termékenységi nők körében, ugyancsak az 1935 és 1969 között születettek öt éves korcsoportjainál. (13. ábra) Megfigyelhetjük, hogy a mutató folyamatosan csökken, ahogyan az idősebb korosztályoktól haladunk a fiatalabbak felé, ami arra utal, hogy egy kohorszon belül a végső gyermekszám egyre kevésbé függ az anya iskolai végzettségétől. Kivételt jelentenek azonban a négy vagy többgyermekesek, akiknél az iskolázottság szórása az 1959 után születettek között megnő. Az iskolai végzettség relatív szórása a 4 vagy többgyermekesek, valamint a 3 gyermekesek körében minden kohorszon belül magasabbnak bizonyult, mint az 1-2 gyermekesek vagy a gyermektelenek körében. Ez arra utal, hogy a magasabb végső gyermekszámú nők között a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségűek felülreprezentáltak.

4.4. Összegzés

A magyarországi termékenység 1876 óta – kisebb megszakításokkal – folyamatosan csökken. Az 1960-as évek óta a születések száma – néhány év kivételével a hetvenes évek közepén – már nem elegendő a népesség egyszerű reprodukciójának

biztosításához, 1981 óta pedig csökken a népesség száma. A 2003-as termékenységi arányszámok az eddigi legalacsonyabb értékeket mutatják, jelentősen elmaradnak az egyszerű reprodukciós szinttől.

A befejezett termékenység jelenleg rendelkezésre álló jelzőszámai egyelőre nem mutatnak hasonló variabilitást. Az 1940-es években született női korosztályok elért végső gyermekszáma az eddig ismert legalacsonyabb (1,87 körüli), a később születettek azonos mutatói – nagyon lassú – emelkedő tendenciát mutatnak. Az adatok azonban csak az 1960-as évek elején születettekkel bezáróan elemezhetőek, és kérdéses, hogy a fiatalabb generációk esetében a végső gyermekszám hasonlóan magas marad-e.

Megvizsgáltuk a magyarországi családpolitikában bekövetkezett változások és a termékenységi trendek együttjárását, döntő részben a hazai szakirodalom eredményeinek összegzése révén. Az 1960-as években kezdődött aktív népesedéspolitika hatását három termékenységi tendenciához kapcsolva összegezhetjük.

- *Hosszútávú csökkenő tendencia.* A kormányzati beavatkozás nem volt képes megváltoztatni az alapvető termékenységi folyamatokat: az aktív népesedéspolitika kezdete óta – a hetvenes évek közepének rövid időszakát kivéve – a termékenység nem tudott az egyszerű reprodukciós szint közelébe kerülni, sőt attól egyre távolodik.
- *Rövidtávú növekedési szakaszok.* A hatvanas évek óta az adott év termékenységi viszonyait jelző arányszámok négy esetben mutattak emelkedő tendenciát: a hatvanas, a hetvenes, és a nyolcvanas évek közepén, valamint a kilencvenes évek legelején. Ezek közül mindegyik társítható valamely – deklaráltan termékenységnövelő célzatú vagy ilyen célokat nem megfogalmazó, de a családtámogatás rendszerét és a gyermekvállalás feltételeit jelentősen érintő – kormányzati beavatkozással. Azonban mind a GYES, mind pedig az 1973-as intézkedéscsomag bevezetése egy már emelkedő termékenységi szakaszban történt, hatásuk csak ennek figyelembevételével értékelhető. A GYED bevezetése viszont egy egyértelműen csökkenő tendenciát tört meg és hatása az évtized végéig kitartott, sőt – a családi pótlék reálértékének jelentős emelkedése mellett – szerepe lehetett az 1990-91-es növekedésben is.

- *A generációs befejezett termékenység lassú emelkedése, stagnálása a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején született női kohorszok esetében. A családtámogatási rendszer három alappillére, a családi pótlék, a GYES és a GYED bevezetésük óta folyamatosan működnek (kivéve a GYED-et 1996 és 2000 között). Ezért hatásuk vizsgálatakor nem elegendő, ha csupán a bevezetésüket követő néhány évet tanulmányozzuk, működésük teljes időszakát kell szem előtt tartanunk, az időközben bekövetkezett változások figyelembevételével. Egyértelmű tendencia, hogy a végső átlagos gyermekszám az 1940-es években született generációk esetében volt ezidáig a legalacsonyabb, a fiatalabb kohorszok befejezett termékenysége egyelőre folyamatosan növekszik. Fontosnak tartjuk megemlíteni ugyanakkor, hogy a kilencvenes évek éves termékenységi adatai alapján a befejezett termékenység csökkenése valószínűsíthető.*

4.5. Hipotézisek

A dolgozat bevezetőjében említést tettünk a kormányzat részéről a gyermekvállalási hajlandóság befolyásolására alkalmas eszközök rendszeréről. Ezt követően a termékenységi magatartás általános magyarázatára törekvő elméletekkel foglalkoztunk. Bemutattuk a demográfiai átmenet elméletét és a társadalmi normák és értékek szerepét hangsúlyozó megközelítéseket, a legnagyobb teret azonban a mikroszintű és a gyermekvállalási döntéseket racionálisnak feltételező modelleknek szenteltük. Azt találtuk, hogy a kormányzati programoknak a gyermekvállalási hajlandóságra gyakorolt hatására ez utóbbi megközelítés keretei között tudunk, empirikusan is ellenőrizhető feltételezésekkel élni. Megállapítottuk, hogy ezen belül a tőkejóság-megközelítés az állam hatékonysági okokból történő szerepvállalása melletti érveléssel is szolgál, mely a gyermek közjóság jellegéből, vagyis a modern jóléti transzferek finanszírozási sajátosságából, az együtt élő generációk áttételes egymásrautaltságából fakad. A mikroszintű megközelítések bármelyikéhez fordulunk is, a családtámogatások és a termékenység kapcsolatára vonatkozóan azonos következtetésekre juthatunk. Ezt követően, egymással párhuzamosan, áttekintettük a magyarországi termékenység alakulását és a magyar családpolitika történetét, melynek során kitértünk a kettő közötti kapcsolat lehetséges formáira. Eközben vázlatos képet kaphattunk a magyar

családtámogatási rendszer fő jellemzőiről, alkotóelemeinek sajátosságairól és paramétereinek alakulásáról az elmúlt fél évszázadban.

Mindezek figyelembe vételével a magyarországi családtámogatások és a termékenység kapcsolatára vonatkozóan az alábbi két, a dolgozat további részében empirikus tesztelés alá vetett hipotézist fogalmaztuk meg.

1. A kormányzat által a gyermeket nevelő családok felé újraosztott jövedelmek (közvetlen kifizetések és szolgáltatások) pozitív kapcsolatot mutatnak a gyermekvállalási hajlandósággal, mivel csökkentik a gyermeknevelés állandó költségeit, és így növelik a gyermekek iránti keresletet.
2. A gyermekes családok felé irányuló transzferek összetétele olyan Magyarországon, hogy erőteljesen preferálja a harmadik gyermeket. Várakozásaink szerint tehát a családtámogatások erőteljesebben befolyásolják a harmadik vagy magasabb sorszámú gyermek vállalását, mint az első- vagy másodszüléseket.

5. Vizsgálati módszerek és eredmények a nemzetközi szakirodalomban

5.1. A vizsgálati módszerek tipológiája

Az anyagi ösztönzők és a gyermekvállalási döntések kapcsolatáról megfogalmazható hipotézisek empirikus ellenőrzésére a szakirodalom több módszert is ismer. (Gauthier és Hatzius, 1997: 296-297) tanulmányukban négyes osztályozást használnak. Megkülönböztetnek a gyermekvállalásra irányuló kérdőíves attitűdvizsgálatokat, leíró-intuitív és ökonometriai modellekre épülő elemzéseket. Ez utóbbiakat két külön csoportba sorolták, aszerint, hogy a szerzők egyéni vagy aggregált adatokat használtak az elemzés során.

Az elemzések egy másik típusú osztályozását találjuk Nelissen és Van Den Akker (1988: 84) egy korábbi irodalom-áttekintő írásában. Ebben az alábbi kategóriákat különböztették meg: (a) a népesedéspolitikai intézkedések hatásának és fogadtatásának elemzése hipotetikus ("ha...akkor...") kérdésfeltevésen alapuló kérdőíves felmérés alapján, (b) a kívánt, várt és elért termékenység elemzése mikroszinten, (c) makroszintű, országok vagy régiók közötti összehasonlító elemzések.

Összességében tehát, az adatok forrásainak és a feldolgozásuk során használt módszerek figyelembevételével:

- A. a gyermekvállalásra irányuló kérdőíves attitűdvizsgálatokról,
- B. leíró-intuitív megközelítést használó elemzésekről, vagy
- C. ökonometriai modellekről

beszélhetünk. Az alábbiakban a módszerek első két csoportjával röviden, az ökonometriai elemzésekkel részletesebben is foglalkozunk.

5.2. Kérdőíves attitűd-vizsgálatok

A kérdőíves attitűdvizsgálat a családpolitikai intézkedések hatásvizsgálatának meglehetősen gyakran alkalmazott módszere. Kezdetben ezek a – családtervezési és termékenységi – kutatások a társadalmi rétegek eltérő gyermekszámainak magyarázatát célozták. Ezek során kialakultak azok a standard mutatók, melyek a párok gyermekvállalással kapcsolatos attitűdjeit kívánták leírni: a tervezett gyermekszám, a kívánt gyermekszám, a várt gyermekszám és az ideális gyermekszám. Ezek összehasonlítása a megvalósult gyermekszámmal a kutatók szerint a társadalomban a gyermekszámra vonatkozó normáknak való megfelelést, a gyermekvállalási döntés

racionalitásának „fokát”, illetve a születésszabályozás társadalmi rétegenként különböző elterjedtségét írja le. (Caldwell, 1976: 330-331) A kifejezetten az egyes társadalompolitikai döntések hatásvizsgálatára irányuló kutatásokra a termékenységi és családtervezési vizsgálatokon keretei között, és önálló kutatásként is találunk példákat. Ezek során a kérdeztettek egyrészt már bekövetkezett eseményeket és azok okait értékelik, tehát retrospektív módon válaszolnak arra a kérdésre, hogy saját döntéseiket mennyiben befolyásolták a kormányzati programok. Másrészt a jövőre vonatkozó feltételes preferenciáikat nyilváníthatják ki. Ez azt jelenti, hogy különböző hipotetikus szituációkban döntenek arról, hogy a családtámogatások feltételes változása esetén, miként változtatnák meg a gyermekszámra, illetve a szülések időzítésére vonatkozó preferenciáikat.

A kérdőíves attitűdvizsgálatok, mint a kormányzati programok termékenységet befolyásoló döntések vizsgálati módszerével szemben számos kritika merülhet fel. A kérdés során nyert válaszok sohasem a cselekvést (esetünkben a gyermekvállalást), hanem vagy általános véleményeket vagy a cselekvések szubjektív interpretációját tartalmazzák. A kívánt gyermekszám, mint a gyermekek iránti kereslet helyes mérőszámával szembeni fenntartásait hangoztatva, Livi-Bacci kiemeli, hogy erre a kérdésre válaszolva az interjúalanyok olyan sztereotípiák foglyai, mint a kétgyermekes családmodell. Véleménye szerint elsődlegesen ez az oka annak, hogy a kívánt gyermekszám ritkán alacsonyabb kettőnél, alig mutat variabilitást országok, kohorszok és társadalmi csoportok között. A megfigyelt termékenység és a preferenciák között számottevő eltérés van, igaz az előbbiekre is relatív homogenitás jellemző. (Livi-Bacci, 2001: 285-286)

A családpolitika eszközrendszerének, a támogatások változásának a termékenységi döntést befolyásoló szerepének csupán utólagos lehet, a döntés és a válasz között akár több éves eltéréssel. Ezeket a vélekedéseket nemcsak a társadalomban jelen lévő, a szűkebb környezet által megszűrt normák és értékek, hanem egyéni, pszichológiai tényezők is jelentősen befolyásolhatják, és ezt a torzítást az interjú-szituáció fel is erősítheti. Ugyancsak problémát jelenthet a mintavétel alapjául szolgáló demográfiai népesség kiválasztása.

A vonatkozó nemzetközi és magyar szakirodalom meglehetősen gazdag és szerteágazó. A különböző kutatási eredmények ismertetése egyrészt meghaladná a dolgozat kereteit, másrészt hipotéziseink empirikus tesztelése során a módszert – a fentebb említett hiányosságok okán – nem is kívánjuk alkalmazni. Az alábbiakban

azonban röviden utalunk a magyar szakirodalom legfontosabb publikációira, illetve az azok mögött álló empirikus adatfelvételekre.

Magyarországon több általános és kiemelt demográfiai csoportok körében végzett vizsgálatot vezetett például Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit. Megemlíthetjük ezek között az 1978-as vizsgálatot a gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról alkotott véleményekről, az 1966-ban házasságot kötött, két vagy annál több gyermeket szült nők körében. (Pongrácz és S.Molnár, 1980) A legfrissebb, hasonló jellegű kutatási eredményeket a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének *Életünk fordulópontjai* néven futó demográfiai panelvizsgálatának első hulláma szolgáltatta. (Spéder, 2002b; Kapitány B., 2004). A TÁRKI 1995-ben, *Reform kutatás* címmel, a Bokros-csomag feltételezett hatását vizsgálta közvélemény-kutatási módszerekkel.

5.3. Leíró-intuitív elemzések

A leíró-intuitív elemzések a termékenység naptári éves alakulásának magyarázatakor a feltételezhető okokat operacionalizáló változók, így a családtámogatási rendszerben bekövetkező fontosabb változások önállóan vizsgálja. A módszerek hatékonyságát korlátozza azonban a termékenység többi meghatározóinak kontrollálatlansága. (Gauthier és Hatzius, 1997: 297) Nem tudjuk tehát, hogy a termékenység idősorának esetleges változását a kormányzati programok vagy más paraméterek változása befolyásolta-e? Ha a hatás kimutatható is lenne, annak mértéke, nagyságrendje és így a programok hatékonyság, hatóköre nem állapítható meg hasonló módszerekkel.

Mindazonáltal a módszer számos ponton segítheti a kutatást. Ez mindenekelőtt a probléma megfogalmazását, a vizsgált probléma és a feltételezett okokat operacionalizáló más változó egyenkénti összehasonlítását jelenti. A dolgozat első fejezete – a stilizált tények bemutatása, valamint a kormányzati programok és a termékenység kapcsolatának megjelenése a magyar szakirodalomban – valójában egy ilyen leíró-intuitív elemzés. A korábbiakban már áttekintettük az ehhez a módszertani irányhoz tartozó magyarországi szakirodalmat, ezért ezúttal ezt nem tesszük meg.

5.4. Ökonometriai elemzések

A többváltozós statisztikai módszereket használó elemzések kiküszöbölik a előző két módszer legfontosabb hiányosságait. A kérdőíves attitűdvizsgálatokkal szemben nem

„puha”, tehát a kérdezett véleményéből származtatott, hanem „kemény”, tehát a kérdezett objektív, demográfiai, társadalmi, munkaerőpiaci vagy jövedelmi helyzetét leíró változókkal dolgozik. A leíró-intuitív elemzésekhez képest az ökonometriai elemzések hozzádeka az egyes változók önálló hatás vizsgálata. Az ökonometriai módszerek esetében a problémák elsődlegesen a rendelkezésre álló adatok jellegéből és minőségéből származnak. A racionális döntéseken alapuló elméletek egyéni szintű magyarázatot nyújtanak. Az empirikus ellenőrzés során ez ugyan nem zárja ki az aggregált adatok használatát sztochasztikus modellek keretében, ám a szakirodalom az egyéni szintű adatokra épülő oksági modelleket preferálja.

A többváltozós statisztikai módszerek közé sorolhatjuk az ún. *természetes kísérleteket*. A társadalomtudományok, szemben a természettudományokkal, a hipotézisek ellenőrzése során nem élhetnek a laboratóriumi kísérleteknek megfelelő módszerekkel, melyek egyetlen paraméter hatását *ceteris paribus* képesek vizsgálni. Azonban ritkán, a társadalomtudományok esetében is adódhatnak olyan helyzetek, melyek megközelítően hasonlítanak a laboratóriumi kísérletekhez. Megfelelő adatok birtokában a módszer előnye a hagyományos ökonometriai modellel szemben, hogy így minden fix hatást automatikusan kontrollálni lehet, nincs szükség teljes oksági modell felállítására. A legnagyobb nehézséget természetesen az jelenti, hogy ilyen helyzetek kialakulása nagyon ritka és nem is mindig állnak rendelkezésre az elemzéshez megfelelő adatok. A „természetes kísérletek”-re, illetve az ezek használatával a dolgozat témájában született elemzésekre a fejezet végén visszatérünk.

A családtámogatási rendszer termékenységi hatásainak vizsgálatakor mi magunk is többváltozós statisztikai módszerrel kívánjuk tesztelni az előző fejezetben megfogalmazott hipotéziseinket. A családtámogatások termékenységre gyakorolt hatásának ökonometriai vizsgálatakor számos fontos módszertani kérdés merül fel, melyek egy része egyben tartalmi is. Ilyen módszertani és egyben tartalmi kérdések lehetnek az alábbiak:

1. Milyen adatokat használjunk?
2. A kiterjedt családtámogatási rendszer mely elemeinek hatását szeretnénk vizsgálni, és hogyan specifikáljuk a családtámogatások változóját vagy változóit?
3. Hogyan specifikáljuk a függő változót, mely termékenységi mutatót válasszuk?
4. Milyen más kontrollváltozót vonjunk be a modellbe?
5. Hogyan kezeljük a modellben a gyermekvállalásra vonatkozó döntés és a megfigyelt esemény közötti időszakot?

Az alábbiakban e kérdések mentén áttekintjük a vonatkozó nemzetközi szakirodalmat. Eredményeinket táblázatos formában is összefoglaljuk. (4. függelék)

5.4.1. Az adatok

A nemzetközi szakirodalomban fellelhető ökonometriai elemzések egyéni (mikro-) vagy aggregált (makro-) adatokat, illetve panel vagy keresztmetszeti adatokat használnak. Az egyéni adatok előnye, hogy valós döntési szituációkkal dolgozhatunk és egyéni szinten vizsgálhatjuk a döntés mögött meghúzódó okokat. A mikroadatokat egyszersmind mélyebb elemzésekre is lehetőséget adnak, amennyiben számos egyéni vagy háztartásjellemzőt építhetünk be modellünkbe. Megfelelő adatok birtokában lehetőségünk van arra, hogy a családtámogatásban bekövetkező változások hatását ne csak aggregált szinten, hanem különböző társadalmi csoportok esetében is vizsgáljuk. A legszerencsésebb az, ha panel adataink vannak, vagyis ugyanazon háztartások, illetve azok tagjainak döntéseit tudjuk nyomon követni hosszabb időszakon keresztül. Ritka azonban az olyan adatbázis, mely – a gyermekvállalással kapcsolatos döntések elemzése szempontjából – kellő hosszúságú időszakot fog át és egy ökonometriai elemzéshez elégséges számú esetet tartalmaz. A feldolgozott irodalomban is ritka volt a mikroadatokat használó elemzés. Ide sorolhatjuk Whittington (1992) tanulmányát, mely egyesült államokbeli panel adatokra épülő modelleket használ. Keresztmetszeti felvétel esetében retrospektív adatokra van szükségünk a döntési szituáció modellezéséhez. Másodelemzés esetében azonban ilyen adatok csak nagyon ritkán állnak a kutató rendelkezésére, a retrospektív adatok megbízhatósága pedig egyébként is számos problémát vet fel. Retrospektív keresztmetszeti adatok ugyanakkor lehetőséget adhatnak a befejezett termékenység vizsgálatára, mely teljesebb képet ad a családtámogatási rendszer hatékonyságáról, amennyiben képes nemcsak az azonnali, hanem a hosszú távú hatásokat is beépíteni.

Az aggregált vagy makroadatokat ebben a kontextusban általában a nemzeti statisztikai hivatalok által közölt periodikus (többnyire éves) adatokat jelentenek, melyek a népesség egészét vagy annak egy részét (például a nőket vagy a foglalkoztatottakat) jellemzik. A megbízható becsléshez minél több ilyen adatpontra van szükségünk. A nemzetközi irodalomban fellelt ökonometriai modellek döntő többsége aggregált és idősoros adatokat használ. Ezen belül találtunk olyan elemzéseket, melyek több országból összegyűjtött aggregált, idősoros adatokat használnak és így az elemzésnek összehasonlító jellege is van, továbbá olyanokat, melyek egy országra

vonatkozó aggregált, idősoros adatokra épülnek. Az előbbieket közé sorolhatjuk Ekert-Jaffé (1986), Caudill és Mixon (1993), valamint Gauthier és Hatzius (1997) tanulmányát. Ugyancsak három olyan tanulmány volt, melyek egyetlen országra vonatkozó adatokat tartalmaztak: Ermisch (1988) Nagy-Britanniára, Witthinton, Alm és Peters (1990) az Egyesült Államokra, Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) pedig Kanadára vonatkozóan vizsgálták a családtámogatások hatását. Schettini Kearney (2004) a születési statisztikákból és a vizsgált ellátásokra vonatkozó információkat tartalmazó adatbázisok kombinációjából nyert elemzési adatokat, az államok szintjén.⁸⁰

5.4.2. A családtámogatások köre és a magyarázó változó

A nemzetközi szakirodalomban fellelhető elemzések során használt családtámogatás-változók a juttatásokat folyósító államok jóléti jellege szerint két nagyobb csoportra bonthatók. Az egyesült államokbeli szakirodalom az ország ellátórendszerének sajátosságaiból fakadóan három ellátásra koncentrált: a gyermekek után nyújtott egyéni adóalap-kedvezményekre (*personal exemption*), a kedvezményes adóhitelre (*tax-credit*) és a szövetségi szintű programra, az AFDC-re (*Aid to Families with Dependent Children*), mely az eltartott gyermek után járó, jövedelemvizsgálathoz kötött ellátás. Blau és Robins (1989) az adóhitelek, Whittington, Alm és Peters (1990) pedig az adóalap-kedvezmények termékenységre gyakorolt hatását vizsgálta. Blau és Robins az adóhitel összege mellett a gyermeknevelés átlagos heti költségeit is bevonták a modellbe. Whittington és társai azzal a feltételezéssel éltek, hogy az adóalap-kedvezményeken keresztül az Egyesült Államok nem szándékolta, de pronatalista politikát folytat. Caudill és Mixon (1993) azt a hipotézisüket tesztelték, hogy az AFDC, mint jövedelemvizsgálathoz kötött és főként egyedülálló, nem házasságban élő nők által igénybe vett ellátás, önmagában is hozzájárul a házasságon kívüli születések növekedéséhez. A hatás véleményük szerint oly módon érvényesül, hogy a támogatás lehetővé teszi az érintett nők számára, hogy házastárs nélkül vállalkozzanak gyermekük felnevelésére, miközben az ellátás hiányában ezt nem tehetnék meg. A szerzők a modellben magyarázó változóként az AFDC havi átlagos összegét szerepeltették reálértéken. A Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) által végzett elemzés, mely Whittington, Alm és Peters (1990) vizsgálati eredményeinek kanadai adatokon történt tesztelése, az adóalap-kedvezményeken felül tartalmazza a családi pótlékot és az

⁸⁰ A születésekre vonatkozó adatbázis neve *Vital Statistics Natality Data*, melyet a U.S. National Center for Health Statistics (NCHS) állított össze. (Schettini Kearney, 2004: 302)

anyasági ellátásokat is, melyek csak a kanadai családpolitikai rendszerben találhatók meg, az Egyesült Államokban nem.

Schettini Kearney (2004) egy új ellátási forma hatását vizsgálta az gyermekvállalási hajlandóságra az Egyesült Államokban. A kilencvenes években a szövetségi kormány egy új programot indított az AFDC kiváltására, TANF (Temporary Assistance for Needy Family) néven, mely nagy rugalmasságot engedett az államoknak saját konkrét készpénzes ellátásuk kialakításában és kísérleti programok céljára külön forrásokat biztosított. vizsgálta. Az új segélyforma abban különbözött elődjétől, hogy egy újabb gyermek születése után a készpénzben folyósított segély összege nem emelkedett (*family cap policies*). Ettől a döntéshozók – az AFDC negatív tapasztalataiból kiindulva – a gyermekvállalási kedv visszaszorulását várták arossza anyagi körülmények között élő, gyermekeiket gyakran egyedül nevelő nők körében.⁸¹ Modelljének magyarázó változóját egyrészt a program bevezetését mutató dummy változó, másrészt az ellátások (tehát mind az AFDC, mind a TANF) háromtagú család esetében igénybe vehető, maximális havi összege jelentette, 1998-as árákon.

Az európai elemzések mindenekelőtt a családi pótlék hatását vizsgálják, mely a családtámogatási rendszerek legfontosabb eleme ezekben az országokban. Ermish (1988) dinamikus modelljében – az időben változó gazdasági mutatók vektorán belül – az adott sorszámú szülés nyomán kapott addicionális családi pótlék összege szerepel a családtámogatások változójaként. Gauthier és Hatzius (1997) a családi pótlékon felül a szülési szabadság időtartamát és az ez idő alatt folyósított juttatás összegét is beépítették – külön-külön – modelljükbe. Ekert-Jaffé (1986) olyan családpolitikai indexet konstruált, mely az adott ország által családtámogatásokra fordított átlagos kiadásoknak a gyermek sorszáma szerint súlyozott összegét az átlagos ipari keresetek százalékában fejezi ki.

5.4.3. A függő változó

A termékenységi magatartás változását aggregált szinten a vonatkozó népesség termékenységi magatartását leíró *demográfiai mutatók* valamelyikének longitudinális változásával lehet megragadni.⁸² Aggregált adatok használata esetében a lineáris regressziós modellek függő változója valamely termékenységi arányszám, vagy egy

⁸¹ Schettini Kearney szemlézi a program leírását és működését tartalmazó szakirodalmat. (Schettini Kearney, 2004: 300-302)

⁸² A termékenységi mutatók részletes leírását az 1. függelék tartalmazza.

abból képzett mutató. A termékenységi arányszámok közül a *teljes termékenységi arányszám* (TTA) az, amely a legérzékenyebb a gyermekvállalási hajlandóságot befolyásoló külső feltételek megváltozására. A mutató előnye, hogy kiküszöböli a népesség nem és életkor szerinti összetételében bekövetkező változások hatását a születésszámmra. Hátránya ugyanakkor szórásának kis mértéke, mely függő változóként való használata esetén növeli a modell illeszkedését azon felül is, ami a független változók magyarázó erejének tudható be. Az *általános termékenységi arányszám* hátránya, hogy nem küszöböli ki a korösszetétel hatását, nagyobb viszont a szórása, mint a teljes termékenységi arányszámé. További lehetőség az *élveszületések számának* függő változóként való használata, és ugyanabban a modellben a termékeny korú nők számának bevonása kontrollváltozóként, a szülőképes korú női kohorszok létszámának változásából adódó hatások kiszűrése érdekében. Ez utóbbi eljárást követte Schettini Keraney (2004). Az általunk áttekintett más elemzések közül a teljes termékenységi arányszám szerepel függő változóként Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994), Ekert-Jaffé (1986), valamint Gauthier és Hatzius (1997) elemzésében. Whittington, Alm és Peters (1990) modelljében az általános termékenységi arányszám a függő változó. Ermish (1988) dinamikus modelljében az ún. *feltételes születési arányszám* a függő változó, mely az adott sorszámú születések arányát jelenti abban a női népességben, melynek lehet ilyen sorszámú gyermeke.

Az egyéni adatokat használó modellekben a magyarázatra váró döntés a gyermek vállalása vagy a szülés – ideiglenes vagy végleges – elhalasztása. Ezért függő változója egy olyan bináris változó, mely 1-es értéket vesz fel, ha a meghozott döntés a gyermek vállalása és a következmény megfigyelhető, illetve 0 értéket, ha a döntés a gyermekvállalás elhalasztása. Ilyen kétértékű a függő változó Whittington (1992) elemzésében.

5.4.4. Kontroll változók

A pénzübeni családtámogatások termékenységre gyakorolt hatásának vizsgálatok az ökonometriai modellek legfontosabb, a kérdésfeltevés mikéntjétől függően magyarázó- vagy kontrollváltozója a *jövedelem*. Mivel a racionális döntési modellekből eltérő előjelű kapcsolatra következtethetünk az apa, illetve az anya jövedelme és a gyermekvállalás között, az elmélet empirikus tesztelésére használt modellekben minden esetben külön-külön szerepel a szülők jövedelme.

Az aggregált adatokkal dolgozó elemzésekben a szülők jövedelmét többnyire az ipari szektorban elért átlagbér reálértékével közelítik. Így Gauthier és Hatzius (1997) a férfiak és a nők ipari szektorban elért munkabérét használta, és ugyanezt a módszert követte Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) is a kanadai vizsgálat során. Míg azonban a nők esetében az iparban elért tényleges vagy becsült átlagbérből indultak ki, addig a férfiak esetében a tényleges vagy becsült éves, nettó keresetet vagy összjövedelmet használták. A tiszta jövedelmi hatás kimutatása érdekében Whittington, Alm és Peters (1990) a nők nettó átlagbére mellett nem a férfiak átlagbérét, hanem a háztartásnak a nők nettó bérétől megtisztított összjövedelmét szerepeltette változóként a regressziós egyenletben.

Ezzel szemben Ekert-Jaffé (1986) csupán a nők bérét vette figyelembe, azt feltételezve, hogy az apa jövedelmének növekedése növeli ugyan a háztartás rendelkezésre álló jövedelmét, ám a többletbevétel nem a gyermekek számát emeli, hanem a már meglévők minőségét javítja. Arra is hivatkozott, hogy a korábbi elemzések egyike sem tudott zérótól szignifikánsan különböző hatást kimutatni a férfiak jövedelme és a termékenység között. Ermisch (1988) a nők és a férfiak nettó órábérére mellett a nők bérének a férfiakéhoz viszonyított arányából is képzett egy változót. Caudill és Mixon (1993) a házasságon kívüli születések magyarázatakor azt tartotta fontosnak, hogy a jövedelmek színvonala milyen hatással van a „házassági légkör”-re, nem pedig azt, hogy a szülők jövedelme külön-külön milyen kapcsolatot mutat a függő változóval. Azt feltételezték, hogy az Egyesült Államok azon államaiban, ahol a jövedelmek átlagos szintje magasabb, a nők nagyobb eséllyel találnak férjet maguknak, ezzel szemben az alacsonyabb jövedelmi szinttel rendelkező államokban az anyák számára a házasságnál vonzóbb alternatíva lehet az egyedülálló lét és így az AFDC-re való jogosultság megszerzése. A változót az egyes államokban mért átlagos egy főre eső jövedelem reálértékéből képezték.

Az áttekintett ökonometriai modellek egy része nem csupán az anya bérét, hanem általában *gazdasági aktivitását* is figyelembe veszi a használdozati költségek közelítésekor. Ermisch (1988) a női kohorszok életcikluson keresztül mutatott foglalkoztatottsági hajlandóságát használta magyarázó változóként. Ekert-Jaffé (1986) a propagatív életszakaszban mutatott női gazdasági aktivitást is figyelembe vette a gyermeknevelés időkölségének közelítésére. Hasonlóképpen járt el Blau és Robins (1989), amikor a feleségek munkahelyi tapasztalatát használta magyarázó változóként, években kifejezve.

A *nők iskolázottsága* szintén a használdozati költségek egyik lehetséges indikátora. Minél magasabb a nők iskolai végzettsége, annál nagyobbak a gyermekvállalás révén elszalasztott jövedelmek, és annál inkább veszélybe kerülnek a munkahelyi karrierkilátások is. Whittington, Alm és Peters (1990), valamint Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) a felsőfokú végzettségű nőknek a női népességen belüli arányából, míg Blau és Robins (1989) a nők tanulással eltöltött éveiből képezett változót. Gauthier és Hatzius (1997) 22 országra kiterjedő vizsgálatuk során nem talált minden tekintetben megbízható adatokat a nők iskolázottsági szintjére vonatkozóan.

A termékenység kereslet oldali magyarázata szerint a *munkanélküliség*nek a jövedelemhez hasonlóan kettős hatása lehet a termékenységre. A munkanélküliség szintje általában erőteljesen befolyásolja a háztartás költségvetési korlátját, a magas női munkanélküliség ugyanakkor csökkenti a használdozati költségeket. Whittington, Alm és Peters (1990), valamint Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) a teljes népességre vonatkozó munkanélküliségi rátát használták. Úgy vélték, hogy a munkanélküliség alakulása csupán a szülések időzítését, de nem azok számát befolyásolja. Hozzájuk hasonlóan Gauthier és Hatzius (1997) is a teljes népességbeli munkanélküli rátával számolt. Véleményük szerint ugyanakkor nem csupán a munkanélküliség éves szintje, hanem annak változása is hatással lehet a termékenységi magatartásra, ezért a ráta mellett annak éves változását is beépítették modelljükbe. Ermisch (1988) a férfiak munkanélküli rátáját vette figyelembe, a nők foglalkoztatottságát, mint láttuk, külön változóként kezelte. Schettini Kearney (2004) az Egyesült Államokra vonatkozó elemzésében is szerepel a munkanélküliégi ráta államankénti átlagos értéke.

A *fogamzásgátló eszközök* olcsóbbá válása csökkenti a gyermek születésének esetlegességét, a szülők döntése kevésbé függ saját választásukon kívüli tényezőktől. Ily módon a fogamzásgátlás költségeinek csökkenése egyben a termékenységet is csökkenti. Ebből kiindulva Whittington, Alm és Peters (1990), valamint Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) *bináris* változót képeztek, ahol 1-es értéket rendeltek azokhoz az évekhez (1963-1984), melyekben már könnyen és elérhető áron mindenki hozzájuthatott modern fogamzásgátló szerekhez, és értelemszerűen 0-t a vizsgálatba bevont korábbi évekhez.

A *csecsemőhalandóság* esetében Whittington, Alm és Peters (1990) kettős hatást feltételezett. Fennállhat egy helyettesítési hatás, vagyis az egy év alatti gyermek halála növelheti a termékenységet, amennyiben a szülőknek határozott elképzeléseik vannak a végső gyermekszámról. A költséghatás azt feltételezi, hogy a csecsemőhalálozás

megnöveli az egy felnőtt kort megérő gyermek vállalásának költségeit és így a termékenység csökkenését eredményezheti.

Az előbbieket során felsorolt magyarázó változók mellett a modellek megkíséreltek más hatásokat is figyelembe venni. Így az egyesült államokbeli adatokon végzett elemzések esetén szerepet kapott a *faji hovatartozás* (Caudill és Mixon 1993; Blau és Robins, 1989), illetve a bevándorló és a rezidens kockázati csoportok egymáshoz viszonyított létszáma (Whittington, Alm és Peters, 1990; Zhang, Quan és Van Meerbergen, 1994). Ermisch (1988) átfogó, általában a termékenységi magatartást magyarázó modelljében fontosságot tulajdonított a *kohorszagnagságnak* is, ezért külön változót képzett az egyes női kohorszoknak a legnagyobb létszámú, 1948-as kohorshoz viszonyított arányából. Ugyancsak Ermisch (1988) az időben változó gazdasági mutatók között, a keresetek és a munkanélküliség mellett, figyelembe vette a *fogyasztói árindex* és a *lakásárak* alakulását. Ez utóbbiak esetében feltételezte, hogy a magas lakásárak visszatartják a fiatalokat újabb gyermekek vállalásától, hiszen a megnövekedő család nagyobb lakást igényelne, amit biztos anyagi helyzet hiányában nem vásárolhatnak meg. Az AFDC házasságon kívüli születekre gyakorolt hatásának magyarázatakor Caudill és Mixon (1993) azt feltételezte, hogy a tinédzserkorú anyák magasabb arányban adnak életet gyermeküknek anélkül, hogy összeházasodnának az apával. Ezért a tőlük származó születek összes szüléshez viszonyított arányából is képeztek egy külön magyarázó változót.

5.4.5. A döntés és a megfigyelt esemény közötti időeltolódás

A születés a gyermekvállalásról hozott döntéshez képest, biológiai okokból, időben eltolódva történik. Az eltolódás – aggregált statisztikai adatokkal is megragadható – minimális időtartama, mely a gyermekvállalásról szóló döntés és a születés között eltelik, egy év. Az egyéves hosszúságú időeltolódás használata általános, minden, általunk áttekintett, elemzésben szerepel. Emellett a nemzetközi elemzések az időeltolódások (*lag*-ek) különböző struktúráit építették be modelljeikbe, és így futtattak különböző modelleket. Az egyévestől eltérő időeltolódások közül gyakorinak mutatkozik a kétéves használata, valamint a hosszabb időtartamok beépítése, melyeken belül azonban az egyes évek adatait eltérő súllyal veszik figyelembe. Whittington, Alm és Peters (1990) modelljében az egyik ilyen struktúra öt éves periódust fog át, melyen belül a harmadik évhez tartozik a legnagyobb súly. Így a struktúra fordított V alakot nyer. A képzett független változó a következőképpen írható fel:

$$W_t = w_1X_t + w_2X_{t-1} + w_3X_{t-2} + w_4X_{t-3} + w_5X_{t-4}, \text{ ahol}$$

W – a képzett független változó,

X – az eredeti független változó,

t – a vizsgált év, és

$$w_1 < w_2 < w_3 > w_4 > w_5.$$

Ez a struktúra tehát a születést megelőző második év értékeit veszi a legnagyobb súllyal figyelembe, a szerzők által hivatkozott egyik tanulmány (Schultz, 1981) ugyanis átlagosan 24 és 31 hónap közzé helyezi a döntés és a születés közötti időszakot. Whittington, Alm és Peters vizsgáltak egy másik, hároméves struktúrát is:

$$W_{it} = w_1X_t + w_2X_{t-1} + w_3X_{t-2}, \text{ ahol}$$

$$w_1 = w_2 = w_3.$$

Az elemzés során használt különböző struktúrákhoz tartozó súlyokat a szerzők becslési eljárással alakították ki. Több ehhez hasonló struktúrát becsültek, ám azok nem voltak szignifikáns hatással az eredményekre.

A Whittington, Alm és Peters (1990) által használttal megegyező struktúrákat tesztelt Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) is.

5.4.6. A nemzetközi szakirodalomban ismertett eredmények

Az ökonometriai modellek eredményei arról tanúskodnak, hogy a mikroszintű, arcionális döntéseken alapuló megközelítések előrejelzései helyesnek bizonyulnak az állam által a gyermekes családok számára nyújtott jövedelemkiegészítő támogatások hatásával kapcsolatban. A családtámogatási rendszer pénzügyi ellátásaiból képzett változók rendszerint szignifikáns és mindig pozitív kapcsolatot mutattak a termékenységi magatartás változóival.

Ekert-Jaffé (1986) úgy találta, hogy a családpolitika mutatójából képzett változó bevonása a regressziós egyenletbe lényegesen megnövelte a modell magyarázó erejét. Az általa használt családpolitikai mutató a gyermek sorszáma szerinti ellátások összegének súlyozott átlagát jelenti az átlagkeresethez viszonyítva. A mutató hatása a termékenységre szignifikánsan pozitív volt. A családpolitikai mutató logaritmusának 0,16-os (a vizsgált országok önálló hatását mérő bináris változó bevonásakor 0,20-as) együtthatója azt jelenti, hogy értékének 1 százalékos növelése átlagosan 0,16-0,20 százalékkal magasabb teljes termékenységi arányszámot eredményezett volna a vizsgált

időszakban és területen. Bár a családpolitika termékenységre gyakorolt hatása a szerző véleménye szerint szerénynek tűnik a női keresetekben bekövetkező növekedés hatásához képest, a hatás magyarázatot ad az egyes országokra jellemző termékenységi mutatók különbségeinek egy részére. Csupán a franciaországi helyzetre koncentrálva Ekert-Jaffé azt állította, hogy a családtámogatásoknak a gazdaság teljesítményéhez viszonyított arányát az 1950-es szinten tartva 1983-ban a teljes termékenységi arányszám 1,8 helyett 2,03 lehetett volna. Caudill és Mixon (1993) pozitív, de nem túl erős kapcsolatot talált az AFDC termékenységre gyakorolt hatásában, vagyis az ellátás igénybevétele valamelyest növelte a gyermekvállalási hajlandóságot az egyedülálló nők körében. Ezzel szemben Schettini Kearney (2004) arra az eredményre jutott, hogy az AFDC helyébe lépő kísérleti programnak, mely újabb gyermek születése esetében nem nyújtott pótlólagos pénzbeli támogatást, nem voltak negatív termékenységi hatásai. Statisztikai értelemben nem csökkent például a magasabb sorszámú születések száma a nagyobb jóléti függőségben élők körében. Ezért a szerző úgy véli, az új ellátás forma bevezetése nem érné el célját, miközben a gyermekek jóléte csökkenne az elmaradó erőforrások miatt.

Gauthier és Hatzius (1997) három különböző modellt használtak a gyermekek számától függően. Eredményeik azt mutatják, hogy a családi pótlék változójának azonnali hatása 1 százalékos valószínűségi szinten, hosszútávú hatása pedig 5 százalékos valószínűségi szinten szignifikáns a kétgyermekes modellben, míg a hosszútávú hatás a háromgyermekes modell esetében csak 10 százalékos szinten szignifikáns. A változó együtthatói alapján megállapították, hogy a családi pótlék összegének 25 százalékkal való emelése a termékenység szintjét rövidtávon 0,6 százalékkal, hosszútávon 4 százalékkal növelheti.

Whittington, Alm és Peters (1990) több modellel is dolgoztak a gyermekvállalásra vonatkozó döntés és a születés közötti időszak struktúrája szerint. Az egyéni adóalap-kedvezmény mindegyik esetben 5 százalékos szinten szignifikáns és pozitív kapcsolatot mutatott az általános termékenység arányszám változásával. A változó együtthatói 0,121 és 0,236 között, a termékenység egyéni adóalap-kedvezményre vonatkoztatott rugalmassága pedig 0,127 és 0,248 között alakult. Ez utóbbit úgy interpretálhatjuk, hogy az adóalap-kedvezmények összegének 50 százalékos növelése 6-tól 12-ig emelné az 1000 nőre jutó szülések számát. A nagyon hasonló modellekkel, ám kanadai adatokkal dolgozó Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994) által kapott eredmények megerősítették Whittingtonék következtetéseit. A kanadai

adatok esetében lehetőség nyílt a családi pótlék, az adó- és az adóalap-kedvezmények hatásainak összehasonlítására. Mindhárom juttatás pozitív kapcsolatot mutatott a termékenység alakulásával, ám míg a családi pótlék esetében a kapcsolat mindhárom modell esetében legalább 10 százalékos szinten szignifikáns volt, az adókedvezménnyel kapcsolatban csak két-, az adóalap-kedvezménnyel kapcsolatban pedig csak egy modell esetében mondhatjuk ugyanezt. A családi pótlék hatása az egyéves eltolódást használó modell használatakor, az adóalap-kedvezmény hatása pedig a hároméves, minden évet azonos valószínűséggel figyelembe vevő struktúra esetében 5 százalékos szinten szignifikáns volt. A szerzők véleménye szerint a családi pótlék változójának robosztussága azzal magyarázható, hogy arra majd minden család jogosult, és elsősorban az anya részére folyósítják. Öt különböző modell esetében is vizsgálták a juttatások együttes hatását. Ez a hatás mindegyik modell esetében legalább 1 százalékos szinten szignifikáns volt. A termékenységnak erre az együttes változóra vonatkoztatott rugalmassága 0,050 és 0,056 között alakult, ami csupán fele-negyede az amerikai adatok esetén észlelteknak.

Blau és Robins (1989) eredményei azt mutatják, hogy a gyermek költségeinek pozitív hatása van a munkavállalói státusból való kikerülésre. A gyermek költségeinek heti egy dolláros növekedése 2 százalékkal megemeli, évi egy dollárnyi pótlólagos adóhitel viszont 0,4 százalékkal csökkenti a munkaerőpiacot elhagyók arányát. Azonban sem a gyermek költsége, sem pedig a gyermekek után nyújtott adóhitelek nincsenek szignifikáns hatással a foglalkoztatottként történő gyermekvállalásra. Mind a nem-munkavállalói státust elhagyók, mind pedig a nem-foglalkoztatottként gyermeket vállalók arányára statisztikailag szignifikáns, negatív hatással van a gyermekek költsége. A gyermeknevelés költségeinek heti egy dolláros növekedése 3 százalékkal csökkenti a munkavállalás, 2 százalékkal pedig a szülés valószínűségét. Az adóhitel is szignifikáns, negatív kapcsolatot mutat a munkavállalással. Ez inkonzisztens a negatív ár-hatással, vagyis a gyermeknevelés költségeinek adóhitelek általi csökkenése növeli a munkavállalás valószínűségét. A szerzők ezt az inkonzisztenciát két módon magyarázzák. Véleményük szerint a negatív kapcsolatért felelős lehet az adóhitel változójához kapcsolódó mérési hiba. Egy másik lehetséges magyarázatnak tartják azt, hogy az adóhitel változó részben átveszi a férj bérét tartalmazó változó hatását. Összességében tehát az elemzés azt állítja, hogy a gyermeknevelés költségei szignifikáns hatást mutatnak mind a gyermekvállalásra, mind a munkavállalói státus megváltozására. A magas költségek csökkentik a nem-foglalkoztatott nők

termékenységi rátáját, a foglalkoztatottak esetében azonban ez a hatás elmarad. A magas gyermeknevelési költségek növelik a munkavállalói státus elhagyásának valószínűségét, és csökkentik az ellentétes irányú magatartás valószínűségét. Whittington (1992) szintén statisztikailag (1 százalékos szinten) szignifikáns kapcsolatot talált az adóalap-kedvezmények és a gyermekvállalási hajlandóság között az egyéni adatok feldolgozásakor. Az általa kapott eredmények szerint az adóalap-kedvezmény 1 százalékos növelése 0,84 százalékkal növeli a szülés bekövetkezésének valószínűségét. Végül Ermisch (1988) feltételes termékenységi mutatókat használó modellje azt mutatta, hogy Nagy-Britanniában az addicionális családi pótlék 1 százalékos növelése a 20-24 éves nők között 0,37 százalékkal emelné az első gyermek, a 30 év felettek esetében pedig mintegy 0,3-0,5 százalékkal a harmadik és negyedik gyermek megszületésének valószínűségét, a második gyermekre vonatkozóan azonban nem mutatkozott szignifikáns hatás.

A nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján általános következtetésként fogalmazhatjuk meg, hogy – a kiinduló hipotézisnek megfelelően – az elemzések mindegyike a családtámogatások pozitív, az esetek döntő többségében statisztikailag is szignifikáns hatását mutatta ki a naptári éves termékenységre. Ez a pozitív kapcsolat megmutatkozott mind a családi pótlékre és az anyasági támogatásokra összpontosító kontinentális európai, mind az adóalap-kedvezményeket és a jövedelemvizsgálathoz kötött ellátásokat preferáló egyesült államokbeli, mind pedig az előbbieket sajátosságait együttesen is tartalmazó kanadai jóléti rendszerek esetében. Az eredmények azt is megmutatták, hogy a készpénzes családtámogatások befolyása nem túl jelentős. A különböző diszciplínák által felállított elméletek és megfogalmazott magyarázatok nagy száma és egyenként is komplex volta nem független a gyermekvállalásra vonatkozó döntések bonyolultságától. A mikroszintű elméletekből kiinduló ökonometriai elemzések is megerősítik, hogy a gyermek születésében szerepet játszó tényezők között a fejlett társadalmak által – közvetlenül vagy közvetve – e célra újraosztott jövedelmek csak egyet jelentenek a sok közül, és ez az eszköz viszonylag szűk befolyást enged a kormányzatoknak a termékenység befolyásolásában.

Az ökonometriai elemzések megállapításai tehát – az adatforrások és a konkrét eredmények fentebb bemutatott különbözőségei ellenére is – egy irányba mutatnak, amennyiben a családtámogatások pozitív, ám kismértékű hatását mutatják a termékenységre. Felmerül a kérdés, hogy vajon valóban ennyire egységes-e a kép, vagy a választott módszer egyben az eredményt is meghatározza? Az empirikus teszteléshez

választható módszerek számbavételekor megállapítottuk, hogy csak a többváltozós statisztikai módszerek alkalmasak a feltett kérdés, tehát a kormányzati programok és a termékenység kapcsolatának megválaszolására. Óvatosságra inthet azonban az eredmények interpretálásakor néhány körülmény.⁸³

- A becslés és így az eredmények érvényessége szempontjából az aggregált adatokat használata problémás, a szakirodalom előnyben részesíti az egyéni, longitudinális adatok használatát. A megfelelő egyéni szintű és panel jellegű adatforrások hiánya azonban gyakran megkerülhetetlenné teszi az aggregált adatok használatát.
- Aggregált, idősoros adatok regressziós elemzésekor a megfigyelt hatás az időbeli varianciának tudható be. Ezzel azonban az identifikáció érzékenyebbé válik a nem megfigyelt változók trendjeire. Specifikusan, a kormányzati programok hatásának azonosítása ilyen módon problémás, ha például különböző női kohorszokat meg nem figyelt, sajátos paraméterek jellemeznek. (Milligan, 2002: 2)
- Rendkívül nehéz minden fix hatásra kontrollálni, tehát a gyermekvállalási döntést jelentősen befolyásoló tényezőt beépíteni a modellbe. Így a legtöbb elemzés nem tartalmazza például a gyermeknevelés fogyasztási költségeit, amely pedig kulcseleme Becker termékenység-modelljének, az empirikus elemzések leggyakoribb elméleti kiindulópontjának.
- Problémát jelent az *endogenitás*, vagyis az elemzési modellbe bevont változók közötti ok-okozati kapcsolat kétirányúsága. Vizsgált témánkban a legszemléletesebb e tekintetben a modell függő és magyarázó változójának, tehát a termékenységnek és a családtámogatási rendszernek ilyen jellegű kapcsolata. A problémára és annak kezelési módjaira az empirikus elemzést tartalmazó fejezetben részletesebben is visszatérünk.
- A hozzáférhető idősorok általában rövidek, így az elemzések esetszáma alacsony.
- A családtámogatási rendszert operacionalizáló változók gyakran csak a rendszer egyes elemeit tartalmazzák, fontos támogatási formák kimaradnak. Landais (2003: 6-7) többek között azt a kifogást fogalmazza meg Gauthier és Hatzius (1997) elemzésével szemben, hogy csak a családi

⁸³ Az ökonometriai elemzések kritikáját lásd Milligan (2002), DiPrete et al. (2003) és Landais (2003). A továbbiakban elsősorban ezekre támaszkodunk.

pótlék (*allocation familial*) változója szerepel modelljünkben, a gyermeket nevelők személyi jövedelemadó-kedvezménye viszont nem.

5.4.7. „Természetes kísérletek”

A „természetes kísérletek” lényege és legfontosabb előnye az ökonometriai modellekkel szemben, hogy megfelelő adatok birtokában minden fix hatást automatikusan kontrollálni lehet, nincs szükség teljes oksági modell felállítására. A legnagyobb nehézséget természetesen az jelenti, hogy ilyen helyzetek kialakulása nagyon ritka és nem is mindig állnak rendelkezésre az elemzéshez megfelelő adatok.

Milligan (2002) a kanadai adórendszeren belüli gyermekkedvezmények termékenységi hatását vizsgálta. A „természetes kísérlet” lehetőségét Quebec állam intézkedése tette lehetővé, melynek során 1988. májusa és 1997. szeptembere között a gyermeket nevelők kedvezményben részesültek a megszületett gyermek után. A kedvezmény mértékét a megszületett gyermek sorszámának függvényében állapították meg. Bevezetésekor az első és második gyermek után egyszeri 500 kanadai dollár, míg a magasabb sorszámú gyermekek után két éven keresztül háromhavonta 375 kanadai dollár (összesen 3000 kanadai dollár) adókedvezmény járt. Később a kedvezmények összegét és szerkezetét bővítették.⁸⁴ A szerző a kanadai népszámlálásból származtatott mikro-adatbázist használt az elemzéshez. Ennek során a quebeci nők jelentették a vizsgálati, a többi kanadai nő pedig a kontroll csoportot. A szerző szerint az adókedvezmény bevezetése egy exogén hatást jelentett a gyermekvállalási döntés szempontjából. Milligan elemzéseinek legfontosabb eredmény, hogy a becslések a bevezetett támogatás erős, pozitív és robusztus hatását mutatták a termékenységre. A szerző által a legteljesebbnek tekintett, tehát az összes számbavehető kontrollváltozót tartalmazó modellben a támogatásra jogosultak termékenysége átlagosan 12 százalékkal, a támogatás teljes összegére jogosultaké pedig 25 százalékkal nőtt. A becslés alapján, a támogatás 1000 kanadai dollárral való megnövelése esetén a vizsgálati csoportban átlagosan a termékenység mintegy 17 százalékos emelkedésére lehetett számítani. Számításaira alapozva, Milligan azt is állítja, hogy a vizsgálati csoport heterogén módon reagált a „kísérletre”. Ez azt jelenti, hogy az AFDC-re jogosultakhoz hasonló alminta, vagyis az alacsony jövedelmű, gyermeküket egyedül nevelő anyák

⁸⁴ A program leírását részletesebben lásd Milligan (2002: 7-8, 39-40).

között nem mutatható ki szignifikáns hatás, míg a magasabb jövedelműek esetében a hatás erősnek mutatkozott.⁸⁵

Landais (2003) a francia jövedelemadó-rendszeren belül az eltartottak, beleértve természetesen a gyermekek számát figyelembe vevő adóalap-kedvezmény (*quotient familial*) hatását vizsgálta a leggazdagabbak gyermekvállalási hajlandóságára. A *quotient familial* a jövedelemadó kiszámításához használt ún. családi hányados, melyet Franciaországban 1945-ben vezettek be. A konstrukció lényege, hogy a jövedelemadót a háztartás szintjén számítják, az összes adózás alá vont jövedelmet elosztva ezzel a hányadossal, melyet az adott személy családi állapota és a háztartásában élő eltartott személyek száma alapján állapítanak meg. Így például – a jelenlegi szabályozás szerint – egy gyermektelen házaspár esetében a hányados alapesetben 2, ha egy gyermeket nevelnek, akkor a hányados értéke 2,5, ha kettőt, akkor a 3, minden további gyermek pedig pótlólagosan újabb 1 egységnek számít. Ez tehát egy adóalap-kedvezményt jelent. A két világháború között a jövedelemadó rendszerben szintén figyelembe vették az eltartott gyermekeket, részben adókedvezmény, részben gyermektelenségi adó formájában.⁸⁶

Elemzéséhez Landais a jövedelmek és az adóterhek 1915-1998 közötti idősoros megoszlását használta. A szerző megállapítása szerint ezek az adatok azért különlegesen értékesek, mert a gyermekek kedvezményes adózásában három ponton is olyan változások történtek, melyek a fenti értelemben vett „természetes kísérlet”-ként foghatók fel: (1) 1950-ben a nagyon magas jövedelműeknél csökkentették az 1945-ben bevezetett adóalap-kedvezmények mértékét, (2) 1981-ben felső határt szabtak az igénybe vehető kedvezményeknek, (3) 1980-tól a családi hányados számításakor a harmadik gyermek a korábbi fél helyett egy teljes egységet ér, s ezt a szabályt 1986-tól kiterjesztették a negyedik és további gyermekekre is. (Landais, 2003: 10) A szerző a vizsgálat eredményét oly módon összegezte, hogy az anyagi ösztönzők termékenységre gyakorolt pozitív hatása kimutatható, ám nagyon gyenge. Számításai azt mutatják, hogy a népesség leggazdagabb 10 ezrelékében a kedvezmények mértékének csökkenése az 1950-es években a háztartásbeli átlagos gyermekszám csökkenését vonta maga után. Ezzel szemben a kedvezmények felső hátárának megvonása 1981-ben semmilyen kimutatható változással nem járt a magas jövedelműek gyermekvállalási

⁸⁵ Milligan (2002: 4). Az egyesült államokbeli AFDC programról és annak termékenységi hatásairól az 5.4.2. pontban már tettünk említést.

⁸⁶ A tanulmány részletesen is tárgyalja a különböző kedvezményeket Landais (2003: 52).

hajlandóságában. A harmadik beavatkozás, a magasabb sorszámú gyermekek erőteljesebb figyelembe vétele, szintén kismértékű, pozitív hatással járt a termékenységre. (Landais, 2003: 10)

6. A családtámogatások termékenységi hatása – empirikus elemzés magyarországi adatokon.

A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásainak empirikus vizsgálatát megelőzően a 2. fejezetben bemutattuk az elmúlt évtizedek főbb globális termékenységi trendjeit. A 3. fejezetben a kormányzati programok és a gyermekvállalási hajlandóság kapcsolatának elemzésére alkalmas elméleti kereteket tekintettük át. A 4. fejezetben a magyarországi termékenységi trendek alakulását a családtámogatási rendszer változásaival párhuzamosan elemeztük, és – a párok gyermekvállalási döntéseit racionálisnak tételezve – megfogalmaztuk hipotéziseinket. Az 5. fejezet a hipotézisek vizsgálatára alkalmas módszertani eszközöket és a nemzetközi empirikus szakirodalom idevágó eredményeit ismertette. Az alábbiakban – immár elméleti és módszertani fogódzók birtokában – a társadalom által a gyermeket nevelő családok felé újraosztott jövedelmek gyermekvállalási hajlandóságra gyakorolt hatásának becslésére teszünk kísérletet.

A fejezet négy részre tagolódik. Először bemutatjuk az elemzéshez használt adatállomány tartalmát és szerkezetét (6.1.). Ezután az empirikus elemzéshez használt modelleket specifikáljuk, melynek során részletesen is leírjuk a modell-változókat, bemutatjuk az alkalmazott becslési eljárást és áttekintjük az aggregált adatokra épülő idősor-elemzés fontosabb módszertani problémáit, azok lehetséges kezelési módjait (6.2.). A fejezet harmadik részében ismertetjük a modellfuttatások eredményeit (6.3.), végül értelmezzük azokat a nemzetközi szakirodalom eredményeinek tükrében és a politikai gyakorlat szempontjából (6.4.).

6.1. Adatgyűjtés és az adatállomány szerkezete

A dolgozat 4.5. alfejezetében megfogalmazott hipotézisek ellenőrzésére aggregált, éves idősoros adatokat használunk. Az elemzési periódus az 1950 és 2003 közötti időszakot fogja át. Mi indokolta az aggregált adatok használatát és a választott elemzési periódust?

Az 5. fejezetben láthattuk, hogy a nemzetközi szakirodalom az egyéni adatok használatát preferálja. Arról is szóltunk azonban – és ezt a szemlézett empirikus irodalomnak a felhasznált adatok jellege szerinti összetétele is illusztrálta –, hogy ritka az olyan adatbázis, mely megfelelő hosszúságú időszakot fog át és egy ökonometriai elemzéshez elégséges számú esetet tartalmaz. Magyarországon a Magyar Háztartás

Panel szerkezete és a mintába került háztartások követésének hossza (1992-1997) alkalmas lehetne egy egyéni adatokon végzett longitudinális elemzésére. A születések mintabeli alacsony száma azonban rendkívül bizonytalan becsléseket eredményezhet, ezért ezt az elemzési lehetőséget elvetettük. A KSH Népeségtudomány Kutatóintézete által 2001-ben elindított, *Életünk fordulópontjai* címet viselő, viszonylag nagy elemszámú mintán készült demográfiai panelvizsgálata alkalmas lehetne ilyen jellegű kutatáshoz, ám annak második, 2004. őszi felvett hulláma a dolgozat elkészítésekor még nem állt rendelkezésre. Úgy gondoljuk, hogy megfelelő mikroadatok használata mellett jelentősen bővíthetnénk ismereteink a feltett kutatási kérdésekről, ezért rendkívül fontosnak tartjuk az ehhez szükséges empirikus kutatások elvégzését. Az adott helyzetben úgy véltük, hogy a legmegfelelőbb megoldás kérdéseink megválaszolására a Magyarországon rendelkezésre álló aggregált adatok használata, idősor-elemzés keretében.

Ami az elemzési periódus hosszát illeti, a családtámogatási rendszer magyarországi működése a legfontosabb oka annak, hogy az nem nyúlik vissza korábbra. Igaz, hogy 1950 előtt is működött a családi pótlék rendszere Magyarországon, ám annak hatóköre meglehetősen korlátozott volt, a hozzájuk rendelt források pedig – a későbbi időkkel összehasonlítva – nem voltak számottevőek. Semmiképpen sem feltételezhetjük tehát, hogy az ellátásnak általános hatása lehetett a gyermekvállalási döntésekre. Az elemzéshez használt idősorok előállításának egyébként is komoly akadály lett volna az 1950 előtti időszakból származó adatok összegyűjtése. Magyarországon egy ilyen elemzéshez szükséges adatok egy része, mindenekelőtt a demográfiai jellegűek (termékenységi, csecsemőhalandósági, házassági, válási mutatók) a 20. század egészére rendelkezésre állnak. Ezzel szemben lényegesen rövidebb időszakra találtunk megfelelő kereseti, iskolázottsági vagy foglalkoztatottsági adatokat. Esetenként ez utóbbiak összegyűjtése, egy módszertanilag koherens idősor összeállítása is komoly, helyenként áthidalhatatlan feladatnak bizonyult az 1950 utáni időszakban.

Összesen 54 évre vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat a Központi Statisztikai Hivatal, továbbá a társadalombiztosítás és a kormányzat intézményeinek publikációiból. A legfontosabb információforrások a KSH általános statisztikai, demográfiai és szociális statisztikai évkönyvei voltak, de több adat származik a költségvetési és zárszámadási törvényekből is.

6.2. A modell specifikálása

Az alábbiakban, a legkisebb négyzetek módszerét használó lineáris regressziós modell (OLS, *ordinary least squares*) segítségével megbecsüljük a családtámogatások változásainak hatását a gyermekvállalási hajlandóságra. Az adatok jellegénél fogva a választott módszer a lineáris regressziós becslési eljárás egy speciális válfaja, az idősor-elemzés. Az ebből fakadó módszertani problémákra és kezelési módjukra a 6.2.2. szakaszban részletesen is kitérünk.

Először – az elméleti alapfeltevések és a nemzetközi szakirodalomban megfigyelt gyakorlat alapján – részletesen írjuk az elemzésbe bevont változókat, melyeket az 5. fejezetben már alkalmazott gyakorlat szerint függő, magyarázó és kontroll-változókra csoportosítunk. Ennek során kitérünk az esetleges adatgyűjtési nehézségekre és az adott változónak a modell-specifikációban játszott szerepére. A modell változóinak alakulását az elemzési periódusban, amennyiben az nem szerepel a főszövegben, az 5. függelékben, ábrák segítségével mutatjuk be. Ezt követően definiáljuk a fontosabb modelleket leíró egyenleteket és kitérünk a fontosabb módszertani problémákra is.

6.2.1. A modell-változók leírása

6.2.1.1. A függő változó

Az előző fejezetben láthattuk, hogy aggregált adatok használata esetében a lineáris regressziós modellek függő változója valamely termékenységi arányszám, vagy egy abból képzett mutató. Modelljeink függő változója a leggyakrabban használt ilyen jelzőszám, a teljes termékenységi arányszám (TTA). Azért döntöttünk emellett, mert – a születések abszolút számával és a nyers vagy általános élveszületési arányszámmal szemben – fontos előnye, hogy kiszűri a női népesség korösszetételének hatását és érzékeny az exogén hatásokra. Elemzésünk céljára ennél összetettebb mutató használata indokolatlan lett volna. A reprodukciós együtthatók csak a lányszületéseket veszik figyelembe, miközben mi a családtámogatásoknak születésszámra gyakorolt hatására általában vagyunk kíváncsiak.⁸⁷ A becslések robusztusságának vizsgálata céljából olyan futtatásokat is végzünk, melyek függő változója a nyers élveszületési arányszám, illetve

⁸⁷ A termékenység fontosabb jelzőszámainak, így a nyers termékenységi arányszám, a teljes termékenységi arányszám és a tiszta reprodukciós együttható leírását is, az 1. függelék tartalmazza. A termékenységi mutatók leírását részletesen lásd Andorka (1987: 11-15), illetve Klinger (1996: 173-185).

a születések abszolút száma. Ez utóbbi esetben kontrollváltozóként a szülőképes női korosztály létszámát is szerepeltetjük a modellben. Annak érdekében, hogy a családtámogatások születési sorszám szerinti differenciált hatására vonatkozó hipotézisünket tesztelhesük, olyan modelleket is futattunk, melyekben a függő változó a születési sorszám szerinti teljes termékenységi arányszám. Négy ilyen mutató áll rendelkezésünkre az 1960 és 2003 közötti időszakra: az első, a második, a harmadik, valamint a negyedik vagy magasabb sorszámú szülésekhez tartozó arányszám. Ez utóbbiak időbeli alakulását a 2. fejezetben, a 10. ábrán figyelhettük meg.

6.2.1.2. A magyarázó változók

A magyarázó változókat több módon is specifikáltuk. A továbbiakban a készpénzes családtámogatásokat jelölő legfontosabb változó a rendszer finanszírozására fordított (rész)kiadásokat a potenciális igénybevevőkre vetíti, majd az így kapott egy főre jutó összegeket az éves átlagkereset arányában fejezi ki. Ezt általánosan az alábbiak szerint írható fel:

$$\frac{\text{összes transzfer}}{\text{célcsoport létszáma}} \cdot \frac{1}{\text{átlagkereset}}$$

Az összes transzfer viszont szétbontható a kedvezményezettek számának és az átlagtranszfernek a szorzatára:

$$\frac{\text{kedvezményezettek száma}}{\text{célcsoport létszáma}} \cdot \frac{\text{átlagtranszfer}}{\text{átlagkereset}} = \text{lefedettség} \cdot \text{helyettesítés},$$

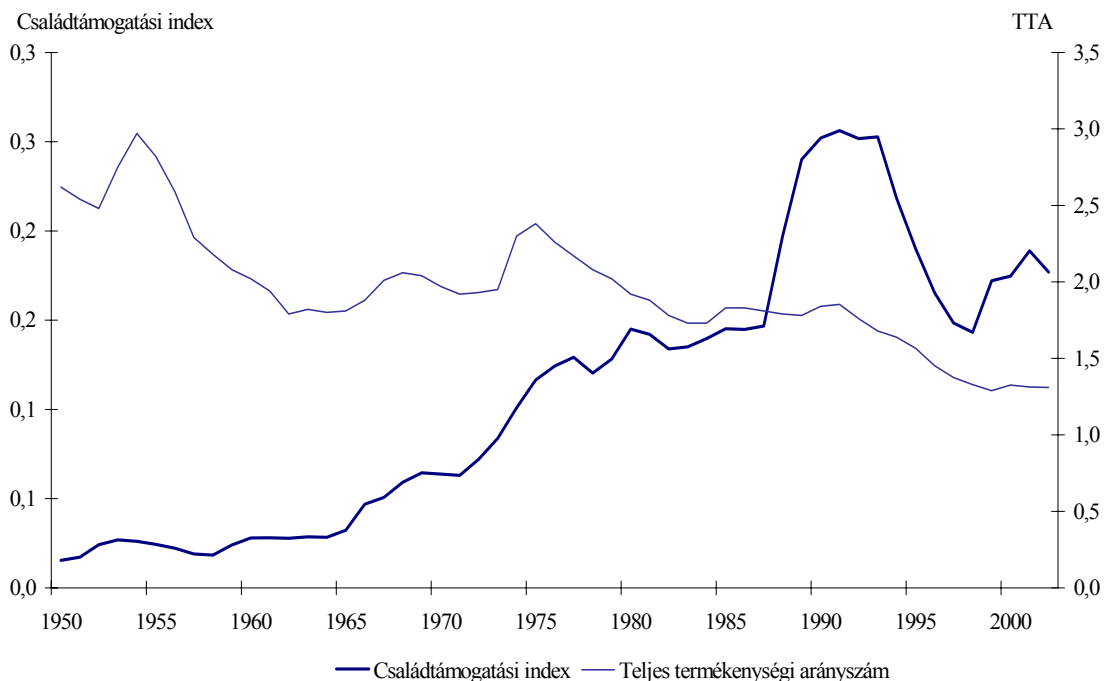
ami valójában a lefedettség és a helyettesítés szorzata. E két mutató a nyugdíj-közgazdaságtanban jól ismert, a családtámogatások trendjeinek vizsgálatában nem szokták alkalmazni. (Gábos, Gál és Kézdi, 2005) A nyugdíjrendszer esetében e két fogalomnak jól definiált értelme van, a családtámogatások esetében értelmük nem ennyire nyilvánvaló. A lefedettség valamivel könnyebben adaptálható, hiszen a rendszer egyes ellátásainak nyilvánvaló célcsoportjai vannak. Nehezíti viszont a pontos körülhatárolást, hogy a politikai döntéshozatal során lényegesen könnyebben megváltoztatható a családtámogatások célcsoportja, mint a nyugdíjrendszer esetében. Az így előállított változót a továbbiakban családtámogatási *index*nek nevezzük.

A *családtámogatási index* a rendszer működtetésének egészére fordított kiadások 16 éves vagy fiatalabb népességre vetített és hónapokra bontott összegét

jelenti, a havi nettó átlagkeresetek arányában kifejezve (CST). A családtámogatásra fordított összkidadásokban a következő tételek szerepelnek: családi pótlék, gyermekek utáni adó-, illetve adóalap-kedvezmény, terhességi gyermekágyi segély (TES), gyermekgondozási segély (GYES), gyermekgondozási díj (GYED), gyermeknevelési támogatás (GYET), anyasági támogatás, illetve annak megfelelő ellátás (anyasági segély, várandóssági pótlék). Az előző bekezdésben felírt egyenlőség számunkra most annyiban fontos, amennyiben látható, hogy az általunk használt családtámogatási index két hatást is tartalmaz. Ezeket a rendelkezésre álló adatok alapján külön-külön nem tudnánk mérni, hiszen a lefedettséget nem ismerjük és az átlagtranszfer meghatározása sem lehetséges. A célcsoport azonosításához két életkori csoportot is felhasználtunk. A fő családtámogatási index képzéséhez a 0-16 éveseket választottuk, mint potenciális igénybevevőket (CST), de a 0-18 évesek bevonásával is képeztünk egy változót (CST_18). Az első index alakulását a 14. ábra mutatja a teljes termékenységi arányszám idősorával együtt.

14. ábra

A családtámogatási index és a teljes termékenységi index alakulása Magyarországon, 1950-2002

Forrás: KSH, saját számítások.

Megjegyzés. A családtámogatási index az egy 0-16 évesre jutó családtámogatási kiadásoknak a havi nettó átlagkereset százalékában kifejezett arányát jelenti.

A családtámogatási változó képzésének egy másik lehetséges módja, ha az összes kiadást a GDP arányában fejezzük ki (CST_GDP). Az elemzések során fő magyarázó változóként az index-típusúakat preferáljuk, szemben a GDP arányában kifejezett formával. Ez utóbbi elfedhet olyan hatásokat, melyet az előbbi – a célcsoport és a kerestek beépítésével – tartalmaz.

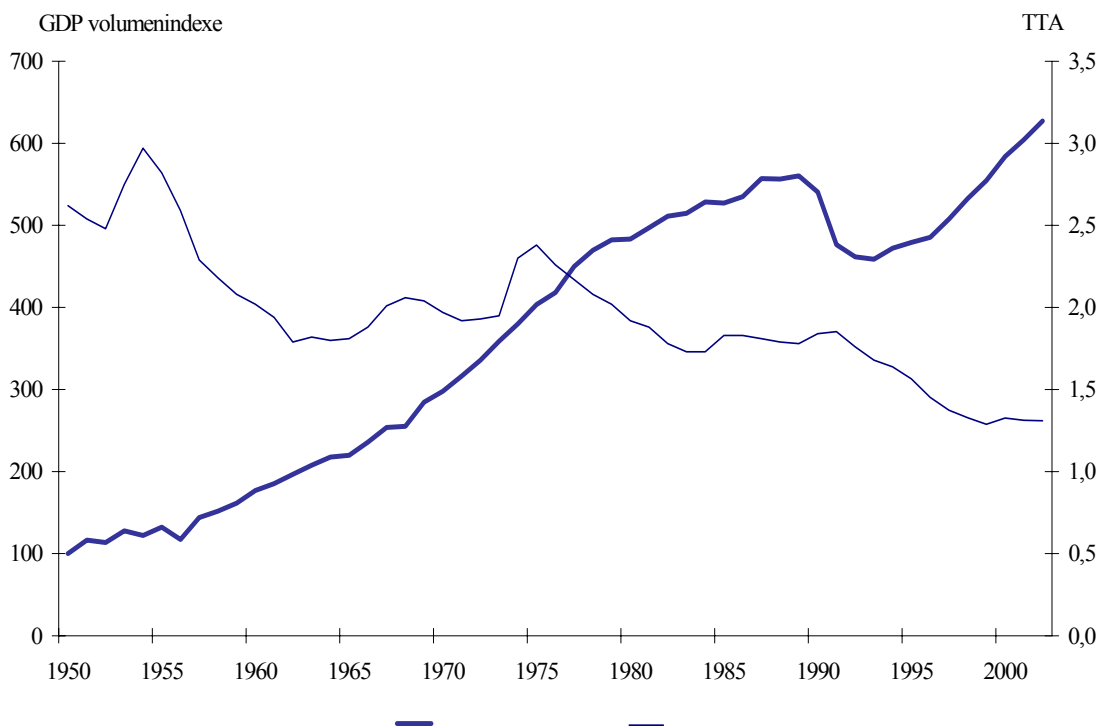
6.2.1.3. Kontroll-változók

A gyermekvállalási döntések magyarázatára született elméletek mindegyike egyetért abban, hogy a fejlett országokban a 19. század vége óta eltelt időszakban tapasztalható termékenységsökkenés valamilyen módon összefügg a nők gazdasági aktivitásának és jövedelemszerző képességének, vagy másként az anya használdozati költségének folyamatos növekedésével. A mikroökonómiai modellekre építkező elméletek egyik legfontosabb vizsgálódási területe a jövedelem és a gyermekvállalási hajlandóság kapcsolata. A mikroökonómiai modellekből több, egymással ellentétes hatás is előre jelezhető. A *jövedelem-hatás* szerint, a háztartás jövedelmének növekedése egyben növeli a költségvetési korlátot is, így növekszik a megvásárolható javak mennyisége. A beckeri modell szerint azonban a modern társadalmakban az emberi tőke-beruházás megtérülése egyre magasabb lesz, ezért a szülők jövedelmük növekedésére a meglévő gyermek(ek) minőségének javításával, nem pedig újabb(ak) vállalásával reagálnak. Ugyancsak a jövedelem és a termékenység negatív kapcsolatát feltételezi, hogy a gyermekvállalás az anya munkaerő-piaci jövedelmének kiesésével jár, így minél magasabb az anya szülést megelőző keresete, annál nagyobb lesz a *használdozati költség*. A szakirodalomban használt ökonometriai modellek ezeket a hatásokat különböző változókkal próbálják megragadni. A jövedelem-hatást a férfiak keresetével, vagy egyéni adatok esetében a háztartásnak nem az anya keresetéből származó összes rendelkezésre álló jövedelmével mérik, a használdozati költséget pedig rendszerint a női keresetekkel. A nemek szerinti kereseti adatokat előállítása Magyarországon azonban – tapasztalataink szerint – eleve csak 1960-ig visszamenőleg lehetséges, a nyolcvanas évek végéig ötéves gyakorisággal. A közbülső évek hiányzó adatainak pótlására elvileg lehetséges lenne a lineáris intrapoláció módszerével. Ez az eljárás azonban jelentősen csökkentené a változó varianciáját, és így fennállna annak a veszélye, hogy a megfigyelt összefüggés valójában nem a két idősor tényleges kapcsolatát, hanem az azokba való külső beavatkozást tükrözné vissza.

A lehetőségek számbavételét követően modelljeinkben a GDP volumenindexét, mint a jövedelmek, illetve az életszínvonal alakulásának mutatóját szerepeltettük. Futtatunk olyan modelleket is, melyekbe a havi nettó átlagkereseteket vontuk be, reálértéken, 2000-es árakra átszámolva (REALKER). A GDP volumenindexét azért preferáltuk, mert úgy véljük, hogy kevésbé volatilis, mint a reálkeresetek, és a politikai konjunktúrának is valamivel kevésbé van kitéve. Várakozásaink a hatásokat illetően nem egyértelműek. Úgy véljük, hogy a GDP volumenindexe alkalmasabb a jövedelemhatás mérésére. Ezzel szemben a reálkeresetek esetében nem tudjuk eldönteni, hogy a jövedelemhatást vagy a nők használdozati költségét méri-e. A GDP volumenindexének alakulását 1950 és 2002 között a 15. ábra mutatja be, párhuzamosan a teljes termékenységi arányszám idősorával. A reálkeresetek változását az 5. függelék F1. ábrája tartalmazza.

15. ábra

A GDP volumenindexének (1950=100) és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002

Forrás: KSH.

A használdozati költségeket számszerűsítéséhez más változókat is használtunk. A női kereseteken kívül e célra alkalmas még a nők gazdasági aktivitása vagy iskolázottsága. A magyarországi adatok lehetővé teszik a nők gazdasági aktivitásának nyomon

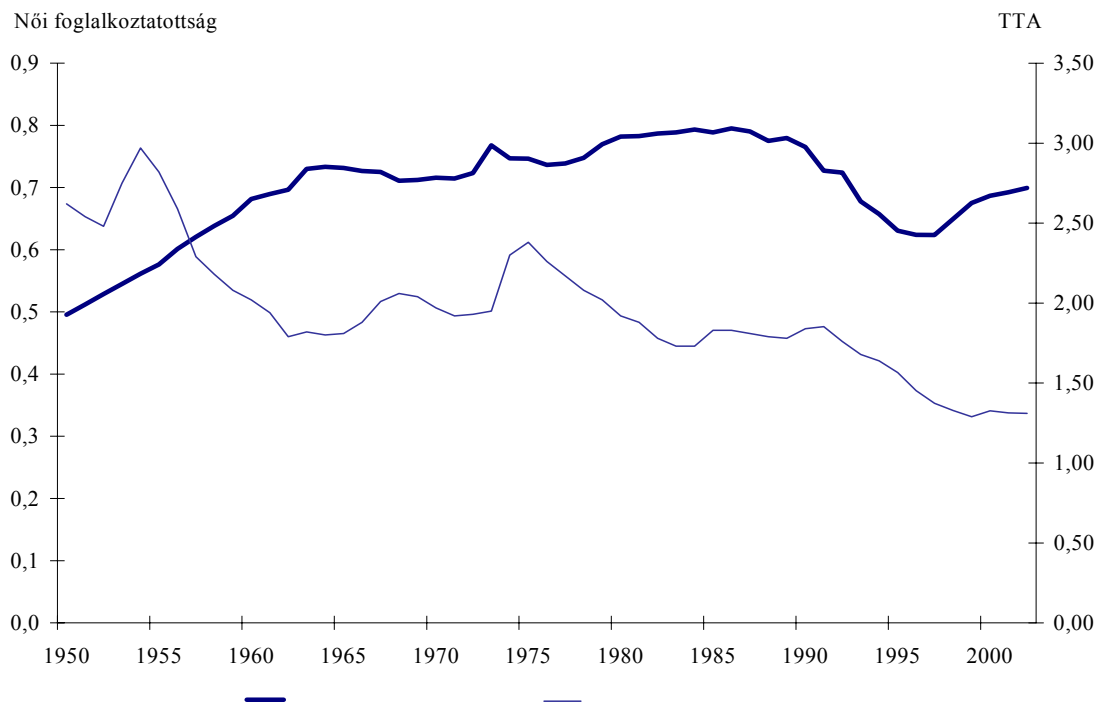
követését az elemzési periódus teljes hosszában. Modellünkhöz egy olyan változót állítottunk elő, mely a 25 évnél idősebb női foglalkoztatottak számát a termékeny korú női népesség számához arányította (NFOGL). A legjobb megoldás természetesen az lett volna, ha a számlálóban csak a termékeny korú foglalkoztatott nők szerepelnek, ám erre vonatkozó adatok csupán a népszámlálás éveiben álltak rendelkezésünkre. A női foglalkoztatottakra nincs konzisztens idősor az elemzési periódus teljes hosszára. Ezért a következőképpen jártunk el. Az 1992-ig tartó időszakban az aktív női keresők számából levontuk a GYES-en és GYED-en lévők együttes számát. Tisztában vagyunk azzal, hogy az eljárás valamelyest elnagyolt. Ám az alternatív lehetőségekkel szemben még mindig ezt találtuk a legmegfelelőbbnek. Az idősor 1993 és 2002 között a KSH Munkaerő Felvételéből származó foglalkoztatottsági idősort tartalmazza. Az alternatív modellfuttatások során használtuk a női gazdasági aktivitás változóját is.

Magyarországon a foglalkoztatottság, ezen belül pedig a női foglalkoztatottság is, a rendszerváltás körüli időszakig kis lépésekben, de gyakorlatilag folyamatosan növekedett, azt követően néhány éven keresztül jelentős mértékben csökkent, a kilencvenes évek vége óta pedig stagnálást, nagyon lassú növekedést tapasztalhattunk. (16. ábra) A női foglalkoztatás trendje tehát nem lineáris, miként nem lineáris a termékenységgel való kapcsolata sem: ugyanahhoz a női foglalkoztatottsági szinthez több esetben is eltérő termékenységi ráták tartoznak. Ennek oka, hogy a termékenység általános csökkenése a rendszerváltás előtt növekvő, azt követően pedig gyors ütemű csökkenő női foglalkoztatottság mellett ment végbe. Ezt a problémát oly módon kezeltük, hogy a modellekbe önálló változóként bevontuk a foglalkoztatottság változójának négyzetét is (NFOGL2).

Az iskolázottság mérésére alkalmas mutató lehetne például a felsőfokú végzettségű nők száma a termékeny életkorban lévők arányában. Erre vonatkozó, éves gyakoriságú adatokat azonban nem találtunk. A felsőfokú oktatásban tanuló nőkre kétfajta idősort is elő lehetne állítani: a nappali tagozaton tanuló vagy az onnan diplomával kilépők számát. Mivel azonban mindkét adatsor flow-típusú, véleményünk szerint egyik sem alkalmas a termékeny korú női népesség képzettségének operacionalizálására, a gyermekvállalási döntések szempontjából fontos változások követésére. Ezért a modelljeinkben nem szerepel a női népesség iskolázottságát mutató változó.

16. ábra

A női foglalkoztatottság és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002

Forrás: KSH.

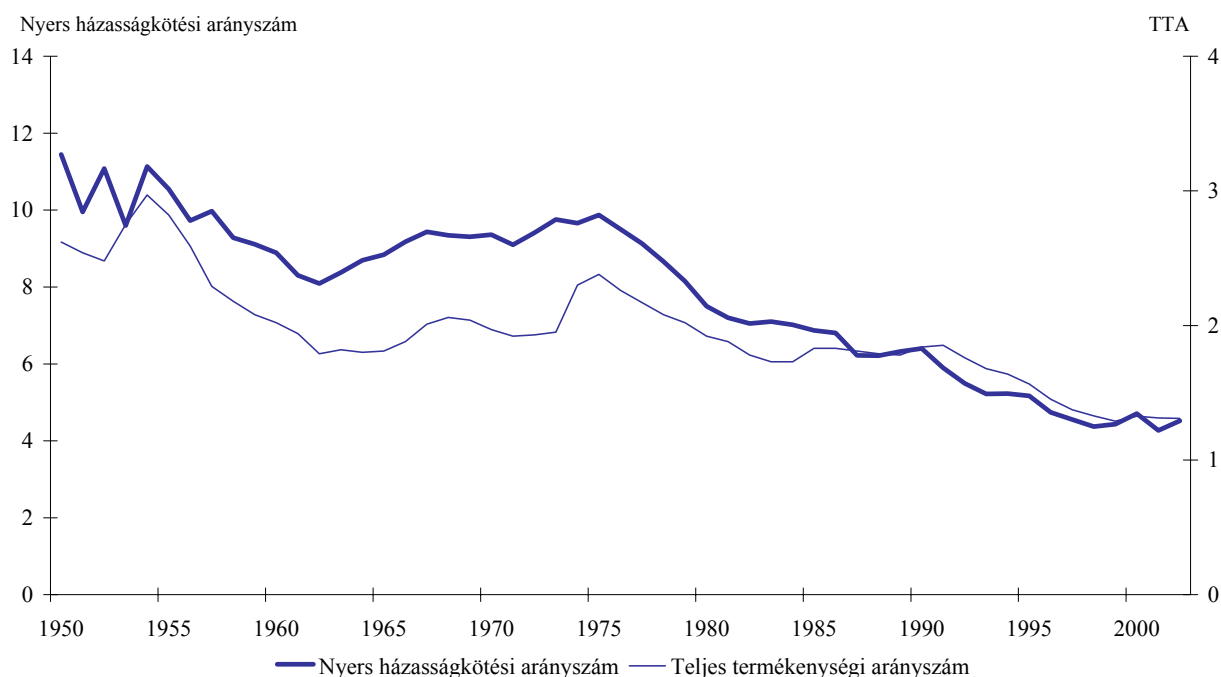
Megjegyzés. A női foglalkoztatottságot az aktív keresőknek a GYES-en és GYED-en lévők számától megtisztított számával (1992-ig), illetve a foglalkoztatott női népesség (1993 után) számának a termékeny korú (15-49 éves) női népesség számához viszonyított arányában mértük.

Kétségtelen, hogy a gyermekvállalási döntések közvetlenül kapcsolódnak más demográfiai eseményekhez. Ezek közül is legfontosabb a házasságról szóló döntés. A gyermekvállalásnak ugyan nem előfeltétele a házaspárkapcsolat létesítése, a születések döntő többsége Magyarországon a vizsgált időszak nagy részében házasságban történt. Ez változóban van, hiszen a rendszerváltást követően nagy ütemben növekedésnek indult a házasságon kívüli születések aránya, mely ma már eléri az összes születés egyharmadát. A demográfiai irodalomban ismert házasságkötési mutatók közül modelljeinkben kettőt használunk: a nyers házasságkötési arányszámot (HA) és a teljes első házasságkötési arányszámot (THA).⁸⁸ E két mutató úgy viszonyul egymáshoz, mint a nyers termékenységi arányszám a teljes termékenységi arányszámhoz és előállításuk módszere is megegyezik azokéval. A nyers házasságkötési arányszám változását a 17. ábrán láthatjuk.

⁸⁸ A teljes első házasságkötési arányszám modellbeli alkalmazásának lehetőségére Kamarás Ferenc hívta fel a figyelmet.

17. ábra

A nyers házasságkötési arányszám és a teljes termékenységi arányszám alakulása, 1950-2002

Forrás: KSH.

A házassági arányszámok kontrollváltozóként való bevonása mellett és ellene is szólnak érvek. A házasságkötések gyakoriságának termékenységre gyakorolt hatása magyarázható mind a társadalmi normák, mind a racionális döntések oldaláról.⁸⁹ A normák fennmaradásához és a házasság melletti döntés racionalitásához hozzájárul az államnak az a magatartása, mely – egyre fogyatkozó területen ugyan, de – az együttéléseken belül a házasságot preferálja. Így például előnyt élvezhet az együttélést választókkal szemben a lakástámogatásokra, állampolgárságra vagy éppen gyermek örökbefogadására pályázó házaspár, vagy házaspár tagja. A termékenység változásának vizsgálata tehát nem választható el a házasságkötések arányának a vizsgált időszakon belüli változásától. A házassággal kapcsolatos döntés az esetek többségében megelőzi a gyermekvállalásról szólót, tehát nagyban befolyásolja ez utóbbi bekövetkezését és időzítését. Ennek megfelelően arra számítunk, hogy a házassági és a termékenységi mozgalom kapcsolata pozitív: a házassági arányszámok emelkedése a termékenységi

⁸⁹ A közgazdaságtannak nemcsak a gyermekvállalásról, hanem a családi élet más aspektusairól is van érvényes mondanivalója. Lásd például Becker (1993). A kérdés – nemcsak, illetve nem elsősorban közgazdasági szempontú – magyar nyelvű áttekintését adja Bukodi (2004).

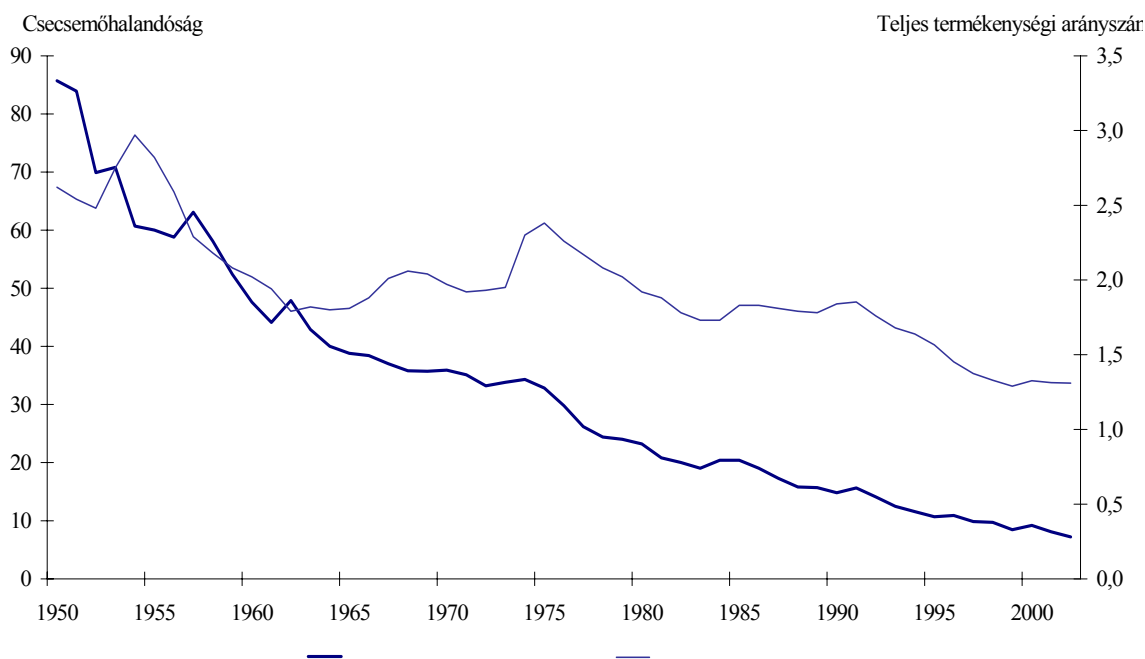
mutató növekedésében is megjelenik, és fordítva. A 17. ábra jól mutatja, hogy a házasságkötési arányszámok trendje nagyban hasonlít a termékenységi görbék korábban már bemutatott alakjához. Ez pozitív kapcsolatra utal, összhangban előbbi feltevésünkkel.

A házasságkötés azonban nem szükséges feltétele a gyermekvállalásnak, ennek következtében pedig azt állítjuk, hogy a nyugati társadalmak termékenységcsökkenésének a házassági arányszám csökkenése nem közvetlen előidézője, hanem a két folyamat mögött meghúzódó közös oknak egy statisztikai adatok révén is megragadható megnyilvánulása. Ez a közös ok meglehetősen összetett, legegyszerűbben talán a nők társadalmi helyzetében bekövetkező változások révén tudjuk megragadni. Egy ilyen közös ok feltételezése esetén azzal is számolnunk kell, hogy a családtámogatások, a termékenységre gyakorolt közvetlen hatás mellett, a házassággal kapcsolatos döntést is befolyásolják, e keresztül pedig közvetett módon hat a gyermekvállalási döntésre. Ez a feltételezés azonban megkérdőjelezi a házassági arányszám kontroll változóként történő bevonásának szükségességét. Amennyiben feltételezésünk helyes, a családtámogatások termékenységre gyakorolt hatása erősebb azokban a modellekben, melyek nem tartalmazzák a házassági arányszámot.

Az áttekintett nemzetközi irodalom csaknem minden tanulmányában szerepel a csecsemőhalandóság, mint kontrollváltozó. A magas csecsemőhalandóság hatása kettős lehet: több élveszületés szükséges a kívánt gyermekszám eléréséhez, miközben a magas halandóság visszavetheti a szülők gyermekvállalási kedvét. Az első hatást sokkal erősebbnek érezzük, ezért arra számítunk, hogy a csecsemőhalandóság és a termékenység kapcsolata pozitív lesz. Modelljeinkben ezért kontroll-változóként a 1000 születésre jutó csecsemőhalálozások számát vontuk be (CSHAL). A változó időbeli alakulását a 18. ábrán követhetjük figyelemmel. A csecsemőhalandóság csökkenése 1950 és 2002 között gyorsabb volt, mint a termékenységé. Az első 10-15 évben nagyobb hullámzások mellett gyors csökkenést, majd a mutató valamivel lassabb, de folyamatos javulását láthatjuk.

18. ábra

A csecsemőhalandóság és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002

Forrás: KSH.

Megjegyzés. A tisztított csecsemőhalandóság előállításához a csecsemőhalandóságot regresszáltuk a reálkeresetekre és a változó az így nyert standard reziduálisokat jelenti.

A magyarországi termékenység-történet 1950 és 2003 közötti szakaszában két alkalommal is előfordult, hogy a terhességmegszakítások gyakorlatát radikálisan megszigorították: 1953-ban és 1973-ban. Mint korábban már láthattuk, egyik beavatkozás sem hagyta érintetlenül az éves termékenységi arányszámokat. E hatás kiszűrése érdekében a modellekben szerepeltettünk egy bináris változót (RATKO73), mely 1-es értéket vett fel 1953 és 1955, valamint 1973 és 1975 között, 0-át minden más esetben.⁹⁰ A második időszak bevonása ellen szóló érv lehet, hogy az 1973-as népesedéspolitikai intézkedéseknek csupán egyik eleme volt az abortuszok gyakorlatának szigorítása, így nem az abortusz-szigorítás tiszta hatását mérnénk. Képeztünk egy olyan változót, mely csak 1953 és 1955 között vesz fel 1-es értéket és a számításokat így is levégeztük. Még egy érv szól e két változó valamelyikének bevonása mellett. A fentebb említett változókon kívül a termékenységi döntéseket a gyermekvállalás elkerülésének költsége is befolyásolja. Elmondhatjuk, hogy a

⁹⁰ A modellek futtatása során végzett *outlier*-elemzések eredményei is megerősítették a bináris változó szerepeltetésének szükségességét.

születéskorlátozás nem a modern társadalmak sajátja, a történeti demográfiai kutatások ezt megerősítik. (Andorka, 1987) A hatékony és mindenki számára elérhető fogamzásgátló eszközök megjelenése azonban lényegesen csökkenti annak költségeit, könnyebbé téve a nem kívánt terhességek elkerülését és csökkentve így a gyermekek kínálatát. Ezért indokoltnak tartanánk egy olyan változó beemelését a modelljeinkbe, mely ezeket a költségeket operacionalizálni tudná. Ilyen idősor azonban nem áll rendelkezésünkre, így a fentiekben specifikált két dummy változó játszhatja annak szerepét.

Annak érdekében, hogy az eredmények interpretációját megkönnyítsük, a változók egy része esetében azok logaritmusát használtuk. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy a becsült regressziós együtthatókat elaszticitásként értelmezzük, és százalékos változásként mutathassuk be. A 2. táblázat az alábbiakban közölt regressziós modellek változóinak definícióját, átlagát és szórását tartalmazza.

2. táblázat. A futtatott regressziós modell változóinak definíciója, átlaga és szórása

Változó neve	A változó tartalma	Átlag	Szórás
TTA	A teljes termékenységi arányszám értéke	1,936	0,397
TTA1	Az első születésekhez tartozó TTA értéke	0,816	0,138
TTA2	A második születésekhez tartozó TTA értéke	0,630	0,130
TTA3	A harmadik születésekhez tartozó TTA értéke	0,206	0,025
TTA4	A negyedik és további születésekhez tartozó TTA értéke	0,143	0,044
CBR	Nyers élveszületési arányszám	14,146	3,540
B	Születések száma	144248	32712
NNEP1549	Termékeny korú nők száma	2560365	59279
CST	Az egy 0-16 éves gyermekre jutó készpénzes családtámogatás-kiadások a nettó havi átlagkeresetek arányában	0,124	0,085
CST_18	Az egy 0-18 éves gyermekre jutó készpénzes családtámogatás-kiadások a nettó havi átlagkeresetek arányában	0,109	0,075
CST_GDP	A családtámogatási kiadások a GDP arányában	0,019	0,010
REALKER	Átlagos nettó reálkereset, 2000-es árakon (Ft)	55231	13169
NFOGL	Női foglalkoztatottak a termékeny korú nők arányában (%)	0,863	0,126
GDP	A bruttó hazai termelés volumenindexe, 1950=100 (%)	373	169
HA	1000 főre jutó házasságok száma	7,791	2,077
CSHAL	Csecsemőhalandóság 1000 élveszületésre vetítve	31,9	20,472
RATKO73	Az 1953-as és 1973-as abortusztilalom hatása: 1 – 1953-55, 1973-75 között, 0 – minden más évben	0,111	0,317

Megjegyzés. A regressziós modellekben a függő, valamint a CST, CST_18, CST_GDP továbbá a GDP és a REALKER változók természetes logaritmusuk szerepel.

6.2.2. A modellek specifikálása és módszertani problémák

Elemzésünkben a családtámogatások gyermekvállalási hajlandóságra gyakorolt önálló hatására vagyunk kíváncsiak. Másként megfogalmazva, a gyermekekhez kapcsolódó készpénzes támogatásokban bekövetkező exogén változásokra adott termékenységi válaszok léte és nagysága érdekel bennünket. E hatás elkülönítéséhez lineáris regressziót használtunk. Az adatok idősoros jellege azonban több speciális módszertani problémát is felvet. (Gujarati, 1995: 400-451, 709-733)

Először azt kell megvizsgálnunk, hogy vajon az általunk használt idősorok stacionáriusak-e vagy sem. Egy idősor akkor tekinthető *stacionáriusnak*, ha annak átlaga és varianciája független az időtől, kovarianciája pedig csak az idősor két adatpontja közötti távolságtól vagy az idősorok közötti eltolódástól függ, de attól az időponttól, melyre a kovarianciát kiszámoljuk, nem. (Gujarati, 1995: 713) Ellenkező esetben nem-stacionárius idősorokról beszélhetünk. Ez utóbbiakban az egymást követő adatpontok értékei nem függetlenek egymástól, tehát sokkal nagyobb biztonsággal meg tudjuk mondani a függő változó értékét t időpontban, ha ismerjük annak értékét a $t-1$ -edik, $t-2$ -edik, $t-3$ -edik és így tovább, évben, mintha véletlenszerűen találgatnánk. Az előző szakaszban bemutatott modell-változók grafikus vizsgálata is arra utal, hogy az adatbázisunk idősoraiban megfigyelhető egy trend, tehát nem stacionáriusak. Így például a termékenységi ráták értékei nem véletlenszerűen oszlanak el időben, hiszen az egyének gyermekvállalással kapcsolatos döntéseit befolyásoló demográfia, társadalmi és gazdasági folyamatok is időben lassan változnak. Ez igaz mind a megfigyelhető, mind a nem megfigyelhető tényezőkre, így a függő változó időbeli függése nem szűnik meg a megfigyelhető változók kontrollálása után sem. Azt mondhatjuk tehát, hogy a regressziós hibatarok idősorosán függenek egymástól (*autokorreláció*). Ez a tény megsérti a lineáris regressziós becslések egyik standard feltevését, mely szerint a hibatarok korrelálatlanok. Ennek az a következménye, hogy az egyszerű legkisebb négyzetek módszerét használó regressziós eljárás (OLS regresszió) ugyan konzisztens és torzítatlan, de nem hatásos becsléseket ad a regressziós együtthatókra. Ugyancsak problémát jelent az OLS regresszió esetében, ha az egyenlet jobb oldalán a függő változó időben eltolva szerepel. Ekkor torzított és inkonzisztens becsléseket kapunk.

Esetünkben tehát nem az idősorok stacionárius volta a kérdés, hanem az, hogy nem stacionárius idősoraink vajon tartalmazznak-e egységgyököt (*unit-root*) vagy sem, és ha igen hányat. Azok az idősorok, melyek tartalmazznak egységgyököt, a trend körül

sztochasztikus módon ingadoznak, tehát átlaguk és varianciájuk a trend kiszűrését követően állandó. (Gujarati, 1995: 718) Ennek eldöntésére több eljárást is ismerünk, ezek közül a Phillips-Peron (PP) tesztet használtuk. Ezek minden esetben azt igazolták, hogy az elemzéshez felhasznált idősorokban egységgyök van.⁹¹ Az egységgyök jelenléte miatt a modellbe a változók első differenciáit vontuk be. Az így nyert idősorokra újról elvégzett egységgyök tesztek, melyek immár minden változónk esetében azok első differenciáinak stacionárius jellegét erősítették meg (*első fokon integrált idősor*). Annak tesztelésére, hogy becsült modelljeink hibatagjai között maradt-e további függőség – az eredeti modell másod- vagy többrendű autokorrelációja miatt –, a Breusch-Godfrey-féle autokorrelációs (ún. fehér-zaj) LM tesztet alkalmaztuk.⁹²

Több regressziós modellt is futtattunk. Ezek közül az elsőben a függő változó a teljes termékenységi arányszám logaritmusának t évre számított első különbségét ($\Delta \ln TTA_t$) regresszáltuk saját, továbbá a magyarázó változó logaritmusának első különbségének késleltetett értékeire, $t-1$ évtől indulóan ($\Delta \ln M_{t-s}$), ahol M a családtámogatásokat valamilyen módon operacionalizáló változók egyike (CST, CST_18, CST_GDP). A késleltetés azért indul csak $t-1$ évtől, mert a gyermekvállalási döntés sajátossága, hogy a párok elhatározása és a gyermek születése között legalább kilenc hónap telik el.

$$\Delta \ln TTA_t = \alpha_0 + \sum_{s=1}^S \alpha_s \Delta \ln TTA_{t-s} + \sum_{s=1}^S \beta_s \Delta \ln M_{t-s} + u_t \quad (1)$$

A modellbecslések azt mutatták, hogy csak az első késleltetés szignifikáns, ezért az egyenlet az alábbi szerkezetűvé egyszerűsödik:

$$\Delta \ln TTA_t = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta \ln TTA_{t-1} + \beta_1 \Delta \ln M_{t-1} + u_t \quad (1a)$$

Az eredmények arra utalnak, hogy a függő változó legfeljebb egyéves késleltetésére van szükségünk az egyenlet jobb oldalán. Ezért a magyarázó változók becsült hosszú távú hatása (*long-run effects*) az alábbiak szerint határozható meg:

⁹¹ Az egységgyök tesztek a szerzőnél elérhetők.

⁹² Az autokorrelációs LM-tesztek eredményét a 6.3. részben, a megfelelő táblázatokban közöljük.

$$LE(M) = \frac{\sum_{s=1}^S \beta_s}{1 - \alpha_1} \quad (2)$$

Amennyiben csak az első késleltetés szignifikáns, a hosszú távú hatásokat így becsüljük:

$$LE(M) = \frac{\beta_1}{1 - \alpha_1} \quad (2a)$$

A legfontosabb módszertani kérdés, hogy vajon adhatunk-e az így becsült hatásokra támaszkodva oksági magyarázatot a családtámogatások és a termékenység kapcsolatára. Ez csak akkor lehetséges, ha az ellátórendszer változása exogén a termékenység alakulásához képest. Egyrészt a vizsgálandó kapcsolat jellege, másrészt az adatok idősoros és aggregált volta miatt azonban számolnunk kell az *endogenitás* problémájával. Intuitív módon is feltételezhetjük, hogy modellünk függő és magyarázó változói között az ok-okozati kapcsolat nemcsak egyirányú lehet. A 4. fejezetben, a magyarországi termékenység alakulása és a családtámogatási rendszer változása közötti kapcsolat elemzésekor is utaltunk arra, hogy a kormányzat népesedéspolitikai döntéseit, egy-egy program beindítását több esetben is a termékenység csökkenése vagy annak alacsony szintje váltotta ki, befolyásolta. Ugyanígy, biztosak lehetünk benne, hogy nemcsak a női foglalkoztatottság vagy iskolázottság alakulása hat a gyermekvállalási döntésekre, hanem fordítva, a gyermek megszületése módosíthatja az anya munkaerőpiaci karrierjét vagy státusát, tanulási ambícióit. Az adatokban eredendően benne rejlő endogenitással nem tudunk mit kezdeni, de a problémát megpróbáltuk más módon orvosolni.

A regressziós egyenlet magyarázó és kontrollváltozóinál alkalmazott egyéves eltolás önmagában is egyik eszköze az endogenitásból fakadó problémák semlegesítésének. Ezen túl, az egyenlet jobb oldalán bevontuk a magyarázó változók t évbeli, tehát a függő változóval azonos időpontban megfigyelt értékének logaritmusát, pontosabban annak első különbségét ($\Delta \ln M_t$). Ezzel a függő változó, esetünkben a termékenység változásának a magyarázó változókkal egyidőben ható, de nem megfigyelhető tényezőire kontrollálunk. Ez azért lehetséges, mert mint korábban említettük, a gyermekvállalási döntés sajátossága miatt csak az egy évvel késleltetett változásoknak lehet tényleges hatása a termékenységre. Ekkor az alábbi modellt becsüljük:

$$\Delta \ln TTA_t = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta \ln TTA_{t-1} + \beta_0 \Delta \ln M_{t-1} + \beta_1 \Delta \ln M_t + v_t \quad (3)$$

A (3) egyenletben a becsült együtthatók mentesek az endogenitástól, amennyiben a nem késleltetett magyarázó változó első különbsége tökéletes proxy-ja a nem megfigyelt tényezőknek. Azonban, még ha a helyettesítés tökéletlen is, bevételek a modellbe csökkenti az endogenitásból fakadó torzítást.

A kontrollváltozók szerepeltetése ugyancsak a lehetséges kezelési módok egyike, amennyiben csökkentik a függő és a magyarázó változó közötti endogenitást, oly módon, hogy részlegesen lefedik a termékenység változásának a termékenység által meg nem magyarázott hányadát. A (4) egyenletben a kontrollváltozók vektorát K -val jelöltük.

$$\Delta \ln TTA_t = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta \ln TTA_{t-1} + \beta_1 \Delta \ln M_{t-1} + \gamma' \Delta K_{t-1} + w_t \quad (4)$$

A 6.1. alfejezetben a kontrollváltozókat részletesen bemutattuk. Ide soroltuk a női foglalkoztatottságot és annak négyzetét (NFOGL, NFOGL2), a GDP volumenindexét (GDP), a reálkereseteket (REALKER), a házasságkötési arányszámot (HA), a csecsemőhalandóságot (CSHAL), a születésszabályozás költségeinek közelítőjeként pedig az abortusztilalmat operacionalizáló dummy változót (RATKO73).

Az endogenitás jelenlétének statisztikai ellenőrzésére a Granger oksági tesztet alkalmaztuk. A teszt két változó közötti ok-okozati kapcsolatot vizsgál egyidejűleg, mindkét irányban. Ennek során előbb az egyik, majd a másik változót késlelteti általunk meghatározott számú periódussal. A teszt nullhipotézise szerint a családtámogatások késleltetett változójának változása nem *okoz* változást a termékenységi mutatókban és fordítva, a termékenységi arányszám változása nem eredményez változást a családtámogatásra fordított kiadások szintjében. A függő és a magyarázó változók kapcsolatának ellenőrzésére futtatott tesztek eredményeit a megfelelő helyen táblázatos formában közöljük.

6.3. A magyarországi eredmények

A dolgozatnak a családtámogatások és a termékenység kapcsolatára vonatkozó hipotéziseinek ellenőrzéséhez az előző részben bemutatott regressziós egyenletek közül

az (1a), a (3) és a (4) jelűeket becsüljük. A futatott modellek közül az alábbiakban összesen 18 eredményét közöljük (3. és 5. táblázat). Emellett, elsősorban a becslések robusztusságának vizsgálata céljából több alternatív modellt is futtatunk.⁹³ Az eredmények bemutatásakor előbb a családtámogatások általános hatását vizsgáljuk a termékenységre (3. táblázat), majd azt a hipotézisünket teszteljük, mely szerint a magyar családtámogatási rendszer – felépítésénél és az ellátások jellemzőinél fogva – eltérően befolyásolja a gyermekvállalási döntéseket aszerint, hogy éppen hányadik gyermekről van szó. Ehhez olyan modelleket futtatunk, melyekben a függő változó a születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám. (5. táblázat) Mindegyik modellben, az egyenlet jobb oldalán, szerepel még a függő változó egy évvel késleltetett értéke ($\Delta \ln TTA_{t-1}$). Az (1a) egyenlethez tartozó modell más változót nem tartalmaz. A (3) egyenletben a jobb oldalon szerepeltetjük még a magyarázó változók logaritmusának első különbségét t évre számítva. A (4) egyenletbe több kontrollváltozót is bevontunk. A dolgozatban is bemutatott modellek a női foglalkoztatottságot, annak négyzetét, GDP volumenindexét, a reálkereseteket, a női iskolázottságot, a nyers házasságkötési arányszámot, a csecsemőhalandóságot és az ötvenes, valamint a hetvenes évek közepének abortusztilalmát operacionalizáló bináris változót tartalmazzák. A szövegben ismertetjük az alternatív futtatások eredményeit is. A közölt modellek között vannak olyanok, melyek a magyarázó vagy a függő változót alternatív módon specifikálják. Ezek közül néhány eredményét a 6. függelékben közöljük.

Az idősorok rövidege, az első differenciák használata és egyes esetekben a paraméterek viszonylag nagy száma miatt a szignifikánsnak mutatkozó együtthatók szoros kapcsolatra utalnak. A kevés szabadságfok bizonytalan becsléseket eredményezhet, miközben a tényleges kapcsolatok robusztusak lehetnek. Mindezek alapján arra számíthatunk, hogy amennyiben a modellfuttatások során robusztus becslésekhez jutunk, eredményeinket megnyugtatónak tekinthetjük a vizsgált kapcsolat léteire és szorosságára vonatkozóan.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a modellek illeszkedése jónak vagy megfelelőnek mondható. Az alkalmazott tesztek eredményei arra utalnak, hogy az idősorok differenciálásával futtatott modellek hibatagjai nem korreláltak (autokorrelációs LM teszt).

⁹³ Ezek eredménye, akárcsak maga az adatbázis, elérhetők a szerzőnél.

6.3.1. A családtámogatások általános hatása

A családtámogatások általános termékenységi hatásának vizsgálatkor modelljeink fő magyarázó változója a 0-16 évesekre számított családtámogatási index első differenciája ($\Delta \ln \text{CST}_{t-1}$) volt. E futtatások eredményeit a 3. táblázat tartalmazza. Ezekben a modellekben az idősorok az elemzési periódus teljes hosszában rendelkezésre állnak. Az első differenciák használata és az egyenlet jobb oldalán bevont változóinak egyéves késleltetése miatt a megfigyelések száma összesen 52.

A családtámogatási index azonnali és hosszú távú hatásának együtthatója mindegyik egyenletben 1 százalékos szinten is szignifikánsnak bizonyult. Az azonnali hatások becslésekor kapott együtthatók értéke 0,170 és 0,216 között változik a specifikációtól függően, a hosszú távú hatásoké pedig 0,214 és 0,308 között. Előbbieket úgy interpretálhatjuk, hogy *az egy 16 évnél fiatalabb gyermekre jutó családtámogatási kiadás átlagkeresetekhez viszonyított arányának 1 százalékos változása t-1 évről t évre, 0,17-0,22 százalékos változással jár együtt a teljes termékenységi arányszám értékében, t-ről t+1 évre.* A hosszú távú hatásokat úgy értelmezhetjük, hogy a családtámogatási index változása nemcsak a következő évben, hanem azt követően is befolyásolta a gyermekvállalási döntéseket. Ennek oka, hogy az index t-1-ről t-re történt változását követően a t évbeli érték részben meghatározza a t+1-beli (és későbbi) értékeket is. Más szóval a kiadások változása beépül a következő időszak ellátási színvonalába is. Ez mutatkozik meg az együttható nagyobb értékében. Ezzel összhangba tehát azt is állíthatjuk, hogy *a családtámogatási index 1 százalékos változása t-1 évről t évre, 0,21-0,31 százalékos változással jár együtt a teljes termékenységi arányszám értékében, a t évet követő időszakban.*

A modellek dinamikus specifikációja, tehát az idősorok első különbségének bevonása, helyesnek bizonyult, hiszen az autokorrelációs LM-teszt eredménye arra utal, hogy az így futtatott modellek hibatagjai korrelálatlanok voltak. A modellek illeszkedése jónak mondható, a determinációs együttható értéke 40 és 65 százalék között változik.

Az 1.1. modellben, mely az (1a) egyenlethez tartozó legegyszerűbb specifikációnak felel meg, a családtámogatási indexen kívül csak a késleltetett függő változó szerepel benne. Az azonnali hatás esetében a magyarázó változó együtthatója közel 20 százalékos, a hosszú távú hatásoké 27 százalékos rugalmasságot mutat. A késleltetett függő változó 5 százalékos szinten szignifikáns, ami egyértelműen és

evidens módon mutatja, hogy a családtámogatási rendszeren kívül más, mérhető és nem megfigyelhető tényezők is befolyásolták a termékenységi döntéseket ebben az időszakban Magyarországon.

Az 1.2. modell abban különbözik az előzőtől, hogy szerepeltettük benne a magyarázó változónak a függő változóval azonos idejű formáját is. Erre, mint arra korábban kitértünk, azért volt szükség, hogy az endogenitási problémát strukturálisan kezeljük. Ennek együtthatója nem szignifikáns, azonban a családtámogatási index becsült azonnali hatása ebben a modellben kisebb, mint az előzőben. Ez arra utal, hogy az azonos idejű magyarázó változó olyan hatásokra kontrollált, melyeket a meg nem figyelt tényezőknek tulajdoníthatunk. A becsült regressziós együttható értéke ebben a modellben 0,17. A hosszú távú hatás becsült érték 0,308. Ez lényegesen magasabb, mint a becsült azonnali hatás, ami azt mutatja, hogy a családtámogatásokra fordított kiadások nem csak egyik évről a másikra hatottak, hanem változásuk az azt követő években is érvényesült a termékenységi döntések során.

Az 1.3. modellben több kontrollváltozót is bevontunk, amivel az volt a célunk, hogy – az előző modellekhez képest – minél több tényező hatását kiszűrjük, ezzel is csökkentve az endogenitást és tisztább hatásokat becsülhessünk a modell magyarázó változójára. Az a tény, hogy a késleltetett függő változó ezúttal nem szignifikáns, arra utal, hogy ez a próbálkozásunk sikeres volt. Lényegesen javult a modell illeszkedése is, a determinációs együttható értéke 40-42-ről 64 százalékra nőtt. Maradék autokorrelációra utaló jelet ez esetben sem találtunk. A családtámogatási index rövid távú hatása ebben a modellben is 1 százalékos szinten szignifikáns, a becsült hatás pedig erősebb, mint az 1.1. és 1.2. modellekben. A hosszú távú hatások esetében fordított a helyzet. A becsült együttható értéke ebben az esetben alacsonyabb, mint akár az 1.1., akár az 1.2. modell esetében. A becslések közötti eltéréseket azonban nem szeretnénk túlinterepretálni. A 3. táblázatban feltüntetett modellek magyarázó változójához tartozó együtthatók statisztikai értelemben nem különböznek egymástól, az eltérés iránya azonban támpontot adhat arra nézve, hogy az egyes modellspecifikációk hogyan érintik a változók közötti kapcsolatot. A kontrollváltozók közül a női foglalkoztatottság 10 százalékos szinten szignifikáns, az elsőfokú tag előjele pedig negatív. A foglalkoztatottságon kívül 5 százalékos, illetve 1 százalékos szinten szignifikánsnak bizonyult és pozitív kapcsolatot mutatott a termékenységgel a csecsemőhalandóság és az abortusztilalom hatását mérő bináris változó együtthatója. A GDP volumenindexe és

a házasságkötési arányszám esetében becsült együtttható 10 százalékos szinten sem volt szignifikáns.

3. táblázat

A családtámogatások általános termékenységi hatása – a regressziós becslés eredményei (zárójelben a standard hibák)

Modell száma	1.1. modell	1.2. modell	1.3. modell	1.4. modell	1.5. modell	1.6. modell
A becslési egyenlet	(1a)	(3)	(4)	(4)	(4)	(4)
Függő változó	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln TTA_t$
$\Delta \ln CST_{t-1}$	0,199*** (0,049)	0,170*** (0,054)	0,215*** (0,043)	0,190*** (0,046)	0,216*** (0,044)	0,214*** (0,044)
$\Delta \ln TTA_{t-1}$	0,260** (0,120)	0,259** (0,120)	0,058 (0,121)	0,108 (0,124)	0,075 (0,122)	0,019 (0,120)
$\Delta \ln CST_t$		0,058 (0,047)				
$\Delta NFOGL_{t-1}$			-5,712* (3,187)	-4,389 (3,257)	-7,122** (3,032)	
$\Delta NFOGL2_{t-1}$			4,313* (2,273)	3,558 (2,296)	5,324** (2,161)	
$\Delta \ln GDP_{t-1}$			0,046 (0,094)		0,037 (0,094)	0,083 (0,089)
$\Delta \ln RKER_{t-1}$				-0,146 (0,104)		
ΔHA_{t-1}			0,014 (0,011)	0,020* (0,011)		0,021** (0,010)
$\Delta CSHAL_{t-1}$			0,005** (0,002)	0,006*** (0,002)	0,004** (0,002)	0,006*** (0,002)
RATKO73			0,062*** (0,018)	0,060*** (0,018)	0,066*** (0,018)	0,060*** (0,018)
Konstans	Van***	Van***	Van***	Van*	Van***	Van***
Megfigyelések száma, N=	52	52	52	52	52	52
R ²	0,40	0,42	0,64	0,65	0,62	0,60
Autokorrelációs LM teszt (χ^2) (p érték)	1,056 (0,590)	1,015 (0,602)	1,128 (0,569)	0,587 (0,746)	2,075 (0,354)	0,256 (0,880)
CST hosszú távú hatása	0,269*** (0,093)	0,308*** (0,068)	0,228*** (0,062)	0,214*** (0,070)	0,234*** (0,065)	0,218*** (0,060)

*10 százalékos szinten szignifikáns, **5 százalékos szinten szignifikáns, ***1 százalékos szinten szignifikáns

Az 1.4.-1.6. modellek kiindulási alapja az 1.3. számú. Az elsőben a GDP volumenindexét a reálkeresetekkel helyettesítettük, a másodikból a házasságkötési arányszámot hagytuk ki, míg a harmadik nem tartalmazza a női foglalkoztatottság változóját. Korábban már utaltunk azokra problémákra, melyek ezekkel az idősorokkal kapcsolatban felmerültek, és amelyekre alapozva olyan modelleket is specifikáltunk, melyekből ezeket kihagytuk. A házasságkötések és a gyermekvállalás kapcsolatáról úgy véltük, hogy ezek a döntések hasonlóan reagálnak a külső feltételek megváltozására, tehát az egyik döntés meghatározói nagyrészt a másik esetében is megfigyelhetők. Ha így van, a házasságkötési arányszám hiányában futatott modellben a családtámogatási index erősebb hatását várjuk. A női foglalkoztatottság idősora nem teljesen konzisztens és a négyzetes tag bevonása is jelenthet problémákat a becslési eljárás szempontjából. A változó kihagyásával erre a két hatásra akartunk kontrollálni. A 3. táblázatban bemutatott eredmények azt mutatják, hogy a reálkeresetek bevonása a GDP volumenindexe helyett valamelyest gyengítette a családtámogatási index hatását, de az elmozdulás nem jelentős (1.4. modell). Nem tapasztalhattunk változást akkor sem, ha a nyers házasságkötési arányszámot kivesszük az 1.3. modellből (1.5. modell). A foglalkoztatottság változójának elhagyása semmilyen módon nem befolyásolja a családtámogatási index becslést, azonnali vagy hosszú távú hatását, és nem érinti a modell általános mutatóit sem. (1.6. modell)

Az endogenitás jelenlétét a termékenység és a családtámogatások kapcsolatában statisztikai módszerekkel is vizsgáltuk. Amint azt a módszertani leírásban már említettük, ehhez az ún. Granger-tesztet használtuk, mely egyidejűleg vizsgálja a két változó közötti ok-okozati kapcsolatot. A teszt eredményét a teljes termékenységi arányszámra és a családtámogatási indexre a 4. táblázat tartalmazza. Ez jól mutatja, hogy a családtámogatások termékenységre gyakorolt hatásának hiányára vonatkozó nullhipotézist nem tudjuk elfogadni, míg az ellentétes irányú kapcsolatra vonatkozót viszont igen. Ebből kiindulva megállapíthatjuk, hogy regressziós becsléseinkben a családtámogatás felől a termékenységi döntés irányába mutató kapcsolat a domináns.

4. táblázat

A teljes termékenységi arányszám és a családtámogatási index közötti ok-okozati kapcsolat – Granger-teszt

Nullhipotézis	N=	F-statisztika értéke	Valószínűségi szint
$\Delta \ln \text{CST}$ nem okozza $\ln \text{TTA}$ változását	51	8,823	0,001
$\Delta \ln \text{TTA}$ nem okozza $\ln \text{CST}$ változását		0,883	0,421

A 3. táblázatban közöltek mellett más, eltérően specifikált regressziós modelleket is futtattunk annak érdekében, hogy a becsült hatás robosztusságát további vizsgálat alá vessük. A magyarázó változót a fentebb bemutatottól eltérően is definiáltuk. Ezek közül a 0-18 évesek célcsoportjának bevonásával előállított forma semmilyen vonatkozásban nem változtatta meg a becsléseinket. A GDP arányában kifejezett családtámogatási kiadások esetében viszont a becsült hatás gyengébb volt, a mért elaszticitás ebben a modellben 0,125 az azonnali hatás, és 0,153 a hosszú távú hatás esetében (6. függelék). Az együtttható 5 százalékos szinten volt szignifikáns. Véleményünk szerint ennek oka, hogy az alapmodellben használt családtámogatási index – amint erre korábban utaltunk is – valamivel érzékenyebb. Futtatunk továbbá olyan modelleket is, melyek függő változója nem a teljes termékenységi arányszám volt. Azt találtuk, hogy sem a nyers termékenységi arányszám, sem pedig a születések számának függő változóként való használata nem érinti a családtámogatási index általános hatását. A becsült elaszticitás az első esetben 0,214 volt rövid- és 0,238 hosszú távon, a másodikban pedig 0,211 volt rövid- és 0,251 hosszú távon. E két modellben a regressziós együttthatók 1 százalékos szinten is szignifikánsnak bizonyultak. Nem tapasztaltunk változást a modellek illeszkedésében sem, a 3. táblázatban bemutatott 1.1.-1.3. modellekhez képest.

Használtuk továbbá a kontrollváltozóknak a bemutatottól eltérő kombinációját. A nyers házasságkötési arányszám helyett a teljes első házasságkötési arányszám hatását vizsgáltuk, a RATKO73 változóhelyett pedig a csak a Ratkó-korszakot (1953-1955) beépítő változóét. Emellett modelljeinket eltérő időszakokra is lefuttattuk. Összességében megállapítottuk, hogy a családtámogatási index becsült hatása – az elemzési periódus középső szakaszát kivéve – minden esetben pozitív és szignifikáns volt, értéke pedig nem tért el számottevően a 3. táblázatban bemutatott tartománytól.

6.3.2. A családtámogatások termékenységre gyakorolt hatása születési sorszám szerint

A születési sorszám szerinti termékenységi arányszámok logaritmusának első különbségeit használva csökken a megfigyelések száma, hiszen ezek az idősorok csupán 1960-tól állnak rendelkezésünkre. Így e modellek esetében alacsonyabb szabadságfokkal számolhatunk, ezért becsléseink bizonytalanabbak. A futtatások eredményeit az 5. táblázat tartalmazza. Összesen négy születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszámra becsültük a családtámogatások hatását. Mindegyik esetében három-három modell eredményeit közöljük. Ezek közül az első a 6.2. alfejezetben

bemutatott (1a), a második a (3), a harmadik pedig a (4) számú egyenlethez tartozik. A modellek illeszkedése valamivel rosszabb, mint az általános hatás vizsgálatokor bemutatott futtatásoké. Az eltérés nem számottevő, a (4) egyenlethez tartozó modellek esetében pedig nem is tapasztaltunk különbséget. A Breusch-Godfrey LM-teszt alapján a maradék autokorreláció jelenlétét elvethetjük.

Az első, a második és a harmadik születésekhez tartozó teljes termékenyégi arányszámot függő változóként tartalmazó modellekben a családtámogatási index azonnali és hosszú távú hatása is legalább 10-, de többnyire 5- vagy 1 százalékos szinten szignifikáns. Az 5. táblázatban közölt eredmények azt mutatják, hogy az első gyermek esetében a hatás lényegesen kisebb, mint a második vagy harmadik gyermeknél. A negyedik vagy magasabb sorszámú születések esetében a magyarázó változó egyetlen modellben sem volt szignifikáns.

A 2.1.1-2.1.3. számú modellekben az együtthatók előjele pozitív, értéke rövid távon 8-10 százalékos, míg hosszú távon 10-18 százalék körüli elaszticitást mutat, a modellspecifikációtól függően. A hatás erőssége csökken, amikor a függő változóval azonos idejű magyarázó változó, vagy más kontroll-változók is szerepelnek az egyenletben. Ebből arra következtethetünk, hogy ezek a változók olyan hatásokra kontrollálnak, melyeket az első modellben nem tudtunk megragadni. A 2.1.2. modell eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált periódus átlagában a családtámogatási index 1 százalékos változása rövid távon az első születésekhez tartozó TTA mintegy 8,5 század százalékos változásával járt együtt. A hosszú távú hatásra vonatkozó becslés ebben a modellben 18 százalékos rugalmasságról árulkodik. A harmadik modell eredményei azt is megmutatják, hogy az első gyermek vállalását a bevont változók csak kis mértékben tudják magyarázni. Úgy tűnik, hogy ezt a döntést elsősorban a házasodási minták befolyásolják. Csupán a nyers házasságkötési arányszám együtthatója volt ugyanis szignifikáns ebben a specifikációban.

5. táblázat

A családtámogatások termékenységre gyakorolt hatása születési sorszám szerint – a regressziós becslés eredményei (zárójelben a standard hibák)

Modell száma	2.1.1. modell	2.1.2. modell	2.1.3. modell	2.2.1. modell	2.2.2. modell	2.2.3. modell
A becslési egyenlet	(1a)	(3)	(4)	(1a)	(3)	(4)
Függő változó	$\Delta \ln TTA1_t$	$\Delta \ln TTA1_t$	$\Delta \ln TTA1_t$	$\Delta \ln TTA2_t$	$\Delta \ln TTA2_t$	$\Delta \ln TTA2_t$
$\Delta \ln CST_{t-1}$	0,103** (0,046)	0,085* (0,048)	0,083** (0,037)	0,256*** (0,091)	0,195* (0,097)	0,223*** (0,074)
$\Delta \ln TTA1_{t-1}, \Delta \ln TTA2_{t-1}$ ^a	0,309* (0,103)	0,267* (0,151)	0,143 (0,138)	0,138 (0,154)	0,114 (0,152)	-0,006 (0,148)
$\Delta \ln CST_t$		0,046 (0,043)			0,129 (0,082)	
$\Delta NFOGL_{t-1}$			-1,632 (3,973)			-8,226 (7,709)
$\Delta NFOGL2_{t-1}$			1,587 (2,793)			6,400 (5,430)
$\Delta \ln GDP_{t-1}$			0,051 (0,111)			0,009 (0,220)
ΔHA_{t-1}			0,040** (0,016)			0,053* (0,029)
$\Delta CSHAL_{t-1}$			7,23E-05 (0,002)			0,014*** (0,005)
RATKO73			0,011 (0,015)			0,060* (0,032)
Konstans	Van*	Van**	Van	Van	Van*	Van
Megfigyelések száma, N=	41	41	41	41	41	41
R ²	0,33	0,35	0,64	0,27	0,32	0,63
Autokorrelációs LM teszt (χ^2) (p érték)	3,672 (0,159)	3,035 (0,219)	4,458 (0,108)	0,234 (0,889)	0,933 (0,627)	2,881 (0,237)
CST hosszú távú hatása	0,149* (0,086)	0,179*** (0,051)	0,097* (0,050)	0,297*** (0,138)	0,366*** (0,125)	0,221** (0,088)

*10 százalékos szinten szignifikáns, **5 százalékos szinten szignifikáns, ***1 százalékos szinten szignifikáns

^a Az egyenlet jobb oldalán szereplő késleltetett, adott születési sorszám szerinti TTA a megfelelő születési sorszámú TTA-ból képzett függő változójú modellben szerepel. Tehát a $\Delta \ln TTA1_{t-1}$ a 2.1.1.-2.1.3. modellek része, a $\Delta \ln TTA2_{t-1}$ pedig a 2.2.1.-2.2.3. modelleké.

5. táblázat (folytatás)

A családtámogatások termékenységre gyakorolt hatása születési sorszám szerint – a regressziós becslés eredményei (zárójelben a standard hibák)

Modell száma	2.3.1. modell	2.3.2. modell	2.3.3. modell	2.4.1. modell	2.4.2. modell	2.4.3. modell
A becslési egyenlet	(1a)	(3)	(4)	(1a)	(3)	(4)
Függő változó	$\Delta \ln TTA_{3t}$	$\Delta \ln TTA_{3t}$	$\Delta \ln TTA_{3t}$	$\Delta \ln TTA_{4t}$	$\Delta \ln TTA_{4t}$	$\Delta \ln TTA_{4t}$
$\Delta \ln CST_{t-1}$	0,274** (0,097)	0,249** (0,110)	0,253** (0,088)	0,045 (0,068)	-0,006 (0,078)	0,073 (0,067)
$\Delta \ln TTA_{3t-1}, \Delta \ln TTA_{4t-1}$ ^a	0,176 (0,145)	0,176 (0,147)	0,05 (0,142)	0,461*** (0,144)	0,493*** (0,145)	0,297* (0,153)
$\Delta \ln CST_t$		0,048 (0,096)			0,093 (0,071)	
$\Delta NFOGL_{t-1}$			-9,096 (9,248)			-8,662 (7,054)
$\Delta NFOGL_{2t-1}$			7,135 (6,502)			-6,567 (4,955)
$\Delta \ln GDP_{t-1}$			-0,403 (0,267)			-0,614*** (0,221)
ΔHA_{t-1}			0,011 (0,034)			0,019 (0,026)
$\Delta CSHAL_{t-1}$			0,016** (0,006)			0,014*** (0,005)
RATKO73			0,096** (0,040)			-0,006 (0,028)
Konstans	Van	Van	Van	Van	Van	Van
Megfigyelések száma, N=	41	41	41	41	41	41
R ²	0,26	0,26	0,57	0,23	0,26	0,52
Autokorrelációs LM teszt '(χ^2) (p érték)	0,414 (0,813)	0,463 (0,793)	1,344 (0,511)	0,233 (0,890)	0,865 (0,649)	1,581 (0,454)
CST hosszú távú hatása	0,333** (0,149)	0,360** (0,170)	0,266** (0,107)	0,083 (0,131)	0,172 (0,154)	0,104 (0,098)

*10 százalékos szinten szignifikáns, **5 százalékos szinten szignifikáns, ***1 százalékos szinten szignifikáns

^a Az egyenlet jobb oldalán szereplő késleltetett, adott születési sorszám szerinti TTA a megfelelő születési sorszámú TTA-ból képzett függő változójú modellben szerepel. Tehát a $\Delta \ln TTA_{3t-1}$ a 2.3.1.-2.3.3. modellek része, a $\Delta \ln TTA_{2t-1}$ pedig a 2.4.1.-2.4.3. modelleké.

A 2.2.1.-2.2.3. számú modellekben a függő változó a második szülésekhez tartozó teljes termékenységi arányszám volt. A második, tehát az azonos idejű magyarázó változót tartalmazó modellben ezúttal is valamivel gyengébb azonnali hatást mértünk, mint akár az első, akár a harmadik, tehát a kontrollváltozók megadott csoportját is tartalmazó modell esetében. Ugyancsak meg kell említenünk, hogy az ebből a modelltől becsült együttható csupán 10 százalékos szinten volt szignifikáns. A hosszú távú hatás ezzel szemben erősebbnek mutatkozott, és már 1 százalékos szinten is szignifikánsnak bizonyult. Összességében azonban a családtámogatások becsült hatása ezúttal jóval erősebb volt, mint az első szülések esetében. Azt mondhatjuk, hogy *a családtámogatási index változójának 1 százalékos változása rövid távon a második szülés szerinti teljes termékenységi arányszám mintegy 20-26 század százalékos, míg hosszútávon annak 22-37 százalékos változásával járt együtt az 1950 és 2003 közötti időszak átlagában.* A 2.2.3. modell szerint a kontroll-változók közül a második gyermek esetében már nem a házasodási minták, hanem a csecsemőhalandóság változása és kisebb mértékben az abortusztilalom hatása játszik szerepet a döntésben.

Az előzőekben már említettük, hogy a magyar családtámogatási rendszer több ellátásán (családi pótlék, adókedvezmény, GYET) keresztül is a harmadik gyermeket preferálja. Ezért arra számítottunk, hogy adataink ezt visszaigazolják, vagyis a harmadik szülésekhez tartozó teljes termékenységi arányszám változásának nagyobb részét magyarázzák a családtámogatási index változásai. A 2.3.1.-2.3.3. modell eredményei nagyrészt egybevágóak feltételezéseinkkel, de egyúttal óvatos interpretációra is intenek bennünket. Először is azt állapíthatjuk meg, hogy a családtámogatási index együtthatója mindhárom ide tartozó modellben, rövid és hosszú távon egyaránt, 5 százalékos szinten szignifikánsnak bizonyult, a becsült elaszticitás pedig az azonnali hatás esetében 25-27 százalékos, a hosszú távú hatás vizsgálatakor pedig 27-36 százalékos volt. Tény, hogy ez a hatás lényegesen erősebb, mint az első szülések esetében. Nem találtunk azonban alapvető különbséget a második és a harmadik sorszámú szüléseket tartalmazó modellek között. Kisebb eltérések azonban mutatkoztak. Ezek közül is a legszembeűnőbb, hogy a második szülésekhez tartozó modellekben a magyarázó változók hatására vonatkozó becslések bizonytalanabbak, az egyes specifikációkban becsült együtthatók tágabb határok között mozognak, mint a harmadik szülések esetében. Ez utóbbiaknál alig találunk változást az együttható értékében a kontroll-változók bevonását követően. Figyelemre méltó, hogy az azonos idejű magyarázó változót az egyenlet jobb oldalán beépítő modellspecifikációban a családtámogatási index azonnali hatása

lényegesen erősebb, mint a neki megfelelő 2.2.2. modellben. Ez nem csak az együtttható szignificanciaszintjére igaz, de a becsült hatás nagyságára is. A harmadik sorszámú születésekről hozott döntéseket magyarázó modellben a becsült elaszticitás 25 százalékos, szemben a második szülések esetében mért mintegy 20 százalékos rugalmassággal.

A harmadik gyermek megszületését a családtámogatási indexen kívül a csecsemőhalandóság változása és a RATKO73 változó magyarázza. Ez az eredmény lényegében egybevág a születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám időbeli változásának intuitív elemzésével és a szakirodalomnak a 4.2.3 szakaszban bemutatott azon állításával, mely szerint az 1973-as népesedéspolitikai intézkedések elsősorban a magasabb sorszámú gyermekek megszületéséhez járultak hozzá. Bár nem volt szignifikáns, megfigyelhetjük, hogy a GDP volumenindexe logaritmusának együttthatója előjelet vált, negatív lesz, szemben a korábbi modellekkel.

A negyedik és magasabb sorszámú születéseket magyarázó modellekben a családtámogatási index változója egyetlen specifikációban sem volt szignifikáns. A függő változó első különbségét nagymértékben magyarázza saját, egy évvel késleltetett formája. Ezen kívül jelentős szerepet játszott a mutató alakulásában a GDP volumenindexének változása és a csecsemőhalandóság.

6. táblázat

A születési sorrend szerinti termékenységi arányszámok és a családtámogatási index közötti ok-okozati kapcsolat – Granger-teszt

Nullhipotézis	N=	F-statisztika értéke	Valószínűségi szint
$\Delta \ln \text{CST}$ nem okozza $\ln \text{TTA1}$ változását	40	3,653	0,036
$\Delta \ln \text{TTA1}$ nem okozza $\ln \text{CST}$ változását		2,278	0,118
$\Delta \ln \text{CST}$ nem okozza $\ln \text{TTA2}$ változását	40	5,175	0,011
$\Delta \ln \text{TTA2}$ nem okozza $\ln \text{CST}$ változását		0,611	0,549
$\Delta \ln \text{CST}$ nem okozza $\ln \text{TTA3}$ változását	40	3,991	0,027
$\Delta \ln \text{TTA3}$ nem okozza $\ln \text{CST}$ változását		0,184	0,833
$\Delta \ln \text{CST}$ nem okozza $\ln \text{TTA4}$ változását	40	0,368	0,694
$\Delta \ln \text{TTA4}$ nem okozza $\ln \text{CST}$ változását		0,564	0,574

A magyarázó és a függő változó közötti ok-okozati kapcsolat irányának egyidejű vizsgálatára alkalmazott Granger-teszt eredménye azt mutatja, hogy az egy évvel

késleltetett családtámogatási index változása az első, második és harmadik sorszámú születések változására hatással volt, fordított kapcsolatot viszont nem találtunk. (6. táblázat) A negyedik és magasabb sorszámú születések esetében azonban egyik irányban sem nem tudtuk elvetni az oksági kapcsolat hiányára vonatkozó nullhipotézist.

6.4. Az eredmények értelmezése

A 4.5. alfejezetben megfogalmazott hipotéziseinket a termékenység magyarázatára született mikroszintű elméletekből, valamint a családtámogatási rendszer és a termékenység magyarországi kapcsolatának intuitív elemzéséből, a szakirodalom vonatkozó megállapításaiból vezettük le. Az empirikus tesztelést megelőzően arra számítottunk, hogy 1950 és 2003 között a hazai családtámogatási rendszer mérhető és pozitív hatással volt a párok gyermekvállalási döntéseire, és várakozásaink szerint ez a hatás különbözött aszerint, hogy éppen hányadik gyermek vállalásáról döntöttek. Hipotéziseink teszteléséhez dinamikusan specifikált, lineáris regressziós modelleket futtatunk a vizsgálat időszakát lefedő aggregált, idősoros adatok használatával. Modelljeink fő magyarázó változója a családtámogatási index, tehát az ellátásokra fordított összkiadások egy 0-16 évesre jutó értékének a nettó átlagkeresetekhez viszonyított aránya volt. A modellek döntő többségében függő változóként a teljes termékenységi arányszámot használtuk. Az előző alfejezetben, leíró jelleggel bemutattuk empirikus vizsgálatunk eredményeit. Az alábbiakban eredményeinket összevetjük hipotéziseinkkel, majd kitérünk azokra a tényezőkre is, melyek a becsléseket gyengíthetik és az eredmények óvatos értelmezésére készítetnek bennünket. Végül sort kerítünk a politikai gyakorlat szempontjából fontos következtetésekre is.

A dolgozat célja nem a termékenységi magatartás általános magyarázata, hanem a közösségi programok gyermekvállalási hajlandóságra gyakorolt önálló hatásának vizsgálata volt. Korábban már részletezett módszertani okokból azonban, modelljeinkbe bevontunk olyan kontrollváltozókat is, melyekről – elméleti megfontolások és a nemzetközi szakirodalom gyakorlata alapján – úgy véltük, hogy fontos szerepet játszanak a termékenység változásának magyarázatában. Az alábbiakban ezeket a hatásokat is interpretáljuk.

6.4.1. Az empirikus eredmények összevetése a megfogalmazott hipotézisekkel

6.4.1.1. Általános hatások

Empirikus vizsgálódásunk legfontosabb eredményét úgy foglalhatjuk össze, hogy *a magyar családtámogatási rendszer, pontosabban annak készpénzes ellátásai többváltozós statisztikai módszerekkel is kimutatható, pozitív hatást gyakoroltak a gyermekvállalási hajlandóságra az 1950 és 2003 közötti időszakban, mely hatás rövid és hosszú távon egyaránt megfigyelhető.* Ez az eredmény megerősíti első, a magyar családtámogatási rendszer általános termékenységi hatására vonatkozó hipotézisünket (1. hipotézis). Becsléseink az időszak átlagában, rövid távon 17-22 százalék, hosszú távon pedig 21-31 százalék körüli elaszticitást mutatnak. Figyelemmel a használt regressziós modellek dinamikus voltára, ez azt jelenti, hogy a családtámogatások kiadásainak a keresetekhez viszonyított arányában bekövetkezett 1 százalékos változás rövid távon a teljes termékenységi arányszám 0,17-0,22 század százalékos, hosszú távon pedig annak 0,21-0,31 század százalékos változásával jártak együtt. Becsléseink természetesen a vizsgált időszak átlagára vonatkoznak. Egy példán azonban illusztrálhatjuk, hogy ez a gyakorlatban mit is jelent. Tétélezzük fel, hogy ez az átlagos hatás időben egyenletesen oszlik el a vizsgálati periódus teljes hosszában, és arra keresünk választ, hogy vajon a családtámogatási rendszerre fordított kiadások 2000-ról 2001-re történt változása milyen azonnali és hosszú távú termékenységi hatással járt. Mindkét számítás esetében a legalacsonyabb becült együtthatót vesszük számításba. Az azonnali hatás esetében ez az 1.2. modell volt, ahol 17 százalékos elaszticitást bescültünk. A hosszú távú hatásra vonatkozó számításunkat az 1.3. modell 23 százalékos rugalmassági együtthatójára alapozzuk.

2000 és 2001 között a családtámogatások egy 0-16 évesre jutó összegének az átlagkeresetekhez viszonyított értéke 17,5 százalékról 18,9 százalékra, tehát 8 százalékkal növekedett. Az 1.2. modell alapján azt mondhatjuk, hogy becsléseink szerint ez a változás – *ceteris paribus* – 1,36 százalékos azonnali növekedést eredményezett a TTA értékében 2001-ről 2002-re. Mivel ebben az időszakban a teljes termékenységi arányszám nem változott (1,31), eredményeinket úgy interpretálhatjuk, hogy a családtámogatási index emelkedésének hiányában a TTA értéke 2002-re 1,36 százalékkal, 1,29-re csökkent volna 2001-hez képest. Az eredményt főben is kifejezhetjük. Eszerint a családtámogatási index 2000-es szinten maradásával 2002-ben a tényleges 96 800 gyermek helyett csak mintegy 95 500 született volna meg. Ha a

hosszú távú hatásokat szertnénk hasonló módon interpretálni, azt mondhatjuk, hogy a családtámogatási mutató szinten maradásával a 2001-et követő időszakban, minden más feltétel változatlansága mellett, mintegy 2200 gyerekekkel kevesebben született volna.⁹⁴

A modellfuttatások nagyfokú robusztusságot mutattak. A függő és a magyarázó változó eltérő specifikálása nem okozott olyan változást eredményeinkben, melyek bármilyen kis mértékben is, de fő következtetéseink módosításához vezetnének. Kivételt jelent ez alól a robusztuság tesztelésének az a formája, amikor a vizsgált időszak különböző szakaszaira futtattuk modelljeinket. Ezek eredményei azt mutatják, hogy az időszak eleje és vége az, amelyben a hatások igazán erősek, a periódus közepén – attól függően, hogy mely éveket választjuk határvonalnak – nem szignifikáns együtthatókat is becsültünk a magyarázó változóra. Ennek oka véleményünk szerint az, hogy a családtámogatási index évről évre változása az időszak elején, de különösen annak végén mutat komoly ingadozásokat, a magyarázó és a függő változó azonos irányú változása tehát ezekben az időszakokban eredményezhetett erősebb hatásokat. A családtámogatási index hatása a rendszerváltást követő idősakra futtatott modellekben volt a legerősebb, ám a megfigyelések alacsony száma miatt ebből tartalmi következtetést nem vonunk le.

A családtámogatások általános termékenységi hatásaira kapott eredményeink alapvetően egybevágnak a nemzetközi szakirodalomban tapasztaltakkal. Amint azt az 5.4.6. szakaszban bemutattuk, az elemzések mindegyike a családtámogatások pozitív, az esetek döntő többségében statisztikailag is szignifikáns hatását mutatta ki a naptári éves termékenységre. Ez nemcsak a hozzánk hasonlóan, aggregált idősorokat használó elemzések esetében volt így, de az egyéni adatokra építő vizsgálatok, beleértve a természetes kísérleteket is, hasonló eredményre jutottak. Ez a pozitív kapcsolat megmutatkozott mind a családi pótlékra és az anyasági támogatásokra összpontosító kontinentális európai, mind az adóalap-kedvezményeket és a jövedelemvizsgálathoz kötött ellátásokat preferáló egyesült államokbeli, mind pedig az előbbieket sajátosságait együttesen is tartalmazó kanadai jóléti rendszerek esetében. A magyarországi eredmények nagyon hasonlóak ahhoz, amit Ekert-Jaffé (1986) talált francia adatokon. Becslései szerint a termékenység családtámogatásokra vonatkoztatott elaszticitása 16-20

⁹⁴ Minden egyéb feltétel változatlansága alatt itt azt értjük, hogy a modell kontroll-változóiban, illetve a modellben külön nem specifikált egyéb hatásokban nem következik be változás. Változatlan marad tehát a házassági arányszám, a női foglalkoztatottság, csecsemőhalandóság, valamint a terhesség-megszakítások gyakorlatának szabályai. A felsorolt feltételek változatlanságáról reális körülmények között természetesen nem beszélhetünk.

százalékos. Gauthier és Hatzius (1997) több fejlett országra kiterjedő, ugyancsak aggregált idősorokra épülő vizsgálata a családi pótlék-típusú ellátások és a termékenység kapcsoltában 25 százalékos, Whittington, Alm és Petes (1990) az egyesült államokbeli adóalap-kedvezmény hatását elemezve pedig 13-25 százalékos rugalmassági együtthatót becsült. Ennél kisebb hatást mutatott ki kanadai adatokon Zhang, Quan és Van Meerbergen (1994). Az általuk becsült elaszticitás 5-6 százalékos volt, amikor a kanadai családtámogatások teljes körének hatását vizsgálták. Az eredményeket összehasonlítva láthatjuk, hogy a magyarországi családtámogatások termékenységi hatásának nagyságrendje leginkább a franciaországihoz hasonlítható. Ezt magyarázhatja többek között az, hogy a vizsgált időszakban mindkét országban fontos szerepet tulajdonítottak a készpénzes családtámogatásoknak, és ennek mindkét esetben deklarált népesedéspolitikai céljai is voltak. Ez utóbbi megmutatkozott például a harmadik gyermek preferálásában is a rendszeren belül. Ez a megállapítás már átvezet bennünket a születési sorrend szerinti hatások vizsgálat eredményeinek értelmezéséhez.

6.4.1.2. Születési sorrend szerinti hatások

Az általános hatásokon túl, a születési sorrend szerint teljes termékenységi arányszám függő változóként való használatával, vizsgáltuk a családtámogatásoknak a gyermek sorszáma szerint szelektív hatását. Azt feltételeztük, hogy a magyarországi családtámogatási rendszer felépítéséből következően a készpénzes ellátások termékenységi hatása annál nagyobb, minél magasabb sorszámú gyermek vállalásáról van szó (*2. hipotézis*). Eredményeink részben egybevágóak várakozásainkkal, részben ellentmondanak, de legalábbis nem erősítik meg azokat.

A családtámogatási index változása lényegesen jobban magyarázza a második és harmadik gyerekről szóló döntéseket, mint az első gyermek vállalását. Az első szüléshez tartozó teljes termékenységi arányszámnak a családtámogatási indexre vonatkoztatott elaszticitása rövid távon 10 százalék körüli, hosszú távon pedig 10-18 százalék körül változik. A második és harmadik szülésekhez tartozó TTA esetében az azonos módon becsült rugalmassági együttható rövid távon 20-26 százalékos, a hosszú távú pedig 22-37 százalék között változik. A második és harmadik gyermek vállalására gyakorolt hatások vizsgálata nem ad egyértelmű képet arról, hogy a családtámogatások eltérő módon befolyásolták-e azokat vagy sem. A második szülésekhez tartozó modellekben a becsült hatást erősebben meghatározza a modell-specifikáció, mint a harmadik szülésekhez tartozókban. Ez utóbbi esetében a becsült azonnali hatások 26

százalék körüli elaszticitást mutatnak, szinte függetlenül attól, hogy milyen kontrollváltozókat építünk be modelljeinkbe. A második születeket vizsgáló modellekről ugyanez nem mondható el. Ezeknél rugalmassági együtthatók 20-26 százalék között szóródnak, és a becsült együtthatók szignifikanciaszintje is ingadozik specifikációtól függően. Ugyanezt elmondhatjuk a hosszú távú hatásokról is. A negyedik vagy magasabb sorszámú születek esetében a becsült hatások nem bizonyultak szignifikánsnak. Ez az eredmény arra utal, hogy azokban a családokban, ahol a szülők háromnál több gyermekre vállalkoznak, a készpénzes családtámogatások szerepe elhanyagolható. Ez részben magyarázható azzal, hogy a gyermekszám szerint differenciált ellátások csak a harmadik gyermekig progresszívek.

6.4.1.3. A kontroll-változókra becsült hatások értelmezése

Elemzésünk során nem a termékenység teljes körű magyarázatára, hanem a gyermekekre, illetve a gyermeket nevelőkre irányuló közösségi programok önálló exogén hatásának elkülönítésére törekedtünk. A családtámogatások termékenységi hatásait vizsgáló modelljeink egy részében azonban több, a termékenység-elméletek által fontosnak tartott kontrollváltozót is szerepeltettünk. Ennek több oka is volt. A családtámogatásokon kívül a gyermekvállalási döntéseket meghatározó tényezők egy részének beépítése a modellekbe – helyes specifikáció esetében – egyrészt tisztábbá teheti a magyarázó változó önálló hatását, másrészt a termékenység és a családtámogatások közötti endogenitás miatt, ez utóbbi csökkentésének funkcióját is ellátták. Nyilvánvaló, hogy a döntéseket más, megfigyelhető, de – legnagyobb odafigyelésünk ellenére – részünkről meg nem mért, valamint nem megfigyelhető tényezők is magyarázzák. Először a gazdasági, ezt követően pedig a demográfiai változókat vesszük szemügyre.

A *női foglalkoztatottság* kontroll-változóként való bevonása mögött az a megfontolás állt, hogy a fejlett országok termékenységsökkenésének talán legfontosabb mozgatórugója a nők gazdasági aktivitásának, jövedelemszerző képességének folyamatos növekedése volt. Ebből kiindulva arra számítottunk, hogy a termékenység és a nők foglalkoztatottságának kapcsolata negatív lesz. Az általános hatást vizsgáló alapmodellben (1.3. modell) ezt a kapcsolatot meg is találtuk. A női foglalkoztatottság elsőfokú tagjának együtthatója 10 százalékos szinten szignifikáns, előjele pedig negatív volt. A változó kivétele a modelltől 5 százalékponttal csökkentette a determinációs együttható értékét, ami szintén létező, de viszonylag gyenge hatásra

utal. Még ez a gyenge hatás sem volt kimutatható azonban azokban a modellekben, melyekben a születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám volt a függő változó. Ennek oka, amint azt az alternatív futtatások meg is erősítették, részben a mintanagyság csökkenése, részben pedig az a tény volt, hogy az 1.3. modellben kimutatott kapcsolat az időszak elejére korlátozódott, azt követően már nem volt megfigyelhető.

A kapcsolat gyengeségét, az elemzési periódus második szakaszában pedig annak hiányát részben magyarázhatják az empirikus szakirodalom legfrissebb eredményei, melyek azt állítják, hogy a termékenység és a női foglalkoztatottság korábban egyértelműen negatív korrelációja a nyolcvanas évektől kezdve pozitívvá vált. (Ahn és Mira, 2002) Az adatok azt mutatják, hogy a nők magas gazdasági aktivitását mutató országokban a termékenység csökkenése a kilencvenes években megállt, vagy a csökkenés üteme jelentősen fékeződött. Az alacsony aktivitást produkáló, elsősorban dél-európai országokban a termékenység viszont tovább csökkent. Ezzel részben a magyarországi adatok is egybevágunk. A gazdasági aktivitás általános, így a nőkre is kiterjedő csökkenése a rendszerváltást követően az elméletből következő várakozásokkal ellentétben, nem vezetett a termékenység növekedéséhez, sőt – a nyolcvanas évekkal szemben – a gyermekvállalási hajlandóság csökkenése felgyorsult. Feltételezhetjük tehát, hogy az elemzési periódus két szakasza (a rendszerváltást megelőző és az azt követő) a nők gazdasági aktivitásának és gyermekvállalási hajlandóságának kapcsolatában ellentétes előjelű volt, ezért elemzésünkben a hatások kioltják egymást. A szakirodalom azonban vitatja az Ahn és Mira (2002) tanulmányában megfogalmazott állítást, mely szerint a termékenység és a nők gazdasági aktivitásának kapcsolata előjelet váltott volna a nyolcvanas-kilencvenes években. Engelhardt, Kögel és Prskawetz (2002) több fejlett országból gyűjtött aggregált idősoros, 1960 és 2000 közötti adatokon vizsgálták a kapcsolatot. Azt találták, hogy a hetvenes évek közepéig erős negatív kapcsolat az azt követő időszakban meggyengült, de nem tűnt el. Ennek a szerzők véleménye emögött az intézményi feltételek és a dolgozó anyákkal szembeni attitűdök megváltozása áll, ami egyre inkább összeegyeztethetővé teszi a gyermekvállalást és a munkahelyi karriert. Összességében úgy gondoljuk, hogy bár eredményeink alapvetően megfelelnek az előzetes várakozásoknak, a női foglalkoztatottság termékenységi hatásainak magyarországi vizsgálata további kutatást igényel.

A termékenység vizsgálatát célzó mikroökonómiai modellek középpontjában rendszerint a jövedelmek és a gyermekvállalás kapcsolata áll. A modelleknek e kapcsolatra vonatkozó várakozásai vegyesek. A jövedelem-hatás, a gyermeket normál jószágként feltételezve, egyrészt pozitív kapcsolatot prediktál. Másrészt, a beckeri modell szerint, a szülők többletjövedelmüket a meglévő gyermek emberi tőkéjének növelésére fordíthatják, szemben egy újabb gyermek vállalásával, amennyiben a megtérülési ráták ezt indokolják. A női keresetek növekedése viszont a használdozati költségek emelkedésén keresztül, egyértelműen negatív kapcsolatot jelez előre. A dolgozatban bemutatott modellek kontroll változói között – nemek szerinti kereset- adatok hiányában – a GDP volumenindexét és a havi nettó átlagkereseteket szerepeltettük, reálértékben, 2000-es áron. Az említett elméleti és módszertani bizonytalanságok miatt előzetes várakozásaink nem voltak a kapcsolat előjelére vonatkozóan. A *GDP volumenindexének* becsült együtthatója szinte egyetlen modellben sem volt szignifikáns, előjele azonban minden esetben pozitív volt. Kivételt jelentett ez alól a harmadik, illetve a negyedik vagy magasabb sorszámú születeket magyarázó modell, melyben az együttható előjele negatív volt. Igaz a harmadik születek esetén az együttható nem volt szignifikáns, a magasabb sorszámú születeknél azonban ige, már 1 százalékos szinten is. Ezt az eredmény úgy magyarázhatjuk, hogy az életszínvonal általános növekedése 1950 és 2002 között (a kilencvenes évek elejének csökkenésétől eltekintve) az első és második gyermek vállalását semmiképpen sem befolyásolta, viszont a négy- vagy többgyermekes családok megritkulását eredményezte. A harmadik gyermek esetében ezt nem állíthatjuk ilyen határozottsággal, ám egy gyengébb, de szintén negatív hatást feltételezhetünk.

A *reálkeresetek* beemelése a modellbe a GDP volumenindexe helyett nem javított az alapmodell illeszkedésén, együtthatója nem volt szignifikáns, előjele viszont a GDP volumenindexével ellentétben, negatív volt. A GDP arányában kifejezett családtámogatási kiadások magyarázó változóként való bevonásakor nem a GDP volumenindexét, hanem a reálkereseteket használtuk kontroll változóként. Ekkor a változó együtthatója 1 százalékos szinten is szignifikáns, negatív előjelű volt.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a gazdasági kontroll-változók hatása alig volt kimutatható és az eredmények meglehetősen ellentmondásosak. Úgy tűnik, hogy a női foglalkoztatottság, különösen az ötvenes-hatvanas években egyértelműen negatívan hatott a gyermekvállalási döntésekre. Az általános életszínvonal, a jövedelmek, ezen belül pedig a keresetek változása szintén inkább negatív kapcsolatot mutat a

termékenységgel, mindenképp a magasabb sorszámú gyermekek esetében. Eszerint az életszínvonal növekedése összekapcsolódott a több gyermekre nevelésére vállalkozók számának csökkenésével, a két-, majd az egygyermekes családok dominánsá válásával. Mivel az adatok aggregáltak, eredményeinkből nem lehet következtetni a különböző társadalmi csoportok szelektív reakciójára.

A gazdaságiakkal ellentétben a demográfiai változók változásának hatása többnyire egybevág előzetes feltételezéseinkkel. A *csecsemőhalandóság* az első szülések magyarázatára törekvő modell kivételével, minden esetben szignifikáns kapcsolatot mutat a termékenységgel. A becsült hatás erőssége már a második gyermek esetében is magasabb annál, mint amit az általános modellben mértünk, és ez igaz a magasabb sorszámú születésekre is. A csecsemőhalandóság változását döntően két tényező, az általános életszínvonal és a gyermekegészségügy színvonalának változása határozza meg. A GDP volumenindexének bevonásával az első hatásra kontrolláltunk, így a becsült hatás elsősorban a gyermekegészségügy teljesítményére vezethető vissza.

Az *abortusztilalom* hatására kontrolláló bináris változó vizsgálata ugyancsak pozitív kapcsolatra utal, tehát az ötvenes és a hetvenes évek közepén életbe léptetett abortusztilalom növekedést eredményezett a naptári éves termékenységi rátákban. Az önálló hatást legerősebben a harmadik gyermek esetében figyelhettük meg. Mivel a születési sorrend szerinti termékenységi arányszámok időszora 1960-tól indul, ezért ez így becsült hatás kizárólag az 1973-as népesedéspolitikai intézkedésekre vezethető vissza. Összevetve az általános és a születési sorrend szerinti futtatások eredményeit, azt valószínűsíthetjük, hogy a Ratkó-korszak abortusztilalmának jelentősebb önálló hatása volt, mint a terhességmegszakítások húsz évvel későbbi szigorításának. Ezt magyarázhatja az a tény is, hogy az utóbbival párhuzamosan életbe léptetett pozitív ösztönzők hatását részben mérni tudtuk a családtámogatási indexen keresztül. A kapcsolat pozitív előjele azzal a feltevessel is összhangban van, hogy amennyiben a teherbe esés elkerülésének költségei nőnek, növekszik a gyermekek kínálata is.

Nem ennyire egyértelmű a helyzet a házasság és a termékenység kapcsolatában. A *nyers házasságkötési arányszám* az általános hatások vizsgálatakor ezt a kapcsolatot nem tudtuk kimutatni. A változó kihagyása nem eredményezte sem az alapmodell illeszkedésének gyengülését, sem pedig a családtámogatási index hatásának erősödését. A házasságkötések elsősorban az első és második gyermek megszületésében játszanak szerepet, a harmadik vagy magasabb sorszámú szülések magyarázatakor a kapcsolat nem mutatkozott szignifikánsnak. Ez az eredmény azt valószínűsíti, hogy

három vagy több gyermekre eleve csak házasságban vállalkoznak, ezért a házassági kedv csökkenése ezekre a döntésekre semmilyen befolyással sem bírt.

6.4.2. A politikai gyakorlat számára adódó következtetések

Az eredmények értékelésekor fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy vajon a családtámogatások becsült hatása jelentősnek mondható-e vagy sem? Milyen következtetést kell levonnunk a politikai gyakorlat számára? A családtámogatások együttthatójának modell-specifikációtól gyakorlatilag független szignifikanciája és nagysága, valamint az eredmények robusztussága azt mutatja, hogy a gyermeket vállalók számára működtetett közösségi programok fenntartása egyértelműen képes befolyásolni a gyermekvállalási döntéseket. Ez egyrészt megfelel a racionális döntési modellekből megfogalmazható várakozásoknak. A magyarországi adatok vizsgálatakor kapott eredmények alapvetően megegyeznek a nemzetközi szakirodalom azonos elméleti keretekre épülő empirikus eredményeivel, és egyúttal meg is erősítik azokat. Láthattuk azonban, hogy a termékenység magyarázó elméletei milyen nehézségekkel szembesülnek egy olyan rendkívül összetett döntés magyarázatakor, mint a gyermekvállalás. A termékenységi döntéseket számos tényező befolyásolja, a gyermeknevelés költségeit csökkentő családtámogatások ezek közül csak egyet jelentenek, és távolról sem a legfontosabbat.

Az eredmények több ponton is a társadalom és a kormányzat szerepvállalása számára adódó mozgástér szűkösségére utalnak. Ennek egyik jele a becsült hatás nagysága. Ahogyan láttuk a gyermekvállalási döntés családtámogatási indexre vonatkoztatott elaszticitása rövid távon 17-20 százalékos, hosszú távon pedig ennél valamivel nagyobb, 23-31 százalékos.⁹⁵ Visszatérve korábbi számpéldánkra, bemutatjuk, hogy ez a hatás mit is jelent a programokra fordított kiadások szintjén, minden más feltétel változatlansága mellett. Nézzük először a rövidtávú hatásokat. Láthattuk, hogy 2000-ről 2001-re a családtámogatások egy 0-16 évesre jutó összegének az átlagkeresetekhez viszonyított értéke 17,5 százalékról 18,9 százalékra, tehát 8 százalékkal növekedett. Az index alkotóelemei közül a támogatásokra fordított

⁹⁵ Az általunk becsült paraméterek alapján tett előrejelzéseink a könnyebb értelmezés kedvéért pontbecslésen alapulnak. Minden ilyen esetben azonban indokolt lehet az intervallumbecslés használata. Ez azt jelenti, hogy a modellekből becsült paraméterek értékét intervallumban adjuk meg, mely adott valószínűséggel tartalmazza teljes népességbeli értéket. Ha b az együtttható becsült értéke, akkor a 90 százalékos valószínűséghez tartozó intervallum alsó határát $b-1,7*\text{standard hiba}$, felső határát pedig $b+1,7*\text{standard hiba}$ jelenti. Az 1.2. modell esetében például a családtámogatási index együttthatója 0,17, az ehhez tartozó intervallum tehát (0,085-0,255).

összkiadások 260-ról 320 milliárdra emelkedtek, ami 23 százalékos növekedést jelent. A családtámogatási index értékének változása azért volt ennél mérsékeltebb, mert párhuzamosan mintegy 16 százalékkal nőtt a havi nettó átlagkereset is. Próbáljunk meg a következő hipotetikus kérdésre választ keresni. Milyen kiadásnövekedésre lett volna szükség ebben az időszakban ahhoz, hogy a teljes termékenységi arányszám a következő időperiódusban (2001-ről 2002-re) mintegy 15 százalékkal, tehát 1,31-ről 1,5-re emelkedjen? Az 1.2. modellben becsült 17 százalékos rugalmassággal számolva, és a 0-16 évesek számának, valamint a keresetek nominálértékének a ténylegesen megfigyelttel azonos mértékű változása mellett, családtámogatásokra 2001-ben a ténylegesnél mintegy 88 százalékkal, tehát közel kétszer többet, 320 milliárd forint helyett 602 milliárd forintot kellett volna költeni. Az 1.1. modellből kiindulva ez az összeg 561, az 1.3. alapján pedig 543 milliárd forint lett volna.

A családtámogatási index változásának hatása azonban nemcsak azonnali, hanem hosszú távon is jelentkezik. Az előbbi példánál maradva, az 1,5-ös TTA eléréséhez szükséges kiadás-növelés nemcsak az így kitűzött cél teljesítéséhez elegendő, de az azt követő évekre is érzékeltetné hatását. Az 1.2. modell eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy a családtámogatási kiadások 320-ról 602 milliárd forintra növelése összességében a teljes termékenységi arányszám közel 24 százalékos növekedését eredményezte volna. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a kiadások ilyen mértékű emelése az azonnali hatáson, tehát a TTA 1,5-ös értékének biztosítása túl, önállóan, minden más változatlan feltevéssel, további 12 százalékos pontos növekedést indukált volna a következő években. A hosszú távú hatás azonnali jelentkezése esetén, a teljes termékenységi arányszám 2002-re nem 1,5, hanem 1,62 lett volna.

Hangsúlyozzuk, hogy ez a példa illusztráció, csak a nagyságrendek érzékeltetésére szolgál, hiszen az általunk becsült hatás az 1950 és 2003 közötti időszak átlagára vonatkozik. Az eredményeket interpretálásakor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a modellbe is bevont változók hatásának kontrollálásával azok változatlan feltevést tettünk. A valóságban azonban ez nincs így, hiszen értelemszerűen évről évre változik a nők foglalkoztatottsági rátája, az életszínvonal, a házasságkötési gyakorlat vagy a gyermekegészségügy teljesítménye. Ráadásul, a becsült hatásokból kiindulva azt feltételezhetjük, ezek mindegyike a gyermekvállalási hajlandóságot negatív módon befolyásoló irányba mozdul el a közeljövőben. Ezen felül, a termékenységi magatartás meg nem figyelt magyarázó tényezői ezt a hatást általunk nem ismert módon

eltéríthetik, bár a becslések robusztussága és a probléma csökkentésére alkalmazott módszertani megoldások, véleményünk szerint, ezt a hatást minimálisra csökkentették.

A beavatkozás határait mutatja a születési sorrend szerinti vizsgálat eredménye is. A becsült hatások jól mutatják, hogy a népesedéspolitikai, illetve általában a népesedési célokat kitűző társadalompolitika mozgástere a második és a harmadik gyermek vállalásának ösztönzésére korlátozódik. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a vizsgált időszakban Magyarországon folytatott népesedéspolitikai nagyrészt helyesen jelölte meg a pozitív, anyagi ösztönzők fókuszát, ha a célok nem is voltak minden esetben reálisak. A jelek szerint az első gyermek vállalásában ez a mozgástér lényegesen kisebb.⁹⁶ Nem zárjuk ki azonban, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági feltételek között a termékenység ösztönzésére törekvő gyakorlatnak számolnia kell az első gyermek vállalásához nyújtott célzott programokkal.

Az empirikus elemzés során a családtámogatások hatásának méréséhez aggregált adatokat használtunk. Ennek önmagában is az eredmények korlátozott felhasználhatóságára figyelmeztető következménye van. A gyermekes családok részére átcsoportosított összkiadások növelésének hatásán túl ugyanis nem sokat mond a beavatkozás tényleges formáinak hatékonyságáról. Annak megítélése, hogy ezt ténylegesen a családi pótlék rendszerén keresztül lehet-e leghatékonyabban megvalósítani, további kutatásokat igényel. Figyelembe kell vennünk ugyanakkor azt is, hogy a családtámogatási rendszer fenntartásának és módosításának milyen más céljai, szándékolt és nem szándékolt következményei lehetnek.

⁹⁶ Hasonló dilemmákat fogalmaz meg például Demény is, amikor a kormányzati ösztönző lehetséges hatásairól beszél az alacsony termékenységű országokban. (Demény, 2003: 26)

7. Összefoglalás

A dolgozat bevezetőjében azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy támpontokat adjunk a társadalom gyermekvállalásban vállalt szerepének kvantitatív értékeléséhez és ennek nyomán a termékenység befolyásolására irányuló politikai gyakorlat tudományos megalapozásához. Arra kerestük a választ, hogy hat-e a népesedés- és/vagy családpolitika a gyermekvállalási hajlandóságra, és ha igen, milyen módon? Milyen erősségű ez a hatás, és milyen fontosabb jellegzetességeit tudjuk azonosítani?

A feltett kérdésekre több lépésben kerestünk választ. Áttekintettük a termékenység nemzetközi trendjeit, melynek során a globálistól a helyi viszonyok felé közelítettünk, és részletesebben is foglalkoztunk az európai folyamatokkal. Ezt követően termékenység magyarázatára született elméleteket mutattuk be. Elemeztük a termékenység magyarországi alakulását, melynek során az 1950 és 2003 közötti időszakra koncentráltunk. A hazai szakirodalom összefoglalásával megvizsgáltuk a termékenység mutatóinak és a családtámogatási rendszer fontosabb változásainak kapcsolatát, majd megfogalmaztuk hipotéziseinket. Ezt követően bemutattuk a hipotézisek empirikus tesztelésére alkalmas és a nemzetközi szakirodalomban fellelt vizsgálati módszereket, illetve azok eredményeit. Az empirikus részben többváltozós statisztikai eljárással, idősoros aggregált adatokon elemeztük az összegyűjtött adatbázist. Összegeztük és megfogalmazott hipotéziseinkkel összevetve értékeltük a kapott eredményeket, végül levontuk a politikai gyakorlat számára is értelmezhető következtetéseket.

Az elemzés során mindvégig pozitív állításokat tettünk. Abból indultunk ki, hogy a családtámogatásoknak, akár népesedéspolitikai célból működteti azokat egy társadalom, akár nem, lehetnek termékenységi hatásai. Vizsgálódásunk célja e hatás létének vagy hiányának igazolása volt, magyarországi adatokon. Eredményeink alátámasztották a racionális döntési modelleket használó elméletek várakozásait és megerősítették a nemzetközi szakirodalomnak a témában végzett empirikus megfigyeléseit. Eszerint a gyermeket vállalók számára működtetett közösségi programok fenntartása egyértelműen képes befolyásolni a gyermekvállalási döntéseket. Azt is megállapítottuk, hogy a termékenységi döntéseket számos tényező befolyásolja, a gyermeknevelés költségeit csökkentő családtámogatások ezek közül csak egyet jelentenek, és távolról sem a legfontosabbat. A modern jóléti társadalmakban ráadásul nagyon kicsi a gyermekvállalási döntések eredményeképpen kialakuló gyermekszám

szóródása, ami erőteljesen behatárolja a kormányzati beavatkozások mozgásterét. (Demény, 2003: 26-27) Elemzéseink megerősítik ezt a feltételezést. A magyarországi családpolitika a második és a harmadik gyermek megszületését tudta befolyásolni érzékelhető módon. Hozzájárult ugyan az első gyermekek megszületéséhez is, de ez a hatás lényegesen kisebb volt, mint a második és harmadik sorszámú gyermekek esetében megfigyelt. Becslésünk szerint a negyedik vagy magasabb sorszámú gyermek születését a családtámogatás eszközeivel nem lehet érdemben befolyásolni.

Az elemzés eredményeinek birtokában egy olyan gondolatmenetet szeretnénk bemutatni, mely érvként szolgálhat a társadalom szerepvállalásához a gyermekvállalási döntésekben. Úgy gondoljuk, hogy ez az érv nem szerepel elég hangsúlyosan a magyarországi (és európai) nyilvánosságban, holott nem normatív, hanem pozitív állításokra épül és alapvetően hatékonysági megfontolásokat tartalmaz.

A dolgozat bevezetőjében utaltunk a csökkenő, illetve alacsony termékenység okozta társadalmi-gazdasági problémákra, melyekkel a fejlett országoknak szembe kell nézniük a közeljövőben, a 3. fejezetben pedig bemutattuk kialakulásuk feltételezhető mechanizmusait is. A várható tendenciákkal szemben, a fejlett országok nem törekszenek aktívan az alacsony gyermekvállalási kedv növelésére. (Demény, 2003) Ebben nyilvánvalóan szerepet játszik az a felfogás, mely a gyermekvállalási döntéseket kizárólag a magánszférába, a családi közösség hatókörébe tartozónak véli. Ez, első ránézésre megfelel annak a liberális alapelvnek, mely az állam szerepét minimálisra kívánja szorítani, és csak azokban a helyzetekben tartja elengedhetetlennek a kormányzati beavatkozást, amikor az egyéni döntések összegződése nem a társadalmi jólét növekedéséhez, hanem ellenkezőleg, annak csökkenéséhez vezet. Az általánosan osztott vélemény szerint a gyermekvállalási döntés nem tartozik ebbe a körbe. Mi viszont amellet érvelünk, hogy a modern jóléti állam intézményi keretei között a termékenységi döntések befolyásolása – kizárólag pozitív ösztönzők, jellemzően a gyermeket nevelő családok felé történő jövedelem-átcsoportosítás révén – joggal nevezhető liberálisnak, amennyiben egy közjóság-realizálási probléma megoldását jelenti. Miről is van szó?

Az emberi életpálya három szakaszra tagolódik: gyermek-, felnőtt- és időskorra.⁹⁷ Ebből kettő inaktív és csupán a felnőttkor aktív a jövedelemszerzés kontextusában. Ezzel szemben a fogyasztás minden életszakaszban közel azonos szinten

⁹⁷ Az itt vázlatosan bemutatott gondolatmenet részletes kifejtését lásd Gál (2003: 12-24).

van, még ha nyilvánvaló különbséget figyelhetünk is meg. A hagyományos társadalmakban az életpálya-fogyasztás kisimítása a családon belül történt, az együtt élő generációk közötti közötti transzferáramlás révén. Mindez megváltozik a modern jóléti állam megjelenésével, amikor ezt a funkciót a családtól egy nagyobb közösség, a társadalom veszi át. A nagyobb kockázatközösség egyben hatékonyabb újraelosztást tesz lehetővé. Ez a megközelítés, bár egyre inkább elfogadottá válik⁹⁸, eltér a jóléti állam szerepéről általában osztott vélekedésektől. Gál Róbert Iván így fogalmaz: „(...) a jóléti állam intézményrendszere jórészt nem foglalkozik mással, mint a generációk közötti transzferáramlás bonyolításával. Miközben a kérdés szakirodalmának a legutóbbi időkhöz tekintélyes részét tette ki a hagyományos szegénypolitikai megközelítés, elsikkadt az a felismerés, hogy egy sor országban a jóléti kiadások zömének semmi köze a szegénységhez. Magyarországon például a családtámogatási, az oktatási, az egészségügyi vagy a nyugdíjkiadások szétosztásában marginális szerepet játszik, ha egyáltalán játszik, a jövedelemvizsgálat, és Magyarország távolról sem egyedülálló ebből a szempontból.” (Gál, 2003: 13) A jóléti állam keretei között az életpálya-fogyasztás kisimítása továbbra is a generációk közötti transzfer-átadás révén történik, ám amíg a családon belül ez a kapcsolat közvetlen és személyes volt, az állampolgári közösség szintjén rejtve marad, áttételessé válik. A közvetlen transzferlánc megszakad, miközben a t időszakban aktív generációk fogyasztását $t+1$ -ben továbbra is $t-1$ időszakban születettek finanszírozzák majd. Praktikusan ez azt jelenti például, hogy az egyén – aktívkorai befizetései jogcímén – időskorában nyugdíjat kap, melyet azonban a jóléti államok nyugdíjrendszerének működése alapján, már gyermekei korosztályának befizetéseiből finanszíroznak. Járadéka azonban független attól, hogy vannak-e ténylegesen gyermekei vagy nincsenek. Másként fogalmazva, a modern jóléti társadalmakban „az externális hatások megjelenése miatt nincs garancia arra, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos befektetések hozama valóban a gyermeket vállalóknál jelenik meg.” (Gál, 2003: 35) Ezért egyéni szinten racionálissá válik a kevés számú gyermek vállalása, vagy akár a gyermektelenség. E döntések összegződése a társadalom szintjén alacsony termékenységhez vezet, melynek nyomán a korosztályok közötti egyensúly megbomlik, és a rendszer finanszírozási nehézségekkel szembesül. Ebben a gondolati szerkezetben a családtámogatások, melyek valójában az aktív korosztályoktól a fiatal inaktívok felé átadott transzferként (*forward intergenerational*

⁹⁸ Lásd például Barr (2001) vagy Auerbach és Feldstein (2002).

goods), vagy másként a gyermeknevelés költségeinek társadalmosításaként értelmezhetők, és a bemutatott externális hatás elhárításának eszközeiként működnek.⁹⁹

A dolgozat lezárásaképpen összefoglaljuk azokat a kutatási irányokat, melyek a kormányzati ösztönzők termékenységi hatásainak jobb megismeréséhez fontosnak tartunk és amerre vizsgálódásainkat a jövőben ki szeretnénk terjeszteni.

- *Egyéni szintű adatok használata az empirikus vizsgálatokban.* Magyarországon jelenleg korlátozott az ehhez a kutatási feladathoz használható adatállományok köre. Az egyéni szintű elemzések a családtámogatások gyermekvállalási hajlandóságra gyakorolt specifikus hatásainak teljesebb körű elemzésére adnak lehetőséget, mint az aggregált idősoros adatok. Így vizsgálni lehet például a rendszer ellátásainak (családi pótlék, adókedvezmények, anyasági és gyermekgondozási ellátások) eltérő hatásmechanizmusát, vagy a támogatások társadalmi réteg-specifikus hatásait. A mikroadatok elemzésének hozadéka tehát olyan jelentős lehet, hogy törekedni kell egyrészt a meglévő adatok lehetséges hasznosítására, másrészt új adatfelvételek elvégzésére. A KSH NKI demográfiai paneljének bővítése újabb hullámokkal egy lépés lehet ebbe az irányba.
- *Újraelosztás gyermeket nevelők és gyermektelenek között* A modern jóléti társadalmakban a gyermek, pontosabban a jövő nemzedék adófizetési képessége, közjóság. Ennek oka, hogy a jövedelmek újraelosztásának magas aránya miatt a gyermekek felnevelésére fordított egyéni erőfeszítések a társadalom szintjén jelennek meg haszonként. A gyermeket nem nevelők olyan juttatásokat is kapnak, például nyugdíjat vagy időskori egészségügyi ellátást, amelyhez csak gyermekvállalás (vagy szélsőséges esetben munkaerőimport) útján lehet hozzájutni. Vagyis gyermeket vállalók és nem vállalók között láthatatlan újraelosztás zajlik. A gyermekvállalási hajlandóság ösztönzésének hatékony eszközrendszere akkor alakítható ki, ha ismerjük az újraelosztás mértékét, tehát a gyermeknevelés egyéni költségei és a társadalom nyújtotta kompenzáció egyenlegét. Magyarországon folynak ilyen kutatások (Baranyai, 2003; Gábos, Gál és Lőrincz, 2004; Gábos és Sebők, 2004), a számítások azonban még több ponton is hiányosak, például az anya kieső folyó jövedelmek és humán tőke vesztésére vonatkozó becslésekben. A gyermeknevelés költségeinek ismerete

⁹⁹ Többé-kevésbé hasonló érvrendszert használ Demény (2003), amikor az európai államok passzív magatartását bírálja a demográfiai folyamatok alakulásával szemben.

azért is fontos, mert jelentős lépés lehetne, a nemzetközi szakirodalomban is ritkán előforduló, teljes-ár modell alkalmazásához. (lásd Walker, 1995)

- *A családtámogatási rendszer szegénységnyhító és munkaerő-piaci ösztönző hatásainak elemzése.* A családtámogatások hatóköre, a termékenység befolyásolásán túl, kiterjed a jövedelemegyenlőtlenségek és a szegénység enyhítésére. Erről a kérdéstről Magyarországon is sokat tudunk, a téma szakirodalma meglehetősen tág és szerteágazó. Kevés empirikus tudással rendelkezünk azonban a családtámogatási rendszer elemeinek munkaerő-piaci ösztönző hatásáról.
- *A családtámogatások politikai gazdaságtana.* Más jóléti programokkal, például a nyugdíjrendszerrel ellentétben, a családtámogatások politikai gazdaságtana nem kap elegendő figyelmet a szakirodalomban. Fontos azonban ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy mi határozza meg ténylegesen egy társadalomban a családtámogatásokra fordított kiadások szintjét, és ez hogyan függ össze a fontosabb demográfiai folyamatokkal.

Függelék

1. függelék

A dolgozatban előforduló demográfiai mutatók leírása

A termékenységi jelzőszámok részletes leírása megtalálható például Andorkánál (1987:) és Klingernél (szerk.) (1996: 173-185).

Nyers élveszületési arányszám. A legegyszerűbb termékenységi mutató, mely az 1000 före jutó élveszületések számát jelenti. Az alábbi képlettel számítható ki:

$$n = \frac{B}{P} \times 1000, \text{ ahol}$$

n - a nyers élveszületési arányszám,

B - az élveszületések száma.

Általános termékenységi arányszám. A termékeny korú nőkre eső élveszületések számát jelenti.

$$f = \frac{B}{P_{15-49}^f} \times 1000, \text{ ahol}$$

B - az élveszületések száma,

P_{15-49}^f - a termékeny korú női népesség.

A mutató előállításakor a nevezőben a 15-49 éves korú nők számát szerepeltetik. Használatos ennél szűkebben értelmezni a termékeny életkor felső határát, mivel a szüléseknek csupán 1 százaléka származik 40 évnél idősebb nőktől.

A teljes termékenységi arányszám a korszpecifikus termékenységi arányszámok összege, melyet az alábbiak szerint számíthatunk ki

$$TTA = \sum_{i=15}^{49} f_i, \text{ ahol}$$

$$f_i = \frac{B_i}{P_i^f} \times 1000 \text{ a korszpecifikus élveszületési arányszám,}$$

Hiba! A mezők szerkesztésével nem hozhatók létre objektumok. - az i éves nők által szült gyermekek száma,

$$P_i^f - \text{ az } i \text{ éves nők száma.}$$

A teljes termékenységi arányszám más szavakkal azt fejezi ki, hogy ha egy adott női kohorsz az adott évi korszpecifikus arányszámoknak megfelelően szülne, akkor egy, a kohorszhoz tartozó nő hány gyermeknek adna életet. A népesség egyszerű reprodukcióját, a női népesség korösszetételétől függően, 2,1-2,2 körüli értéke biztosítaná. Egyértelművé kell azonban tennünk, hogy a mutató nem egy valós, hanem egy fiktív kohorsz termékenységi magatartását jellemzi és az adott naptári éves termékenységi mintákat írja le.

Bruttó reprodukciós együttható. Tartalma hasonló a teljes termékenységi arányszáméhoz, ám kiszámításakor csak a lányszületeket veszik figyelembe.

$$BRE = \frac{B_f}{B} TTA = \frac{B_f}{B} \sum_{i=15}^{49} f_i = \sum_{i=15}^{49} f_i^f, \text{ ahol}$$

TTA – teljes termékenységi arányszám

B_f – a lányszületek száma,

B – az élveszületek száma

f_i – korszpecifikus élveszületési arányszám,

f_i^f – a lány élveszületek korszpecifikus arányszám.

A *tiszta (nettó) reprodukciós együttható* abban különbözik a bruttó reprodukciós együtthatótól, hogy kiszámításakor figyelembe veszik a női halandóságot is.

$$TRE = \frac{B_f}{B} \sum_{i=15}^{49} L_i^f f_i, \text{ ahol}$$

B_f – a lányszületek száma,

B – az élveszületek száma

L_i^f – a női halandósági tábla megfelelő korú stacionér népessége,

f_i – az i éves nőkhöz tartozó korszpecifikus élveszületési arányszám.

A reprodukciós együtthatók használata mögött az a megfontolás áll, hogy a népesség reprodukcióját biológiailag a nők biztosítják, ezért a lányszületek alakulása a mérvadó. A népesség egyszerű reprodukciójához egy anyára átlagosan egy lánygyermeknek kell jutnia.

Nyers házasságkötési arányszám. A házasságkötések legegyszerűbb jelzőszáma, az egy naptári évben kötött házasságok számát vetíti a népesség évközepi számára:

$$HA = \frac{H}{P} \times 1000, \text{ ahol}$$

H – házasságkötések száma,

P – népesség száma.

Teljes házasságkötési arányszám. Az egy főre eső első házasságkötések átlagos intenzitását mutatja úgy, hogy kiszűri a népesség korösszetételének hatását. Ehhez az i korban először házasodók és az ugyanazon nemű és korú évközepi népesség hányadosát (redukált arányszámok) egy adott korintervallumban (általában 15 és 50 év között) összegzik:

$$THA_1 = \sum_{i=15}^{50} t_i^{(1)}, \text{ ahol}$$

$$t_i^{(1)} = \frac{M_i^{(1)}}{P_i} \times 1000 \text{ a korszpecifikus élveszületési arányszám,}$$

$M_i^{(1)}$ – az első házasságkötések száma i éves korban,

P_i – az i évesek száma.

F1. táblázat

A tiszta (nettó) reprodukciós együttható alakulása Magyarországon, 1953-2003

Év	Tiszta (nettó) reprodukciós együttható	Év	Tiszta (nettó) reprodukciós együttható
1953	1,202	1979	0,956
1954	1,308	1980	0,909
1955	1,256	1981	0,894
1956	1,160	1982	0,843
1957	1,019	1983	0,837
1958	0,973	1984	0,826
1959	0,935	1985	0,867
1960	0,917	1986	0,870
1961	0,880	1987	0,859
1962	0,808	1988	0,852
1963	0,819	1989	0,831
1964	0,829	1990	0,889
1965	0,831	1991	0,885
1966	0,863	1992	0,839
1967	0,923	1993	0,804
1968	0,952	1994	0,784
1969	0,939	1995	0,750
1970	0,912	1996	0,693
1971	0,891	1997	0,655
1972	0,894	1998	0,638
1973	0,906	1999	0,615
1974	1,069	2000	0,635
1975	1,111	2001	0,627
1976	1,056	2002	0,626
1977	1,021	2003	0,609
1978	0,979		

Forrás: KSH DÉ; KSH (1996a).

2. függelék

A termékenység alakulása az európai országokban, 1950-2005 között

F2. táblázat

Az ENSZ európai régióinak besorolása

A régió megnevezése	A régióhoz tartozó országok
Észak-Európa	Dánia, Észtország, Feröer-szigetek, Finnország, Izland, Írország, Man-szigetek, Lettország, Litvánia, Norvégia, Svédország, Egyesült-Királyság
Nyugat-Európa	Ausztria, Belgium, Franciaország, Lichtenstein, Luxemburg, Monaco, Hollandia, Svájc
Dél-Európa	Albánia, Andorra, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Gibraltár, Görögország, Olaszország, Málta, Portugália, San Marino, Szerbia és Montenegró, Szlovénia, Spanyolország, Macedónia
Kelet-Európa	Fehéroroszország, Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Moldova, Románia, Orosz Federáció, Szlovákia, Ukrajna

Forrás: <http://esa.un.org/unpp>

F3. táblázat

A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU-15-ök országaiban, 1950-2005

	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80	1980-85	1985-90	1990-95	1995-00	2000-05
Ausztria	2,09	2,52	2,78	2,53	2,02	1,64	1,62	1,45	1,47	1,36	1,28
Belgium	2,33	2,50	2,66	2,34	1,93	1,70	1,59	1,56	1,61	1,60	1,66
Dánia	2,54	2,54	2,59	2,25	1,97	1,68	1,43	1,54	1,75	1,75	1,77
Finnország	2,97	2,78	2,58	2,06	1,62	1,64	1,69	1,66	1,82	1,74	1,73
Franciaország	2,73	2,71	2,85	2,61	2,31	1,86	1,87	1,81	1,71	1,76	1,89
Németország	2,16	2,30	2,49	2,32	1,64	1,52	1,46	1,43	1,31	1,34	1,35
Görögország	2,29	2,27	2,20	2,38	2,32	2,32	1,96	1,53	1,37	1,30	1,27
Írország	3,38	3,68	3,98	3,87	3,82	3,48	2,88	2,29	1,97	1,90	1,90
Olaszország	2,32	2,35	2,50	2,49	2,33	1,89	1,53	1,35	1,28	1,21	1,23
Luxemburg	1,98	2,23	2,37	2,23	1,97	1,51	1,47	1,48	1,66	1,73	1,73
Hollandia	3,06	3,10	3,17	2,80	2,06	1,60	1,52	1,56	1,58	1,60	1,72
Portugália	3,04	3,03	3,07	2,85	2,75	2,41	1,98	1,59	1,52	1,46	1,45
Spanyolország	2,57	2,75	2,89	2,92	2,86	2,57	1,89	1,48	1,27	1,19	1,15
Svédország	2,21	2,23	2,32	2,16	1,89	1,66	1,65	1,91	2,01	1,56	1,64
Egyesült Királyság	2,18	2,49	2,81	2,52	2,04	1,72	1,80	1,81	1,78	1,70	1,60

Forrás: <http://esa.un.org/unpp>

F4. táblázat

A teljes termékenységi arányszám alakulása az EU 2004-es csatlakozók és 2007-es tervezett bővítésével taggá váló országok körében, 1950-2005

	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80	1980-85	1985-90	1990-95	1995-00	2000-05
Bulgária	2,48	2,27	2,18	2,15	2,17	2,17	2,01	1,92	1,48	1,14	1,10
Ciprus	3,71	3,50	3,44	2,80	2,49	2,29	2,45	2,43	2,32	1,96	1,90
Csehország	2,69	2,35	2,21	1,94	2,21	2,32	1,99	1,92	1,64	1,18	1,16
Észtország	2,06	1,99	1,94	2,02	2,15	2,06	2,09	2,18	1,61	1,28	1,22
Magyarország	2,73	2,21	1,82	1,98	2,09	2,12	1,81	1,82	1,73	1,38	1,20
Lettország	2,00	1,95	1,85	1,81	2,00	2,00	2,00	2,09	1,63	1,17	1,10
Litvánia	2,71	2,66	2,40	2,27	2,32	2,12	2,03	2,09	1,78	1,38	1,25
Málta	4,14	3,74	3,10	2,17	2,07	2,02	1,96	2,02	2,02	1,86	1,77
Lengyelország	3,62	3,29	2,65	2,27	2,25	2,26	2,33	2,15	1,89	1,48	1,26
Románia	2,87	2,62	2,04	2,96	2,62	2,53	2,25	2,28	1,50	1,32	1,32
Szlovákia	3,52	3,27	2,89	2,50	2,51	2,47	2,28	2,15	1,87	1,40	1,28
Szlovénia	2,80	2,39	2,32	2,32	2,19	2,20	2,00	1,66	1,36	1,25	1,14

Forrás: <http://esa.un.org/unpp>

F5. táblázat

A teljes termékenységi arányszám alakulása a nem EU-tag európai országokban, 1950-2005

	1950-55	1955-60	1960-65	1965-70	1970-75	1975-80	1980-85	1985-90	1990-95	1995-00	2000-05
Albánia	5,60	5,98	5,76	5,11	4,66	4,20	3,40	3,08	2,89	2,43	2,28
Fehérorosz.	2,61	2,73	2,69	2,38	2,25	2,09	2,07	2,04	1,66	1,27	1,20
Bosznia-H.	4,82	4,28	3,81	3,17	2,63	2,24	1,99	1,90	1,53	1,35	1,30
Horvátország	2,76	2,42	2,27	2,09	1,96	2,02	1,96	1,84	1,52	1,60	1,65
Izland	3,70	4,02	3,94	3,15	2,84	2,29	2,25	2,12	2,19	2,06	1,95
Norvégia	2,60	2,84	2,90	2,72	2,25	1,81	1,69	1,80	1,89	1,85	1,80
Moldova	3,50	3,44	3,15	2,66	2,56	2,44	2,55	2,64	2,10	1,56	1,40
Orosz Fed.	2,85	2,82	2,55	2,02	2,03	1,94	2,03	2,13	1,55	1,25	1,14
Szerbia-M.	3,22	2,75	2,57	2,43	2,36	2,37	2,32	2,23	1,96	1,77	1,65
Svájc	2,28	2,34	2,51	2,27	1,82	1,53	1,53	1,53	1,54	1,47	1,41
Ukrajna	2,81	2,70	2,20	2,04	2,16	2,00	1,99	1,96	1,64	1,25	1,15
Törökország	6,90	6,60	6,19	5,70	5,15	4,65	4,15	3,70	3,10	2,70	2,43

Forrás: <http://esa.un.org/unpp>

3. függelék

A magyar családtámogatási rendszer ellátásainak fontosabb jellemzői

F6. táblázat

A GYES igénybevétele és összegének alakulása, 1967-2003

Év	Igénybevétel (fő)	Kiadások (folyó áron, mrd forint)	Összeg ^{a,b,c} (folyó áron, Ft)	Összeg (reálértéken, 2000 áron)
1967	34.200 ^d	na.	600	16.536
1969	143.800	0,9	600	16.362
1971	178.480	1,3	600	15.832
1973	195.070	1,6	900	22.343
1974	228.530	2,4	950	23.161
1976	287.150	3,5	1.010	22.596
1979	263.900	3,7	1.190	22.494
1982	223.220	3,5	1.190	18.438
1984	214.626	3,4	1.260	16.802
1985	149.990	2,8	1.340	16.698
1988	80.780	1,9	2.340	22.065
1989	86.920	2,7	2.940	23.696
1990	96.707	3,7	3.350	20.951
1991	110.723	5,8	4.250	19.686
1992	114.200	7,1	5.050	19.021
1993	114.446	8,3	5.900	18.141
1994	118.176	10,2	7.600	19.668
1995	117.949	11,3	8.500	17.165
1996	124.429	14,1	9.600	15.686
1997	182.192	26,9	11.500	15.877
1998	234.049	38,5	13.700	16.544
1999	245.039	44,5	15.350	16.850
2000	192.838	38,4	16.600	16.600
2001	182.888	39,1	18.310	16.767
2002	171.768	40,7	20.100	17.480
2003	167.000	44,4	21.800	18.108

a. 1967-től 1973-ig a GYES összege független volt attól, hogy hányadik gyermek után folyósítják, 1973-tól pedig változó a gyermek sorszáma szerint. Az 1973-as és az azt követő adatok a második gyermek utáni segély összegét mutatják.

b. 1990-től a GYES két részből tevődött össze: a gyermek sorszáma szerint differenciált segélyből és egy adóköteles jövedelempótlékból.

c. 1996 óta a GYES összege megegyezik a mindenkorai nyugdíjminimummal.

d. A GYES 1967. áprilisától lépett életbe, az adat ezért csak az év utolsó kilenc hónapjára vonatkozik.

Forrás: Sándorné (1986); KSH Demográfiai Évkönyv, 1997; Magyar Közlöny.

F7. táblázat.**A GYES igénybevételének feltételeiben bekövetkezett változások 1967-2003 között**

Év	Feltételek
1967	<i>Szükséges munkaviszony:</i> a szülést megelőzően 12 hónap, vagy másfél éven belül összesen 12 hónap; <i>a foglalkoztatás mértéke:</i> teljes munkaidő; <i>időtartam:</i> a gyermek két és fél éves koráig.
1969	<i>szükséges munkaviszony:</i> változatlan; <i>a jogosultság kiterjesztése:</i> a tanulmányaikat nappali tagozaton befejezők, amennyiben 90 napon belül munkaviszonyt létesítenek; <i>a foglalkoztatás mértéke:</i> legalább napi hat óra; <i>időtartam:</i> a gyermek hároméves koráig.
1982	<i>szükséges munkaviszony:</i> a gyermek születését megelőző két évben összesen 270 nap, <i>jogosultság kiterjesztése:</i> gyermekét egyedül nevelő apa; az anyával közös háztartásban élő apa a gyermek egyéves kora után; <i>a foglalkoztatás mértéke:</i> legalább napi négy óra, vagy bedolgozóként biztosított viszony, vagy ipari szövetkezeti tagsági viszony, vagy mezőgazdasági szövetkezeti tagként évi minimum 90 napi közös munka; <i>munkavállalás:</i> havi átlagban napi négy órát meg nem haladó mértékben; <i>időtartam:</i> a gyermek hároméves koráig.
1985	<i>szükséges munkaviszony:</i> változatlan; <i>a jogosultság kiterjesztése:</i> felsőfokú oktatási intézmény nappali tagozatos hallgatója, ha hallgatói jogviszonnyal rendelkezett a szülés ideje alatt, illetve azt megelőző 180 napon belül; <i>a foglalkoztatás mértéke:</i> éves átlagban legalább a törvényes munkaidő fele; <i>időtartam:</i> változatlan; <i>munkavállalás:</i> változatlan.
1990	<i>szükséges munkaviszony:</i> a szülést megelőző két évben legalább 180 napos biztosított viszony a kötelező társadalombiztosítás keretén belül; <i>a foglalkoztatás mértéke:</i> változatlan; <i>időtartam:</i> változatlan; <i>munkavállalás:</i> a gyermek másféléves korától.
1996	<i>szükséges munkaviszony:</i> változatlan; <i>jövedelemteszt:</i> jogosult, akinek családjában az egy főre jutó nettó havi jövedelem nem éri el a 19.500 Ft-ot; <i>a foglalkoztatás mértéke:</i> változatlan; <i>időtartam:</i> változatlan; <i>munkavállalás:</i> a gyermek másféléves korától.
1999	<i>szükséges munkaviszony:</i> nem szükséges előzetes munkaviszony; <i>a jogosultság kiterjesztése:</i> nincs jövedelemteszthez kötve és nem feltétel az előzetes munkaviszony; <i>időtartam:</i> változatlan; <i>munkavállalás:</i> a gyermek másféléves korától legfeljebb napi négy órában, vagy korlátlanul, ha a munkavégzés otthon történik.

Forrás: Sándorné (1986); Gábos (1996), Magyar Közlöny. Közli: Gábos és Tóth (2000).

F8. táblázat**A GYED igénybevétele és összegének alakulása, 1985-2003**

Év	Igénybevétel (ezer fő)	Kiadások folyó áron (Mrd Ft)	Egy igénybevevőre jutó összeg reálértéken, (éves, 2000-es Ft)	Az egy igénybevevőre jutó összeg az átlagkereset arányában (%)
1985	67	1,6	297945	36
1988	105	3,4	383093	45
1989	114	4,1	391702	46
1990	158	7,1	423729	54
1991	158	8,3	423401	54
1992	155	9,7	391432	52
1993	151	12,0	368109	51
1994	148	14,7	374110	53
1995	143	17,3	371976	55
1996	136	18,8	357742	50
1997	129	20,4	320491	51
1998	118	22,3	307217	51
1999	57	12,7	309148	49
2000	10	1,1	135324	21
2001	0	0,0	0	0
2002	54	20,4	377370	56
2003	63	29,6	431584	61

F9. táblázat**A családi pótlék főbb jellemzői, 1960-2003**

	Az ellátásban részesülő gyermekek száma (ezer fő)	Kiadások folyó áron (Mrd Ft)	Egy igénybevevőre jutó kiadások reálértéken (éves, 2000-es Ft)	Az egy igénybevevőre jutó összeg az átlagkereset arányában (%)
1960	1422	1,4	27898	5,3
1961	1463	1,4	27072	5,1
1962	1489	1,4	26657	4,9
1963	1488	1,4	26453	4,7
1964	1466	1,4	26206	4,5
1965	1447	1,6	30176	5,2
1966	1587	2,6	44472	7,4
1967	1558	2,7	47920	7,7
1968	1647	2,8	47627	7,5
1969	1636	2,9	48155	7,4
1970	1597	2,8	47340	6,7
1971	1565	2,7	46282	6,4
1972	1591	3,5	56252	7,7
1973	1608	4,5	69211	9,1
1974	1652	5,2	76474	9,6
1975	1773	6,4	85144	10,4
1976	1863	7,5	89908	10,8
1977	1930	8,5	94487	11,2
1978	1999	8,8	90238	10,4
1979	2049	10,5	97272	11,6
1980	2095	13,6	112168	13,9
1981	2119	14,6	114482	14,0
1982	2150	14,9	107556	13,2
1983	2341	16,0	98908	12,5
1984	2364	19,4	109474	13,3
1985	2350	21,3	113189	13,6
1986	2339	21,5	108581	12,8
1987	2320	23,2	108828	12,9
1988	2330	37,0	149738	19,0
1989	2346	52,8	181400	23,0
1990	2498	64,3	160913	21,2
1991	2535	82,2	150187	20,9
1992	2509	91,9	137989	19,5
1993	2444	103,0	129591	19,1
1994	2432	103,0	109586	15,3
1995	2354	100,2	85947	13,7
1996	2186	95,0	71024	11,9
1997	2114	105,3	68744	10,9
1998	2041	120,2	71099	10,9
1999	2140	131,7	67584	10,2
2000	2153	132,5	61553	9,2
2001	2115	134,0	58008	8,1
2002	2046	153,9	65413	8,1
2003	2110	174,9	68879	7,8

Forrás: KSH, saját gyűjtés.

4. Függelék

A családtámogatási rendszerek hatása a termékenységre: ökonometriai elemzések összefoglaló táblázata

<i>Szerzők (év)</i>	<i>Adatok jellemzői, országok száma, elemzési periódus</i>	<i>Függő változó</i>	<i>A pénzübeni családtámogatások változója</i>	<i>Kontrollváltozók</i>	<i>Eredmény</i>
Ekert-Jaffé (1986)	Aggregált/ több országból összegyűjtött/ 8 ország, 1971-1983	Teljes termékenységi arányszám	- a családpolitika mutatója, mely a gyermek sorszáma szerinti ellátások összegének súlyozott átlagát jelenti az átlagkeresethez viszonyítva	- a nők keresete és a nők gazdasági aktivitása - országváltozó	- szignifikáns pozitív kapcsolat, a családpolitikai változó értékének 1 százalékos változása 0,16-0,20 százalékos változást eredményez a TTA értékében
Caudill és Mixon (1993)	Aggregált/ több országból összegyűjtött/ 51 USA tagállam, 1985-1986	A házasságon kívüli szülések száma az összes szüléshez viszonyítva	- az AFDC havi átlagos összegének reálértéke	- a tinédzserkorú anyáktól származó szülések aránya az összes szülés arányában, - a fekete lakosság aránya, - a nagyvárosi körzetekben lakók aránya, - az államban mért átlagos egy főre eső jövedelem reálértéke	- az AFDC hatása az egyik modellben 5-, a másikban 10 százalékos szinten szignifikáns
Schettini Kearney (2004)	Aggregált/ több országból összegyűjtött/ 51 USA tagállam, 1989-1998	Születések száma, illetve az egyenlet jobb oldalán a szülőképes korú nők száma	- egy háromtagú családnak járó ellátás (AFDC, TANF) maximális havi összege, 1998-as árakon	- munkanélküliségi ráta - a kísérleti program (TANF) bevezetéséhez kapcsolódó dummy változók	- a kísérleti programnak (TANF) nincs statisztikailag kimutatható negatív hatása
Gauthier és Hatzius (1997)	Aggregált/ több országból összegyűjtött/ 22 ország, 1970-1990	A teljes termékenységi arányszám logaritmus	- a családi pótlék egy, két, illetve három gyermek után (három modell) járó összege az ipari szektorban dolgozó férfiak átlagjövedelméhez viszonyítva, - a szülési szabadság időtartama (hetekben) és az ez alatt folyósított támogatás összege (a jövedelem százalékában)	- a TTA az adott évben, férfiak és nők órábérére az ipari szektorban 1985-ös USD-ben, munkanélküliségi ráta és éves változása, - az iskolázottságra és a fogamzásgátlásra megbízható adatok hiányában nem képeztek változót	- a kétgyermekes modellben a családi pótlék rövid távú hatása 1 százalékos, hosszútávú hatása pedig 5 százalékos szinten szignifikáns, - háromgyermekes modellben a családi pótlék rövidtávú hatása szintén 1 százalékos szinten, hosszútávú hatása azonban csak 10 százalékos szinten szignifikáns, - a családi pótlék 25 százalékkal való növelése a termékenység szintjét rövidtávon 0,6 százalékkal, hosszútávon 4 százalékkal növelné.

Ermish (1988)	Aggregált/ idősor Nagy-Britannia, 1952-1983	Feltételes születési arányszám (az adott sorszámú születések aránya ahhoz a női népességhez viszonyítva, amelynek lehet ilyen születési sorrendű gyermeke)	- addicionális családi pótlék: az adott sorszámú szülés nyomán kapott pótlólagos családi pótlék összege (az időben változó gazdasági mutatók vektorán belül)	- az adott évben született női kohorszok életcikluson keresztül mutatott foglalkoztatottsági hajlandósága, - az adott kohorszhoz viszonyított aránya, - az időben változó gazdasági mutatók vektora: nők nettó órabére/férfiak nettó heti keresete, a nők nettó órabére, a férfiak nettó heti keresete, a férfiak munkanélküliségi rátája, az éves fogyasztói árindex, a lakásárak,	- az addicionális családi pótlék növelése a 20-24 éves nők között emelné az első gyermek, a 30 év feletti nők esetében pedig a harmadik és negyedik gyermek megszületésének valószínűségét, a második gyermekre vonatkozóan azonban nem mutatkozott szignifikáns hatás
Whittington, Alm és Peters (1990)	Aggregált/ idősor USA, 1913-1984	Általános termékenységi arányszám, a döntés és a szülés időpontjai közötti eltolódást különböző struktúrákban építik be a modellbe	- a háztartás egyéni adóalap-kedvezményből származó bevételeinek összege reálértékben	-a férfiak keresete és a család egyéb nem bérjellegű jövedelmei, - munkanélküliségi ráta, - csecsemőhalálozások 1000 élveszületésre, - bevándorló kockázati csoport létszáma a rezidens kockázati csoporthoz viszonyítva - a nők nettó jövedelme - fogamzásgátló szerek elérhetősége (bináris változó) - trendváltozó: minden évben eggyel nő - nők iskolázottsága: a felsőfokú végzettségű nők aránya a teljes női népességben.	- a független változók esetében kétéves eltolódással számoló modellben az adóalap-kedvezmény 5 százalékos szinten szignifikáns és pozitív hatása van.
Zhang, Quan és Meerbergen (1994)	Aggregált/ idősor Kanada, 1921-1988	Teljes termékenységi arányszám, a döntés és a szülés időpontjai közötti eltolódást különböző struktúrákban építik be a modellbe	- a háztartás egyéni adóalap-kedvezményből származó bevétele reálértékben, - egyéni adóalap-kedvezmény reálértékben, - családi pótlék reálértékben, 1974-88 között adózás után, reálértékben, - összes juttatás (adóalapkedv. + adóalap-kedvezmény + családi pótlék)	- a bevándorló és a rezidens kockázati csoport aránya, - munkanélküliségi ráta, - nettó női munkabér, - a férfiak nettó jövedelme - fogamzásgátló szerek (bináris változó) - trendváltozó: minden évben eggyel nő - nők iskolázottsága: a felsőfokú	- a minden nem bináris független változó esetében egyéves eltolódással számoló modellben: - a családi pótlék hatása pozitív és 5 százalékos szinten szignifikáns, - az adóalap-kedvezmény hatása pozitív és 10 százalékos szinten szignifikáns, - juttatások együttes változójának hatása pozitív és 5 százalékos

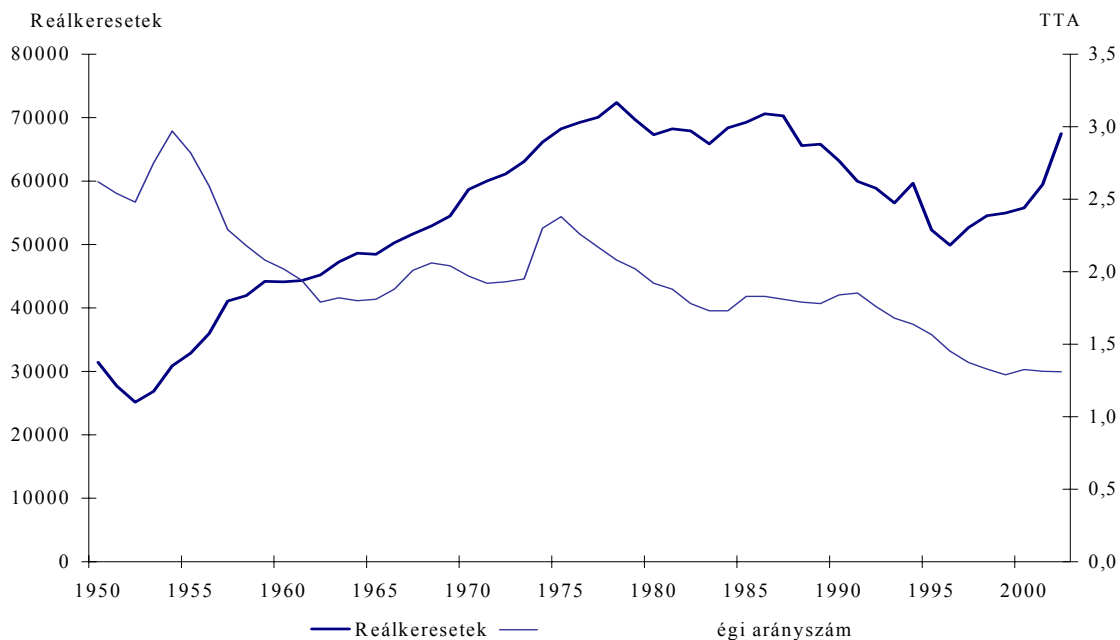
			- anyasági támogatás (bináris változó)	végzettségű nők aránya a teljes női népességben	szinten szignifikáns.
Blau és Robins (1989)	Egyéni, idősoros USA, 1979-1980, összesen 22 hónap	Esélyráták: i állapotból (munkavállaló, nem-munkavállaló) j állapotba (munkavállaló, nem munkavállaló, szülés) jutás esélye	- kedvezményes adóhitel, - gyermeknevelés költségei: a gyermek nevelésére hetente fordított összeg	- a férj és feleség bére, - nem bérjellegű jövedelmek, - iskolai végzettség, - munkahelyi tapasztalat, - életkor, - faji hovatartozás	A gyermeknevelés költségeinek: - pozitív és szignifikáns hatása van a munkavállalói státusból való kikerülés esélyére, de nincs szignifikáns hatása a munkavállaló szülési esélyére, - negatív és szignifikáns hatása van a nem-munkavállalói státusból a munkavállalóba kerülés és a szülés esélyére. Az állami támogatásoknak - negatív és szignifikáns hatása van a munkavállalói státusból való kikerülésre, de nincs statisztikailag szignifikáns hatása a munkavállalóként szülésre, - negatív és szignifikáns hatása van a nem-munkavállalóból munkavállalóvá válás esélyére.
Whittington (1992)	Egyéni, panel, USA, 1979-1983	Bináris változó, melynek értéke 1, ha született gyermek, 0, ha nem született. Öt modellből három a döntés és a szülés között eltolódást modellezi, kettő pedig a 30 év alatti és feletti nők eltérő viselkedését feltételezi	- adóalap-kedvezmény reálértéke: az eltartott gyermek után biztosított egyéni adóalap-kedvezmény 1983-as USD-ben megszorozva a házastársak kombinált marginális adókulcsával.	- a férfi nettó keresetének és a háztartás nem bérjellegű bevételeinek összege 1983-as USD-ben, - az anya imputált bérének logaritmus.	- a minden nem bináris független változó esetében egyéves eltolódással számoló modellben az adóalap-kedvezmény 1 százalékos szinten szignifikáns; - a szülés valószínűségének átlagos elaszticitása 0,839, vagyis az adóalap-kedvezmény 1 százalékos növelése 0,839 százalékkal növeli a szülés bekövetkezésének valószínűségét.

5. Függelék

A regressziós modellek változójának grafikus ábrázolása

F1. ábra

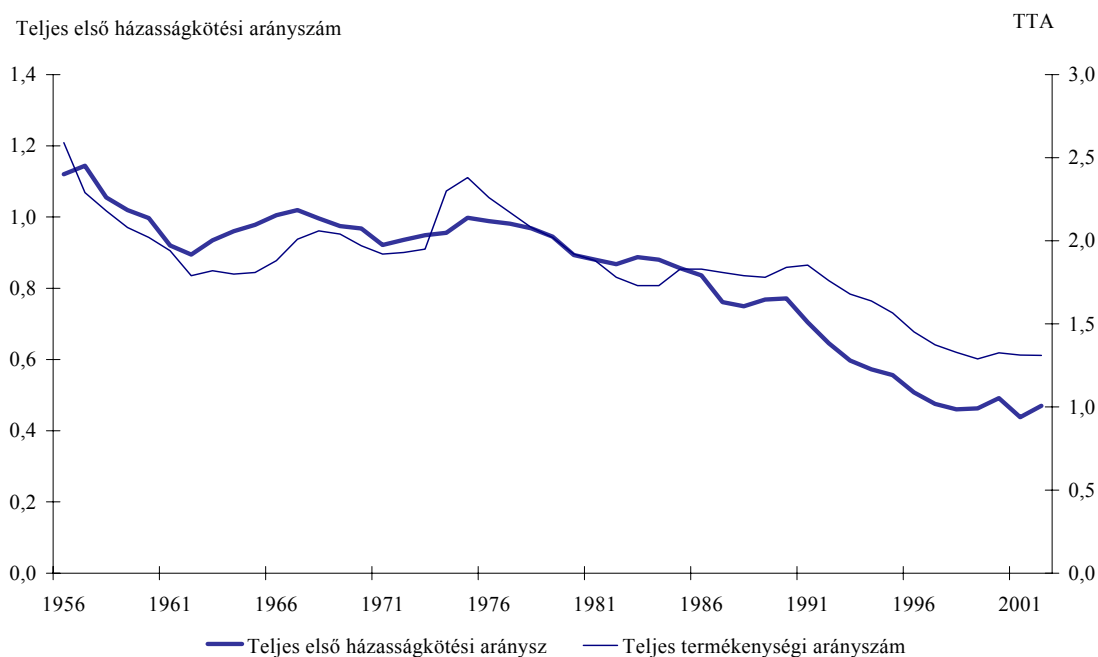
A reálkeresetek és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1950-2002

Forrás: KSH. Megjegyzés. A reálkeresetek a KSH által publikált fogyasztói árindexszel számítva.

F2. ábra

A teljes első házasságkötési arányszám és a teljes termékenységi arányszám alakulása Magyarországon, 1956-2002

Forrás: KSH.

6. Függelék

A teljes termékenység változását magyarázó lineáris regressziós modellek. A 6.3. alfejezetben be nem mutatott futtatások eredményei.

Modell száma	1.3.1. modell	1.3.2. modell	1.3.3. modell	1.3.4. modell
A becslési egyenlet száma	(4)	(4)	(4)	(4)
Függő változó	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln TTA_t$	$\Delta \ln CBR$	$\Delta \ln B$
$\Delta \ln CST_{t-1}$			0,214*** (0,047)	0,211*** (0,046)
$\Delta \ln CST_{18,t-1}$	0,211*** (0,044)			
$\Delta \ln CST_{GDP,t-1}$		0,125** (0,049)		
$\Delta \ln TTA_{t-1}$	0,059 (0,123)	0,182 (0,136)		
$\Delta \ln CBR_{t-1}$			0,100 (0,130)	
$\Delta \ln B_{t-1}$				0,158 (0,144)
$\Delta NNEP1549$				-2,58E-07 (2,88E-07)
$\Delta NFOGL_{t-1}$	-5,612* (3,225)	-6,750** (3,238)	-6,777* (3,520)	-4,626 (3,675)
$\Delta NFOGL2_{t-1}$	4,233* (2,230)	5,140** (1,108)	4,988** (2,508)	3,201 (2,695)
$\Delta \ln GDP_{t-1}$	0,043 (0,095)		0,061** (0,104)	0,144 (0,107)
$\Delta \ln RKER_{t-1}$		-0,312*** (0,105)		
ΔHA_{t-1}	0,015 (0,011)	0,022* (0,012)	0,020 (0,012)	0,020* (0,012)
$\Delta CSHAL_{t-1}$	0,005** (0,002)	0,007*** (0,002)	0,006** (0,002)	0,005** (0,002)
RATKO73	0,061*** (0,019)	0,058*** (0,020)	0,058** (0,021)	0,056** (0,022)
Konstans	Van**	Van	Van**	Van**
Megfigyelések száma, N=	52	52	52	52
R ²	0,63	0,58	0,61	0,64
Autokorrelációs LM teszt (χ^2) (p érték)	1,407 (0,495)	0,643 (0,725)	1,795 (0,408)	1,47 (0,479)
Magyarázó változó hosszú távú hatása	0,224*** (0,063)	0,153** (0,074)	0,238*** (0,072)	0,251*** (0,078)

***, **, * 1, 5, illetve 10 százalékos szinten szignifikáns.

Irodalomjegyzék

- Ahn, N. and P. Mira (2002): A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in the developed countries. *Journal of Population Economic*, 15(4): 667-682.
- Andorka R. (1969): A regionális termékenységkülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők, *Demográfia* 1-2., 114-124.
- Andorka R. (1975): Az ormánsági születéskorlátozás története, *Valóság* 1975/6., 45-61.
- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- Auerbach, A. and M. Feldstein (eds.) (2002): *Handbook of public economics*. Vol 3-4. Amsterdam: Elsvier.
- Bagavos, Ch. and C. Martin (2000): Low fertility, families and public policies, synthesis report presented at the annual seminar of the European Observatory on Family Matters, Seville, 15-16 September 2000.
- Baranyai István (2003): A gyermeknevelés családi és társadalmi költségei, *Statisztikai Szemle* 81(7), 542-558.
- Barr, N. (2001): *The welfare state as piggy bank*. Oxford: Oxford University Press.
- Becker, G.S. (1960): Economic analysis of fertility, In: National Bureau of Economic Research: *Demographic and economic changes in developed countries*. Princeton: Princeton University Press. 209-240.
- Becker, G.S. (1981): *A Treatise on Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, G.S. (1993): *A Treatise on Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press, enlarged edition.
- Blake, J. (1968): Are babies consumer durables? *Population Studies* 22(3): 5-25.
- Blau, D.M. és Robins, P.K. (1989): Fertility, employment and child-care costs. *Demography* 26(2), 287-99.
- Bongaarts, J. (1999): Fertility decline in the developed world: where will it end? *American Economic Review* 89(2): 256-260.
- Bongaarts, J. and Feeney G. (1998): On the quantum and on the tempo of fertility, *Population and Development Review* 24(2): 271-292.

- Bongaarts, J. and Feeney G. (2000): On the quantum and tempo of fertility, *Population and Development Review* 26(2): 560-564.
- Buday D. (1909a): *Az egyke Baranya vármegyében*, Budapest.
- Buday D. (1909b): Az egyke, *Huszdik Század*, 1909/2., 260-268.
- Bukodi E. (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest: Századvég Kiadó, Andorka-sorozat 8.
- Bulatao, R.A. and J.B. Casterline (ed.) (2001): Global fertility transition, *Population and Development Review*, supplement to vol. 27., New York: Population Council.
- Cain, M.T. (1977): The economic activities of children in a village in Bangladesh, *Population and Development Review*, 3(3): 201-229.
- Cain M.T: (1978): The household life cycle and economic mobility in rural Bangladesh, *Population and Development Review*, 4(3): 421-438.
- Caldwell, J.C. (1976): Toward a restatement of demographic transition theory, *Population and Development Review* 2(3-4): 321-366.
- Caldwell, J.C. (1981): The mechanisms of demographic change in historical perspective, *Population Studies*, Vol. XXXV No. 1., p.5-27.
- Caudill, S.B. és Mixon Jr., F.G. (1993): A note on the effects of AFDC payments on birthrates. *International Review of Economics and Business* 40, 379-84.
- Cigno, A. (1991): *Economics of the family*. Oxford: Clarendon Press, p.213.
- Commission of the European Communities (2002a): Social Protection in Europe 2001, Directorate-General for Employment and Social Affairs, May 2002.
- Commission of the European Communities (2002b): Europe's response to world ageing. A contribution of the European Commission to the 2nd World Assembly on Ageing, Brussels, http://europa.eu.int/comm/employment_social/news/2002/apr/ageing_en.html, 2004. július 6.
- Cordón, J.A.F and G.B. Sgritta (2000): The southern countries of the European Union: a paradox? Paper presented at the seminar „Low fertility, families and public policies”, organised by the European Observatory on Family Matters in Sevilla, September 15-16, 2000.
- Council of Europe (2002): Recent demographic developments in Europe 2002, Strasbourg: Council of Europe Publishing

- Cseh-Szombathy L. és Tóth P. P. (szerk.) (2001): *Népesedés és népességpolitika*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Darvas Á. és Tausz K. (2001): Gyermekszegénység és családtámogatások: szociálpolitikai válaszok a volt államszocialista országokban. *Eszmélet* 49. szám, 46-64.
- Demény, P. (1987): Re-linking fertility behavior and economic security in old age: A pronatalist reform. *Population and Development Review* 13(1): 128-32.
- Demény, P. (2003): Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty-first century. *Population and Development Review*, 29(1): 1-28.
- DiPrete, Th.A., S.Ph. Morgan, H. Engelhardt and H. Pacalova (2003): Do cross-national differences in the cost of children generate cross-national differences in fertility rates? *DIW Discussion Paper* no. 355. Berlin: DIW, July 2003.
- Easterlin, R.A. (1968): Population, labor force and long swings in economic growth, New York, National Bureau of Economic Research.
- Easterlin, R. A. (1987): Fertility, In: Eatwell, J. and al. (ed.): *The New Palgrave*, a Dictionary of Economics, Vol. II., London and Basingstoke: The Macmillan Press Limited.
- Ekert-Jaffé, O. (1986): Effects et limites des aides financières aux familles: Une expérience et une modèle. *Population* 41, 327-48.
- Elek P., Gunda B., Hilscher Z., Horváth S., Karsay Gy., Kerényi Gy., Koczogh Á., Kovách I., Pócsy F. és Torbágyi L. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest: Sylvester.
- Engelhardt, H., T. Kögel and A. Prskawetz (2002): Fertility and women's employment reconsidered: a macro-level time series analysis for developed countries, 1960-2000. *MPIDR Working Paper* WP-2002, <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2002-052.pdf>, 2005. február 1.
- Ermisch, J. (1988): Econometric analysis of birth rate dynamics in Britain. *Journal of Human Resources* 23(4), 563-76.
- Eurostat (1996): ESSPROS Manual 1996. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities, p.114.
- Eurostat (2003): Social protection in Europe in 2000, Luxembourg: Eurostat Press Office. <http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-product/EN?catalogue=Eurostat&product=3-13022003-EN-AP-EN&mode=download>, 2004. július 6.

- Förster. M.F. és Tóth I.Gy. (1999): Családi támogatások és gyermekszegénység a kilencvenes években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban, *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 16*, TÁRKI, Budapest.
- Frejka, T. and G. Calot (2001): Cohort reproductive patterns in low-fertility countries. *Population and Development Review*, 27(1), 103-132.
- Frick, J.R. and B. Kuchler (2003): Family related transfers and children's economic well-being in Europe, *CHER Working Paper 4*, CEPS/INSTEAD, Differdange, G-D. Luxembourg.
- Galasi P. (2004): Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon, 1994-2002. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP. 2004/4.* Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Gábos A. (1996): A magyar jóléti rendszer jogi szabályozásának változása 1990-1995 között, *Esély* 7. évf. 3. szám, 62-117.
- Gábos A. (2000): *A családtámogatási rendszerek demográfiai hatásai* – módszertani tanulmány. Kutatási beszámoló a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete részére. Kézirat. Budapest: TÁRKI, 2000. április.
- Gábos A. (2003a): A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai – vizsgálati módszerek és nemzetközi kutatási eredmények, In: Gál Róbert Iván (szerk.), 51-65.
- Gábos A. (2003b): A családtámogatási rendszer termékenységi hatásai – kutatási eredmények magyar adatokon, In: Gál (szerk.), 66-86.
- Gábos A. (2004): Egy egységes családpolitika kialakulásának esélye az Európai Unióban, *Esély* 15(5), 3-31.
- Gábos A. és Gál R.I. (2000): A magyar nyugdíjrendszer és családtámogatási rendszer demográfiai hatásai – elemzés és tanulmány. Kézirat. Budapest. TÁRKI, 2000. szeptember.
- Gábos A. és Gál R.I. (2003): Intergenerációs közjavak és termékenység. Kutatási jelentés a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Pályázat 2002/5/62. sz. projektje keretében.
- Gábos A. és Szivós P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete, In: Kolosi T., Tóth I. Gy. és Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2002*, Budapest: TÁRKI, 42-59.
- Gábos, A. and P. Szivós (2003): Poverty dynamics among families with children in Europe, *CHER Working Paper 10*, CEPS/INSTEAD, Differdange, G-D. Luxembourg.
- Gábos A. és Tóth I. Gy. (2000): A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai, *Századvég*, 2000/4., 77-114.

- Gábos, A. R.I. Gál and G. Kézdi (2005): Fertility effects of the pension system and other intergenerational transfers. Paper prepared for the 5th International Workshop of the Project on Intergenerational Equity (PIE). Tokyo, March 10-12, 2005. <http://www.ier.hit-u.ac.jp/pie/Japanese/seminar/A6-workshop0503/gal-paper.pdf>, 2005. február 23.
- Gál R. I. (szerk.) (2003): *Apák és fiúk és unokák*, Budapest: Osiris.
- Gál R.I. és Gábos A. (2004): Az intergenerációs közjavak termékenységi hatásai: magyarországi eredmények. In Kolosi T., Tóth I. Gy. és Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*, Budapest: TÁRKI, 65-75.
- Gauthier, A.H. (1997): Les politiques familiales dans les pays industrialisés: y a-t-il convergence? *Population*, 57(): 457-484.
- Gauthier, A.H. (2000): Public policies affecting fertility and families in Europe: A survey of the 15 member states. Paper prepared for the European Observatory of Family Matters; Annual Seminar 2000: 'Low fertility, families and public policies'; Sevilla, 15-16 September 2000.
- Gauthier, A. H. and Hatzius, J. (1997): Family benefits and fertility: An econometric analysis, *Population Studies* 51(3), 295-306.
- Gujarati, D. N. (1995): *Basic econometrics*. New York NY: McGraw-Hill.
- Hablicsek L. (1995a): Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. KSH NKI kutatási jelentései, Budapest: KSH 1995/1.
- Hablicsek L. (1995b) : Hosszú távú demográfiai forgatókönyvek, Magyarország, 1995-2050. Budapest: Kézirat.
- Hablicsek L. (2001): A családpolitikai intézkedések hatása a gyermekszám alakulására. Kézirat, Budapest: KSH NKI.
- Hablicsek L. (2003): A magyarországi népesség jövője nemzetközi összehasonlításban. In: Spéder (szerk.) (2003c), 524-558.
- Hablicsek L. és Pákozdi I. (2004): Az előregedő társadalom szociális kihívásai. *Esély* 15. évf. 3. szám, 87-119.
- Hablicsek L. és Tóth P.P. (2001): A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében. In: Cseh-Szombathy és Tóth (szerk.), 395-428.
- Haraszti Á., Szentgáli T. és Tóth I. Gy. (1990): A gyermekvállalás társadalmi támogatása. *Közgazdasági Szemle* 37.

- Heckman, J.J. and R.J. Willis (1974): Estimation of a stochastic model of reproduction. *NBER Working Papers* 0034, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Heller M., Némédi D. és Rényi Á. (1988): Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986, In: *Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986*, a Népeségtudományi Kutató Intézet jelentése, 13-126.
- Hidvégi J. (1938): *Hulló magyarság*. Budapest: Athenaeum.
- Hotz, V.J., J.A. Klerman and R.J. Willis (1997): The economics of fertility in developed countries, In: M.R. Rosenzweig and O. Stark (ed.).
- Hoóz I. (1988): A népesedéspolitikai döntéseket alakító tényezők Magyarországon. *Demográfiai Füzetek*, KSH NKI kutatási jelentései, 1988/2., 45-86.
- Illyés Gy. (1940): *Magyarok*. Budapest: Nyugat. Eredetileg: Pusztlás, Nyugat, 1933/17-18., 189-205.
- Inglehart, R. (1971): The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review* 65(4): 991-1017.
- Jarvis, S. és J. Micklewright (1994): A családi pótlék célzása és célzottsága Magyarországon, *Esély*, 5. évf. 2. szám, 11-31.
- Kamarás F. (1991a): A születési mozgalom és a termékenység alakulása az 1980-as években. *Demográfia*, XLIV. évf. 1-2., 72-86.
- Kamarás F. (1991b): A termékenység alakulása a népesedéspolitikai intézkedések tükrében. *Demográfia*, XLIV. évf. 3-4., 359-382.
- Kamarás F. (2001a): A termékenység alakulása és befolyásoló tényezői. In: Cseh-Szombathy és Tóth (szerk.) (2001), 13-41.
- Kamarás F. (2001b): Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia*, XLIV. évf. 1-2., 44-73.
- Kamarás F. (2003): A termékenység irányzatai és jellemzői Európában., In: Spéder (szerk.) (2003c), 19-64.
- Kapitány B. (2004): A családpolitika instabilitása: okok és következmények. *Korfa* 2004/1-2.: 1-4
- Keilman, N. (2003): Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe. *Population studies*, No. 43., Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Kenéz B. (1934): Népesedéspolitikai kérdések, *Magyar Statisztikai Szemle*, 12. évf. 6. sz., 411-456.

- Kézdi G., Horváth H. és Hudomiet P. (2004): Munkaerőpiaci folyamatok, 2000-2003. In: Kolosi T., Tóth I.Gy. és Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 209-224.
- Kiss G. (1937): *Ormányság*. Budapest: Sylvester.
- Kim, Y.J. and R. Schoen (2000): On the quantum and tempo of fertility: limits to the Bongaarts-Feeney adjustment. *Population and Development Review* 26(3): 554-559.
- Klasen, S. and A. Launov (2003): analysis of the Determinants of fertility decline in the Czech Republic, *IZA Discussion Paper* No. 870., September 2003.
- Klinger A. (1964): Differenciális termékenység. In: Szabady E. (szerk): *Bevezetés a demográfiába*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 280-292.
- Klinger A. (1992): Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. *Statisztikai Szemle*, 70(4-5): 325-348.
- Klinger A. (szerk.) (1996): *Demográfia*. Budapest: KSH.
- Kohler, H-P., F.C. Billari and J.A. Ortega (2002): The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4): 641-680.
- Kovács A. (1923): Az egyke és a népszaporodás, *Magyar Statisztikai Szemle*, 1. évf. 3-4. sz., 65-79.
- Kovács I. (1937): *A néma forradalom*. Budapest: Cserépfalvi.
- KSH (1992): *Történeti statisztikai idősorok 1867-1992*. Budapest: KSH.
- KSH (1996a): *Termékenységi adattár, 1970-1994*. Budapest: KSH.
- KSH (1996b): *Magyarország népessége és gazdasága – Múlt és jelen*. Budapest: KSH.
- KSH (én.): *Demográfiai évkönyv*. Budapest: KSH.
- KSH (én.): *Statisztikai évkönyv*. Budapest: KSH.
- KSH (én.): *Szociális statisztikai évkönyv*. Budapest: KSH.
- Landais, Camille (2003): Le quotient familial a-t-il stimule la natalité française? Estimation de l'efficacité des politique d'incitation financières à la fécondité (1915-1998), DEA Analyse et Politique Économiques, École des Hautes Études en Sciences Sociales. <http://pythie.cepremap.ens.fr/piketty/DeaTheses/DeaLandais2003.PDF>, 2004. november 16.
- Landry, A. (1934): *La révolution démographique*. Paris: Sirey.
- Landry, A. (1945): *Traité de démographie*. Paris: Payot.

- Leibenstein, H. (1957): *Economic backwardness and economic growth*. New York: Wiley.
- Leibenstein, H. (1975): The economic theory of fertility decline, *The Quarterly Journal of Economics*, 89(1): 1-31.
- Lengyel-Cook, M.Zs. (1980): Fertility decline in the Hungarian provinces, 1880-1910. D.Sc. dissertation. Boston: Harvard School of public Health.
- Lengyel-Cook, M.Zs. and R. Repetto (1982): The relevance of the developing countries to demographic transition theory: further lessons from the Hungarian experience, *Population Studies*, vol. 36. No 1. 105-128.
- Lesthaeghe, R. and D.J. van de Kaa (1986): Twee Demografische Transitities? (Two demographic transitions?), In: van de Kaa, D.J. and R. Lesthaeghe (eds.): *Bevolking: Groei en Krimp (Population: growth and decline)*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Lesthaeghe, R. and P. Willems. (1999): Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union?, *Population and Development Review*, 25(2), 211-228.
- Lindert, P. (1983): The changing costs and benefits of having children. In: R.A. Bulatao and R.D. Lee (ed.): *Determinants of fertility in developing countries*. New York, NY.: Academic Press, 494-516.
- Livi-Bacci, M. (1999): *A világ népességének rövid története*. Budapest: Osiris.
- Malthus, T.R. (1982): Tanulmány a népesedés törvényéről (részletek), In: Semlyén I. (szerk.): *Népességrobbanás – egyke*. Bukarest: Kriterion.
- McNicoll, G. (2001): Government and fertility in transitional and post-transitional countries, In: Bulatao – Casterline (2001), 129-159.
- Melegh A. és Óri P. (2003): A második demográfiai átmenet elmélete. In: Spéder (szerk.) (2003c), 495-523.
- Mérey K. (1965): *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mérey K. (1975): A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyadi birtokokon, *Somogyi Almanach* 22. szám.
- Milligan, K. (2002): Subsidizing the Stork: New evidence on tax incentives and fertility. *NBER Working Paper* 8845. <http://www.nber.org/papers/w8845>, 2004. november 16.
- Moffit, R. (1984): Profiles of fertility, labor supply and wages of married women: a complete life-cycle model. *Review of Economic Studies*, 51(2): 263-278.

- Mueller, E. (1976): The economic value of children in peasant society, In: Ridker, R.G (ed.): *Population and development: the search for selective interventions*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 98-153.
- Neher, P.A. (1971): Peasants, procreation, and pensions. *American Economic Review* 61, 380-389.
- Nelissen, J.H.M. and P.A.M. Van den Akker (1988): Are demographic developments influenced by social security?, *Journal of Economic Psychology* 9, 81-114.
- Notestein, F. (1945): Population. The long view. In: Schultz, T. (ed.): *Food for the World*. Chicago: Chicago University Press, 36-57.
- Notestein, F. (1983): Population growth and economic development. *Population and Development Review* 9(2): 345-360.
- Nugent, J.B. (1985): The old-age security motive for having children, *Population and Development Review*, Vol. 11. No. 1., p.75-98.
- Ohlin, G. (1969): Population pressure and alternative investments, In: *World population conference proceedings*, vol. 3., 1703-1728.
- Oxley, H., T.-T. Dang, M. Förster and M. Pelizzari (2001): Income inequalities and poverty among children and households with children in selected OECD countries: trends and determinants, In: Vleminckx, K. and T.M. Smeeding (ed.): *Child well-being, child poverty and child policy in modern nations*. Bristol: The Policy Press, 371-406.
- Pinnelli, A., H.J. Hoffmann-Nowotny and B. Fux (2001): Fertility and new types of household and family formation in Europe, *Population studies*, No. 35., Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Pongrácz T. és S. Molnár E. (1980): *A gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról alkotott vélemények több gyermeket gondozó anyák körében*. Budapest: KSH NKI.
- Razin, A. and E. Sadka (1995): *Population economics*. Cambridge, MA.: MIT Press.
- Repetto, R.G. (1976): Direct economic costs and value of children, In: Ridker, R.G (ed.): *Population and development: the search for selective interventions*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 77-95.
- Robinson, W.C. (1972): Peasants, procreation and pensions: Comment. *American Economic Review*, December, 977-978.
- Robinson, W.C. (1997): The economic theory of fertility over three decades. *Population Studies*, 51(1), 63-74.

- Rodríguez-Pose, A. (2002): *The European Union: Economy, society, and polity*. Oxford: Oxford University Press, 218 p.
<http://www.oup.co.uk/best.textbooks/geography/rodriguez/presentations/>, 2004. július 6.
- Rosenzweig, M.R. and O. Stark (1997): *Handbook of population and family economics*, Elsevier Science B.V.
- Samuelson, P.A. (1958): An exact consumption-loan model of interest with or without the social contrivance of money. *Journal of Political Economy* 66, 467-482.
- Sándorné dr. Horváth E.(1988) : *A gyestől a gyedig*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Schettini Kearney, M. (2004): Is there an effect of incremental welfare benefits on fertility behavior? A look at family cap. *The Journal of Human Resources*, 39(2): 295-325.
- Schultz, T.P. (1981): *Economics of population*. Reading, MA.: Addison Wesley.
- Simonovits A. (1994): Az együtt élő nemzedékek modellcsaládja. *Közgazdasági Szemle* 411-27.
- Simonovits A. (2000): Bevezetés az együttélő korosztályok elméletébe. In: Király J., Simonovits A. és Száz J. (szerk.): *Racionalitás és méltányosság*. Budapest: Közgazdsági Szemle Alapítvány, 47-60.
- Sipos S. and Tóth I. Gy. (1998): Poverty Alleviation: social Assistance and Family Benefits, In: Bokros, L and J-J. Delthier (ed.): *Public Finance Reform during the Transition. The Experience of Hungary*. Washington D.C.: The World Bank, 287-315.
- Spéder Zs. (2002a): *A szegénység változó arcai: tények és értelmezések*. Budapest: Századvég.
- Spéder Zs. (szerk.) (2002b): Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. *Életünk fordulópontjai*. Műhelytanulmányok 1. Budapest: KSH NKI.
- Spéder Zs. (2003a): Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. *Demográfia*, XLVI. évf. 2-3. szám, 153-176.
- Spéder Zs. (2003b): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In: Spéder (szerk.) (2003c), 86-114.
- Spéder Zs. (szerk.) (2003c): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: Századvég.
- Széchenyi I. (1906): *Az egyke*. Budapest.
- Tárkányi Á. (1996): Európai családpolitikák: A svéd családpolitika története. *Demográfia*, XXXIX. évf. 4. sz., 263-290.
- Tárkányi Á. (1997): Európai családpolitikák: A francia családpolitika története. *Demográfia* XL. évf. 1. sz., 42-65.

- Tárkányi Á. (2001a): Népesedéspolitika Nyugat- és Észak-Európában. In: Cseh-Szombathy és Tóth (szerk.), 482-506.
- Tárkányi Á. (2001b): A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980-98-ig. KSH NKI Kutatási Jelentések 67, Budapest: KSH NKI.
- Tárkányi Á. (2003): A magyar család- és népesedéspolitika európai összehasonlításban. In: Spéder (szerk.) (2003c), 115-147.
- Thompson, W.S. (1929): Population. *The American Journal of Sociology*, 34(6): 959-975.
- Tóth I. Gy. (szerk.) (1995): A családi pótlék jövedelemfüggő kiegészítésének tapasztalatai 1994-re, előrejelzés 1995-re. Budapest: TÁRKI, kézirat.
- Udry, J.R. (1983): Do couples make fertility plans one birth at a time?, *Demography*, Vol. 20. No. 2., 117-128.
- van de Kaa, D.J. (1987): Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42. no. 1., 1-57.
- van de Kaa, D.J. (1996): Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility. *Population Studies*, 50(3): 389-432.
- van de Kaa, D.J. (2001): Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior, In: Bulatao – Casterline (2001), 290-331.
- van Imhoff, E. and N. Keilman (2000): On the quantum and tempo of fertility: comment. *Population and Development Review*, 26(3): 549-553.
- Vleminckx, K. and T.M. Smeeding (ed.) (): *Child well-being, child poverty and child policy in modern nations*. Bristol: The Policy Press.
- Vukovich Gy. (1991): Magyarország népesedéspolitikája, *Demográfia*, XXXIV. évf. 1-2., 61-70.
- Walker, J. (1995): The effect of public policies on recent Swedish fertility behavior. *Journal of Population Economics* 8(3), 223-251.
- Whittington, L.A. (1992): Taxes and the family: the impact of the tax exemption for dependents on marital fertility. *Demography* 29, 215-26.
- Whittington, L.A., Alm, J., és Peter, H.E. (1990): The personal exemption and fertility: implicit pronatalist policy in the U.S. *American Economic Review* 80, 545-56.
- Willis R.J. (1979): The old age security hypothesis and the population growth, Working paper No. 372, *NBER Working Paper Series*. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, p.38.

Zhang, J., Quan, J. and Van Meerbergen, P. (1994): The effect of tax-transfer policies on fertility in Canada, 1921-88, *Journal of Human Resources* 29, 181-201.